

בעזה"ת

נוסחא ישרה

דוגמא לבירור ויישוב הגהות האחרונים

מסכת יבמות

להחזיר עטרה ליושנה

בענין חקירת הנוסחאות מכת"י וראשונים:

נחיצותה וההתנגדות אלי'

ודעת רבותינו גדולי הדורות בזה

עם הצעה חדשה

מכון סולת נקיי'

שנת תשע"ט לפ"ק

הערות יתקבלו בברכה
מכון סולת נקי'
yishuvhagahos@gmail.com

תוכן הענינים

דוגמא לבירור ויישוב הגהות האחרונים

הקדמה

מבוא

לעיון בכת"י בכלל, בירור הגהות האחרונים, ודרך בירורנו בחיבור הלז

רשימת הגהות נחוצות למס' יבמות

עצם החיבור

מאמר בענין חקירת הגוססות מכת"י וראשונים

נוסחא ישרה

דוגמא לבירור ויישוב הגהות האחרונים

עמ"ס יבמות (גמ' ופירש"י)

הקדמה

כשהדפיסו התלמוד לראשונה (בתחילת תקופת האחרונים) נפלו כמה טעיות בנוסחתה. מתוך הקושי להשיג כת"י (ובדורות האחרונים האי אפשרות) הוכרחו האחרונים להגי' מסברתם במקומות המוקשים להם. כל אחד הגי' מה שקדמוניו הניחו לו להתגדר בו, ובכך הגיעו לידינו כו"כ הגהות על כל הש"ס גמרא רש"י ותוס'.

והנה בדורות האחרונים זכינו שיתגלו כמה כת"י של התלמוד ומפרשיו, וכן כמה חיבורי ראשונים שלא נדפסו מקודם, וניתן לנו האפשרות להגי' הש"ס ומפרשיו על ידם בלי להצטרך להגהות האחרונים. רוב שינויים מכת"י נלקטו בספר דקדוקי סופרים (דק"ס, על סדר זרעים, מועד, נזיקין, וחלק מקדשים) וס' דקדוקי סופרים השלם (על משניות זרעים וסדר נשים).

ועכ"ז נמצאת גישה אחרת האין לנהוג בהגהות אלו והגהות מכת"י. והוא שכך צריך לחשבן: להגי' נוסחא בגמ' דלא כמו שהוא לפנינו צריך אדם גדול שעליו נוכל לסמוך, דוגמת המהרש"ל והב"ח וכדו', ואחרי הגהותיהם אין לפקפק.

ומאידך, מה שנמצא איזה נוסח בתוך כתב יד אינו נותן לה סמכות יותר מהנוסחא דלפנינו, דמי יודע מי כתבו ומי יכריע וכו', וע"כ צריך להעדיף הגהות האחרונים על פני נוסחת כת"י.

אמנם כ"ז טעות הוא. רבותינו האחרונים שהגיהו מגודל לבבם, חכמים היו אבל נביאים לא היו. ומכיון שזוהרנו שלא לשאת פנים בתורה, ע"כ כשנראה לנו שיש ליישב הנוסח הישן, עלינו לעשות כן.

ובפרט כשאנו מחפשים בהכת"י ואנו מוצאים שהנוסח שם כמו שהוא נדפס לפנינו, הוי אומר שאם זהו טעות הוא טעות ישן מאד שהגיע לכל כתה"י, דבר שהוא אפשר אבל קשה להחליט, ואילו היו האחרונים יודעים כן אולי היו חוזרים. גם יתכן

שהבינו הדרך ליישב, רק שחשבו שעכ"ז הנוסח הישר הוא כבהגהתם, ועלינו לגלות הצד האחר.

וכ"ש כשאנו מוצאין שינוי נוסח שלא הגיהו האחרונים שצריך להתחשב עמה. דהרי אין טעם להשתמש בנוסחא דלפנינו יותר מנוסחא דכת"י, כך שמי שנוקט שנוסח הכת"י אמת אינו מגי' אלא נוקט כגירסא אחרת.

וכך עשינו בחיבור זה: ביררנו כל ההגהות שעל הדף^א בגמרא ופירש"י אם יש להם מקור בכת"י דפו"ר או ראשונים. כל בירורים האלו מסומנים באותיות מרובעות כזה.

ואילו אלו ההגהות שלא מצינו להם מקור, השתדלנו ליישב. יישובים אלו מסומנים באותיות רש"י כזה.

והנה מן ההכרח הוא שהגהות שהוגהו מסברא ע"פ רוב לא יעשו נפק"מ בהבנה אלא בסגנון. זאת, משום דלא זו הדרך להגי' בתלמוד מפני איזה קושיא, וכלשון הנודע ביהודה (מהדו"ק אבהע"ז סי' ל"ב) וז"ל: ובספר תורת חיים הרגיש בזה ורצה באמת להגיה כאן בב"מ ולהעמיד הנוסחא דיבמות ואין דעתינו נוחה מזה כי אם נרצה להגיה הש"ס מחמת איזה קושיא נסתרו ונהרסו כל יסודות התורה והדינים היוצאים מן הש"ס ונתת תורת כל אחד ואחד בידו להגיה כפי דעתו ותצא תורה חדשה עכ"ל.

והנה הגהת התו"ח יש לה הכרח גדול, שהרי הגירסא ביבמות הוא אחרת מבב"מ, ועכ"ז לא נחה דעתו של הנו"ב בזה (ובאמת כהגהת התו"ח כ"ה בג' כת"י וקרא עליו הדקדוקי סופרים חכם עדיף מנביא). וא"כ כ"ש שאין להגי' בכל מקום מוקשה, וזה מבואר.

וע"כ לא הגיהו האחרונים אלא במקום שהי' הכרח גדול להגי', והסיבה הגדולה ביותר להגי' הוא גמגום בלשון שהטעות מורגש, ובהכרח שהיישוב לזה לא יהי' אלא יישוב בלשון. ומטעם זה לא כיוונו האחרונים לרוב השינויים המשמועיים מכת"י.

ועכ"ז לא מנענו מליישוב ולברר הגהות הללו. ראשית, לשלמות החיבור, ובאמת אף לשון חז"ל וראשונים צ' תלמוד. ועוד, שקשה לדעת איזה ד' נחשבים לנחוצים להבנה ואיזה מהם אינם.

ואעפ"כ השתדלנו להקל על המעיין. אלו ההגהות שבייררנו שצ' להגי', והי' נראה לנו לפום ריהטא שהם עושים נפק"מ בהבנה, רשמנו ברשימה מיוחדת, שהלומד

^א לזה השתמשנו במהדורת "עוז והדר", שכולל הגהות נוספות על הגליון בשם "הגהות וצינונים", יען כי כבר ביררו כמה הגהות, ועוד שההגהות הנוספות (מסברא) במהדורתם, שהם ע"פ רוב מגדולי האחרונים, משמשים כדוגמא יפה לכל הענין.

יכול לעשות סימן בגמרא שלו לתקן. וכן אלו היישובים שהי' נראה לנו שאינם רק ביאורי לשון אלא שופכות אור על הבנת הענין, הגדלנו אותיותי' למען יכיר בה המעיין.

פעם ספרו בביתו של מרן הגרי"ז ז"ל על כך שבא אחד לפני הגר"א ז"ל עם פירוש על סידור התפילה, והגר"א מאד נהנה מפירוש אחד שנכתב שם, ובו מסביר למה אומרים אדון עולם קודם התפילה, ומבאר שכיון שאברהם אבינו הי' הראשון שהכיר את בוראו ולימד את אנשי מקומו שהקב"ה אדון לעולם כמבואר בגמ' ברכות (י:) שאברהם אבינו הי' הראשון שקראו להקב"ה אדון, ואברהם הרי תיקן תפילת שחרית כדאי' בגמ' ברכות (כ:), לכן מתחילה תפילת שחרית שנתקנה ע"י אברהם מאדון עולם, וידוע שהגר"א התרגש מאד מפירוש זה.

ושאלו את מרן הגרי"ז, מה מקום להתעלות והתרגשות כזו, **הלא פשוט ודבר קטן הוא** לכאז'? ואמר הגרי"ז כי הגר"א התרגש משום שהי' זה דבר אמת, **וכאשר מדובר על אמת אין הבדל אם זה דבר קטן או גדול**.

(המעשה מובא בס' תורת חיים עה"ת, קונטרס לימוד התורה עמ' מ"א, בשם כתבי תלמידים)

מבוא

לעיון בכת"י בכלל, בירור הגהות האחרונים, ודרך בירורינו בחיבור הלז

מה הן "כתבי יד"?

רבים בשומעם המילות הזרות "כתבי יד" מיד נבהלים, ומתנצלים שאינם פרופסורים ומומחים בענין ואין להם להתערב.

לאחרים נדמה בעיניהם שכתבי יד הם כתבים שנפלו מן השמים או שנתגלו בחפירות וכדו'.

ועוד יש אלו הרוצים לדעת: האם תמיד נוסח הכת"י אמיתית, ואם כן, מהיכא תיתי לך?

האמת בזה הוא, שכשמדובר בכת"י של התלמוד, הכוונה לספרי התלמוד שנכתבו טרם חידוש הדפוס, ונשתמרו באוספים פרטיים וגניזות שונות. כשמדובר בגילוי כת"י הכוונה הוא שנתגלה שיש כת"י כזה בעקד ספרים מסויים ונזדהה ככת"י של התלמוד. המדמה נוסחת הדפוס לנוסחת כת"י הוא כמו מי שמדמה איזה מהדורה במהדורה אחרת לראות אם הנוסחא זהה.

כשמציינים לכת"י אין הכוונה שמשום שנכתב ביד ממילא נוסחתה נכונה היא, דמילתא בלי טעמא היא, ואין כאן ציון אלא שבספרים אחרים כך הוא הנוסח, וכן נראה נכון.

החילוק בין כת"י לדפו"י

אז נשאלת השאלה: אם כת"י שוין בערכן לנוסחת הדפוס, למה צ' להזכירם כ"כתבי יד" שמשמעותה שיש להם איזה מידה עדיפא, נזכירם כ"ספרים אחרים" או "ספרים ישנים"? ומה חילוק יש בין "כתבי יד" ל"דפוסים ישנים", ולמה תמיד מחלקים לה, וכי מפני שנקבע בדפוס נתמעט ערכה?

להבין פשר הדבר, נביא כאן בקיצור השתלשלות נוסחתינו, שבשלשה שלבים עיקריים תליא.

שלב א': התלמוד נדפסה לראשונה ע"י משפחת שונצינו. דפוס זה נקרא "דפוס שונצינו" (או "דפוס פיזרו" ע"ש עיר הדפסתו), ובהגהות וציונים נזכר כ"דפו"ר" (דפוס ראשון).

שלב ב': כל התלמוד כולו נדפס אצל הנכרי דניאל בומבורגי בעיר וויניציאה, כולל מסכתות שלא נדפסו אצל משפחת שונצינו. דפוס זה נדפס כשלשה פעמים עם שינויים קלים. באלו המסכתות שכבר נדפסו אצל משפחת שונצינו הם העתיקו נוסחתה עם השיבושין שלה. ועכ"ז שינו כמה דברים, באופן הניכר שהגיהו ע"פ כת"י שבידם. דפוס זה נקרא "דפוס וויניציאה" (ד"ו), ובהגו"צ בד"כ כינוי "דפו"י" (דפוס ישן).

שלב ג': המדפיסים שהעתיקו כולם מד"ו הנ"ל, לאחר זמן רב שילבו רוב הגהות המהרש"ל בפנים בלי לסמן (רוב הגהות מהרש"ל אינם אלא בחכמת שלמה דפו"ר, ומה שנדפס בסוף המסכתא אינו אלא מעט מזעיר).

ומעתה נוכל להבין החילוק המהותי בין דפו"י לכת"י. דמי שמשווה הדפוס שלו, שהורק מכלי אל כלי במשך הזמן, עם דפוס וויניציאה (שלב ב'), ורואה שינוי בנוסח, ובודק בחכמת שלמה דפו"ר (שלב ג') ואינו מוצא, מעתה הוא יודע שנוסחא כזאת שהיא לפניו לא היתה מעולם. וכמו"כ אם הנוסח הוא כלפניו בד"ו (שלב ב') אבל בד"ש (שלב א') הוא חלוק, ואין השינוי בדבר שהיו משנים בכוונה, הוא יודע כנ"ל שנוסחא הזאת לא היתה מעולם, ובשיבוש ההעתקה או בהגהת המדפיס תלוי הדבר.

משא"כ כשיש נוסח הדפוס מחד, ומאיך נוסח הכת"י, נוסח הדפוס במקומה עומדת ומן המניין היא.

עין יעקב

העין יעקב נדפס מכת"י אחר מהתלמוד הנדפס, ורק בדפוסים של הע"י אח"כ התאימו נוסחתה לנוסחת הדפוס, ועכ"ז עדיין ניתן לברר כמה נוסחאות ישירות מן הע"י הנפוץ. אבל הדרך הנכון בבירור ע"פ ע"י להשתמש עם הדפו"ר (נמצא באוצר החכמה).

האיך מכריעין בין הנוסחאות*

יש לדון כשיש רוב בכת"י האם מכריעין כהרוב או חוששין גם להמיעוט. בס' העיטור (ח"א מאמר שמיני) הביא מתש"ו הגאונים וז"ל: וגאון אמר, איכא דגרסי ממשעבדי, ואיכא דגרסי מבני חרי, מיהו רובא דרבנן דעילייהון סמכא שמעתא, גרסי מפומהון דרבנותא דעילייהון סמכא דשמעתא, דמגבי ביה ממשעבדי, ואף על פי כן כיון דפליגי גרסאי, לקולא עבדינן ולא מגבינן ביה ממשעבדי עכ"ל. ולפי"ז אין אנו הולכין בתר רוב בזה.

* המראי מקומות לזה לקחנו ממבוא לגמרא שלמה פסחים, לרמ"מ כשר.

מאידך, הרמב"ן בגיטין (י:) הביא תשובה הנ"ל והשמיט מואעפ"כ וכו', הוי אומר שאזלי' בתר רובא. אבל נראה דדוקא במקרה הנ"ל אזלי' בתר רובא כיון דגי' זו יש לה סמכות יותר. משא"כ כשאנו דנין ברוב לחודא לכאו' לא יהי' דין רוב.

וכשאנו מוצאין שנוסח א' שונה מכל חברותי', אנו אומרים בד"כ שהטעם שהוא שונה הוא לא מפני דיוקה, אלא להיפך שהוא ט"ס או הגהת המעתיק. ועכ"ז אם נראה שאמיתת הנוסח מעידה על עצמה י"ל שהוא הנכון.

אבל כשיש ב' כת"י כנוסח א' והשאר כנוסחא אחרת, א"כ לזה צ' דין רוב ולא אמרי' כן, אלא יתכן שנוסח המיעוט נכונה היא².

כללז' של דבר, צ' שיקול הדעת הישר להחליט, כי אין מבררין גירסא ע"י פלפול וחריפות שעל ידן נוכל להצדיק כל הגירסאות כאחת³.

הבאת מקראות בתלמוד

במאמר בישורון⁴ הראה הגרד"צ הילמן ז"ל בהרבה דוגמאות שהשינויים שמוציאים בתלמוד מלשון המקרא במקור, הוא בדוקא, שבמקרים כאלו רצו חז"ל להרצות הנקודה העיקרית באופן ברור. הוא הרבה להביא מדפו"י שבם הנוסח שונה מהמקרא במקור, ובדפו"ח תקנו'.

מצינו כן בפירש"י ג"כ, אבל מצאנו שרש"י לפעמים אינו מדייק בהביאו לשון הגמ', אולי משום דכ"ז שהכוונה אחת אין נפק"מ, דהרי בתושבע"פ עסקינן, וצ"ע.

הפסק הנקודה ברש"י

הנקודה המפריד בין העתקת הגמ' ברש"י לפירושו, הוא מהמדפיסים, ולא מרש"י, ולא נמצאת בדפוסים הישנים וכתה"י, וע"כ כשלדעתינו טעו אין זה הגהה לתקנו.

הגהות המהרש"ל והב"ח

כאמור, רוב הגהותיו של המהרש"ל שולבו בפנים בלי לסמן. וצ' לדעת שהוא לא כיוון להגי' לרבים, והגהותיו בחכמת שלמה הועתקו ע"י תלמידיו מגליון הגמרא (דפוס וויניציאה, שלב ב') שלו⁵. לפעמים לא כיוון להגי', רק להוסיף ביאור וכדו',

² יש לציין כאן שכ"פ יש לחלק כת"י לענפים מסוימים, ר"ל שאיזה מהן הועתקו מכת"י א', וא"כ הוי ככת"י א', ואכ"מ להאריך בזה.

³ ל' הדקדוקי סופרים בהקדמה לברכות עמ' 20.

⁴ כ"ג עמ' תתכ"ב עם מבוא מר' בצלאל דבליצקי.

⁵ כמש"כ המדפיסים בהקדמתם. ספר חכמת שלמה נדפס אחרי מותו.

וגם זה לקחו וכו' אחרי' כצ"ל. כע"ז מצינו אצלו שכתב גירסא אחרת בגליון, ולא כיוון לומר אלא שיש גירסא אחרת, או שיתכן שכצ"ל, והם לקטו' וכו' אחרי' כצ"ל.

המהרש"ל הגי' ע"פ כת"י, אבל גם הגי' ע"פ סברא^ט. פשר הדבר אינו ידוע, אבל יש לשער שבתיקוני לשון וכדו' לא הזדקק לכת"י, ולמעשה הכל צ' בדיקה.

גם הגהות הב"ח^א נלקחו מגליון הגמ' שלו^ב. הוא אסף הגהות מהחכמת שלמה להמהרש"ל, העין יעקב, ודפוסים אחרים שהגיעו לידו. קצת מהגהותיו הם ע"פ כת"י, אבל רובן מסברא. וכמו בהגהות המהרש"ל, כשהביא גירסא בגליון הגמ' שלו לא כיוון לומר אלא שיש גירסא אחרת, לא שכ"ה הנכון^ד, וי"ל כן בהגהותיו מסברא ג"כ, שלא כיוון אלא בתורת אולי, או לפרש וכדו'.

שניהם הגיהו נוסחת דפוס וויניציאה (שלב ב'), אם שלא ד"ו הראשון, ולפעמים הגיהו הם מפני הטעות שנמצא בדפוס שלפניהם, ולגי' דלפנינו לא קשה מידי. ביררנו כמה וכמה מקרים כאלו^{טו}, ע"פ ד"ו הראשון, מהרש"ל דפו"ר והגהות הב"ח דפו"ר.

^א כ"כ הדקדוקי סופרים בהקדמתו למס' ברכות (עמ' 23) וז"ל ולדוגמא בברכות ט' ב' לתפלה כאחרים כתב על הגליון לתפילין והנה בודאי לא נעלם ממאור עיניו כל הראשונים שהעתיקו לתפלה ופירושוו שפירושו תפילין ומה שרשם תיבת תפילין הוא כעין פירוש שרשם לעצמו וכו' עכ"ל והביא שם עוד דוגמא.

^א כ"כ שם, שלא כיוון אלא להגי' כרש"י או תוס' אף דלשאר הראשונים צ"ל כבנדפס.

^ח כ"כ בהקדמת המדפיסים וז"ל וזה מעשהו הגדול אשר עשה לא הניח מלהשיג גמרות רש"י ותוספות של קלף ישנים ועל פיהם ועל פי הפוסקים רב אלפס והרמב"ם סמ"ג וסמ"ק ובעל הטורים ובעל הערוך ושאלות ותשובות ראשונים ואחרונים בעקבותיהם דרך והגי' וכל מעוות התקין עכ"ל.

^ט כ"מ מתוכו, שכמה מהגהותיו אינם נמצאים בכת"י, או שגירסת כל הכת"י שונה מנוסחא דלפנינו ועל פיהם א"צ להגי' כהגהות, ואילו ה' רואם ה' מגי' אחרת.

^י ושם כ' ז"ל ועוד מה שהוסיף או גרע תיבה או אות והפסיק הדבורים וחברם יחד וכו' עכ"ל, משמע דד' אלו מסברא הם. וכ"מ שלא הכל מוגה, אם לא הספיק להגיע יום מסויים לשיבה וכדו' דז"ל שם וכלל דא נקוט בידך שאנחנו העלינו בדפוס כל המסכתות שלמד בישיבה ברבים ואם באולי מיעוטא דמיעוטא איזה פרק או דף שלא נתקן היה מצד איזה מניעה אונס או חולי או דרך של הרב הנ"ל וכו' עכ"ל.

^{יא} הרבה ראיות לזה לקחנו מס' מגדים חדשים עמ"ס ברכות לרד"י ווייס, דף כד..

^{יב} והמדפיס כ' אחריהם כצ"ל, כך כ' בעצמו, והיום יש לנו גמרת הב"ח עם הגהותיו בכי"ק.

^{יג} כ"מ מתוכן מקצתן, וכן הביא מכת"י בב"ח או"ח סי' ב', אבל רובן מסברא באו. ראי' א' לכך מב"ח (או"ח סי' מ') שהגי' מסברא, וכ"ה בהגהות הב"ח על אתר.

^{יד} בשבת קיג: וכי דרכו של בועז לדבק עם הנשים, שם כ' הב"ח ס"א לדבר, ובמשיב נפש על רות להב"ח הביא שלדבק הוא גירסת רוב ספרים ובמקצת לדבר, והכריע כהרוב.

^{טו} ואלו הן: ז. ב"ח אות ד' בתיקונו הראשון, טו: הגו"צ אות ד, יז. ב"ח אות ג, הגו"צ אות ו, ז, כח. הגו"צ אות ח, ל. ב"ח אות ו, לו. הגו"צ אות ה, נה. ב"ח אות א, ס. הגו"צ אות ג, פד. ב"ח אות א, פו:

הגהות שבסוגריים ושבגליון

בתוך הגמרא ומפרשיו נמצאת לרוב סוגריים עגולות שכוונתם למחוק מה שבתוכם, וכן סוגריים מרובעות שכוונתם להוסיף תיבות. הגהות אלו הם הגהות הג"ר יוסף שמואל ז"ל אב"ד פפד"מ, ונוספו לתוך הש"ס ע"י בנו המדפיס דפוס אמשטרדם (דפוס אמ"ד), ר' לייב ז"ל. חלקם הם ע"פ המהרש"ל.

לפעמים הגהותיו שבסוגריים מרובעות באו להחליף, ולא להוסיף, וביררנו כ"ז ע"פ דפוס וויניציאה הנ"ל (שלב ב'). וכן לפעמים הגי' אות אחת בפנים בלי לסמן, ולפעמים בדפוסים דאח"כ הוחלפו סוגריים מרובעות עם עגולות ולהיפך, וביררנו כ"ז כנ"ל.

לפעמים נמצאת סוגריים עגולות, ואחריהם אות, ואין סוגריים אלו אלא להראות על מה קאי הגהת הגרי"פ וכדו'.

הגהות הגרי"פ (סומנו בסוגריים מרובעות) נעתקו מגליון הגמ' שלו, ונוספו אחריהם כצ"ל וכדו', ויתכן שלא הי' כוונתו להגי', אלא לסמן דבמקום אחר כ"ה הגיר', או דכ"ה במקרא.

והנה יש הגהות שבגליון שאינם להגרי"ב, ויש שבסוגריים שהם להגרי"ב, או אינם להגרי"פ, ולא בררנו את זה.

דרך בירורינו

תחילה חיפשנו בחיבורי הראשונים, לראות איזה נוסח הי' לפניהם, ואם מצאנו ביותר מג' ראשונים כגירסא א' בד"כ לא ציינו שמותם. השתמשנו בס' קובץ שיטות קמאי, שבתוכו הובאו חיבורי הראשונים שאינם מפורסמים כ"כ.

ואם לא מצאנו בראשונים, חיפשנו בס' דקדוקי סופרים השלם, בה הביאו נוסחאות מכתבי יד שבידם, בערך ה' כת"י, עם כמה קטעי גניזה, והערות מחכימות (ובאמת לא זו הדרך הנכון בבירור הנוסח, אבל תיסגי לדוגמא).

לא בכל פעם ציינו שמצאנו דלא כהגהה, ובסתימה או שלא מצאנו שינוי, הוי אומר שבכת"י כלפנינו, או שמצאנו להדיא כן.

לסוף העריכה נודענו על אתר "הכי גרסינן" שע"י פרידברג, שם נמצא טבלאות של כמה כת"י, והוא עדיין באמצע עריכה, ונסתייענו משם.

ב"ח אות א, צ. ב"ח אות ב, צא: ב"ח אות ב (אמנם גירסתו נכון), קד. ב"ח אות א, קט. הגו"צ אות ו, קיד. ב"ח אות ב, קטו. ב"ח אות ד, קיח: ב"ח אות ז.

כשכתבנו "כתה"י הכוונה לכל כתה"י שבידק"ס השלם. ו"כת"י" הכוונה לכמה כתבי יד. ו"כת"י א"כ" כמשמעה.

בירור נוסח פירש"י

מצינו לנכון לכ' איזה כתבי יד היו לפני עורכי דק"ס השלם, שמשם לקחנו גירסאות הכת"י דרש"י. ובהשמטה נקטנו שבכתה"י כלפנינו, אבל יתכן שהוא השמטה.

מדף ב' עד אמצע דף ט. יש ג' כת"י. משם עד דף מז: יש ג' כת"י, וכת"י א' הכולל פי' הריב"ן, ונדפס ע"י א' קופפר. משם עד דף סא. יש ב' כת"י דפירש"י, וב' כת"י דריב"ן: הנ"ל, וא' הנדפס ע"י רמ"י בלוי ז"ל בשיטת הקדמונים (ומשם לקובץ שיטות קמאי). משם עד דף סד: יש ג' כת"י דפירש"י וא' דריב"ן (הנדפס ע"י רמ"י בלוי הנ"ל). משם עד דף צה: ד"ה וקא"ל (השני) יש ד' כת"י, ומשם עד סוף המס' יש ג' כת"י.

הראשונים שהשתמשו בהם לברר הנוסח ברש"י:

הריב"ן. ע"פ רוב הכוונה למהדורת רמ"י בלוי. הריב"ן שהי' חתן רש"י יסד פירושו על פי' חמיו, וכנראה הי' לפני המהרש"ל והב"ח וחשבו שהוא פירש"י.

ר"י אלמדארי. יסד פירושו על פי' הריב"ן.

רבינו אברהם מן ההר. לפעמים לא דייק אלא להביא תוכן דברי רש"י.

רש"י שברי"ף. המלקט כנראה הוסיף וגרע כרצונו, ע"כ קשה להביא ראי' מוחלטת ממנו. כך שעל קצת מסכתות יש ב' רש"י שעל הרי"ף (בכת"י).

נמוקי יוסף.

בכל הנ"ל קשה לדעת אם לא הגיהו בלא לסמן, מכיון שלא היו מעתיקים במפורש מרש"י, ומצינו בקצת מקומות שלהדיא הגיהו בלא לכ' כן. ותיסגי לדוגמא, כנ"ל.

רשימה של הגהות

שהי' נראה לנו לפום ריהטא שהן מעכבות או שופכות אור על הבנת הענין

הלומד כדרכו יכול לציין בגמרא שלו המקומות דלהלן

ח:	הגדילו.	לו.
ברד"ה ממאי. (כמו). ליתא גם בכתה"י.	רד"ה ד' נשים שניית. בסוף שורה ג' מהשורות הארוכות. ואם אבי אביו. אבי ליתא בכתה"י.	רד"ה שמא יהא. שמא. בכתב יד שאם.
י.		מ:
תחילת שורה ב'. אלא. ליתא בכתה"י.	שם סוף הדיבור ואם אבי אבי אביו. אבי ליתא בכתה"י. (כן הובא בדק"ס השלם, עי' בפנים).	רד"ה ותסברא (סה"ע). חלוצה גופא. בראמ"ה אחות חלוצה.
י:		ג:
רד"ה על הצרה. שנפטרה. בכתה"י משנפטרה.	כב.	
יא.	רד"ה שני'. הלכך אמו. בנמ"י אם אם חמיו.	
רד"ה ביאתה. ששמעה שמת. בכתב יד שסבורה שמת.	כד.	
יא:	רד"ה ואי למ"ד (רה"ע). א"נ 'חלץ' חד לחדא. בד"ו 'ייבם' (וכע"ז בראמ"ה).	
* רד"ה מ"ט. כי ימות האיש האחרון. בכתה"י וריטב"א נוסף אשר לקחה לו לאשה.	כד:	
טז.	בגמ' ג' שורות אחרי הנקודות. והוציא'ו. בריטב"א כ' דצ"ל והוציאה (משמע שהי' לפניו גירסתינו).	
רד"ה בכור שטן הוא. על שמועה. בכתה"י על שמועתו.	כט.	
טז:		
רד"ה עבדי שלמה. מחמת עושרן. בכתב יד בחזקת עושרן (אמנם יש כת"י כלפנינו וא' בב' נוסחאות).	רד"ה מגמר גמירי אינשי. בריב"ן וראמ"ה ליתא לכל הדיבור.	
כ:	לא:	
רד"ה תיובתא (סה"ע). ותיובתא דריש לקיש דאמרי. בדפוס שונצינו (דפו"ר) תיובתא דריש לקיש דאמר (עי' רש"ל).	רד"ה ותקון רבנן. שזה קנה. בנמ"י שדה ויקנה.	
כא.	לב.	
רד"ה פרעהו. הגילוהו. בכתה"י	רד"ה מיתלא תלי. פטורה מן היבם. בכתב יד למפטרה מן היבום.	
	לג:	
	רד"ה טלטול בעלמא הוא. שבות. בכתה"י שבת.	

בעזה"ת

נוסחא ישרה

דוגמא לבירור ויישוב הגהות האחרונים

מסכת יבמות

כללי שימוש

הציונים בפנים הם ע"פ הגהות וציונים מהדורת תשע"ו

בירורי נוסח מסומנים באותיות מרובעות כזה

ישובים וביאורים מסומנים באותיות רש"י כזה

כשהחידוש נוגע לפשט הגדלנו אותיות'

ד"ו הוא ראשי תיבות דפוס וויניציאה

דפוס אמ"ד הוא ראשי תיבות דפוס אמשטרדם

ע"ז ועל דפוס שונצינו ועוד עי' מבוא

נוסחא ישרה

דוגמא לבירור ויישוב הגהות האחרונים

מסכת יבמות

לשון דע"ז הי' קו' הגמ', אלל הקו' עכשיו הוא דבדאי אס' ל"ש לשון איסור הוא משום דל"ש איסור (דאס שייך איסור שייך לשון איסור) וכיון שכן קשה, דהא שייך שפיר איסור (וזהו קו' הגמ' כאן, ואין הקו' תלוי בלשון).

רד"ה מושרם. מושמע שהבת אופרתה עליו 'ווק'ר' שלא במקום מצוה. י"ל דמשמע מאוסרות דאוסרות שלא במקום מצוה ג"כ דמשמע מזה הלשון דהערוה עושה איסור על צרתה וזה שייך בכ"מ, והו"א דהאיסור במקום מצוה ה"ה האיסור שלא במקום מצוה.

הגהות וציונים

אות ב'. רד"ה אתיא. ולשון אישות 'דעל' ידי אישות מושמע. במה שהג' המהרש"ל 'על'. צ"ע בהגהתו, דאין כוונת רש"י לאישות משמע ע"י קידושין אלא אשה משמע אישות שהוא ע"י קידושין, ע"י רש"י לעיל ב. ד"ה ואם חמותו (לפנינו, באמת הדיבור

דף ב.

הגהות שבסוגריים

רד"ה חמש. בדתני 'סיפא'. בנמ"י כדקתני וכן הגי' המהרש"ל. הגי' הב"ח ברש"י שברי"ף) וכן הגי' המהרש"ל. רד"ה חמותו. בדמפרש 'וואזיל' באלו הן הנשרפין. ע"י כללים צרש"י (בסוף מבוא התלמוד ס"מ צרכות) ד"ה הג', ובגמ' סנהדרין הנזכר צרש"י עה: ודו"ק.

דף ב.

הגהות וציונים

אות ד'. רד"ה ור"ש היא. ולחכי תנא רישא בתו ובתו בתו 'בולח' עד אם חמיו. במה שהג' המהרש"ל 'בולח'. אולי י"ל דר"ל כו' וה"ק ולחכי תנא כל הני דהוו צרפיפה צרישא משום דחמורה היא.

דף ג.

הגהות שבסוגריים

רד"ה אלמנה לא. שייך 'לשון' איסור. (בדפו"י לאיסור) י"ל דבדיבור הקודם נקט

מתחילת (ממנו) ולקמן ד. ד"ה נושא.

אות ד'. בא"ד. מה התם 'בתו' בבת 'בתו'. במה שהג' המהרש"ל 'בתה' בבת 'בתה'. אולי י"ל דקאי אצתו מאשתו וכמש"כ בתחילת הדיבור, וה"ה לזת אשתו שאינה צתו.

דף ג:

הגהות שבסוגריים

כי כל 'איש' אשר יעשה. ברוב כת"י ליתא (בד"כ כל איש יעשה).

הגהות וציונים

אות ב'. ד"ה לפי. ואם ייבם 'אפי' את הצרה. במש"כ הנדב"ל 'אחיו'. י"ל דקאי אמש"כ בסמוך פטורה אף הגברית צתו וצרה פוטרין צרותיהן, וכשכ' מפני שהיא צרה צרתה הוי פ' רק על צרה, דצתו פשיטא, ועיקר חידושו צרתה (דאי כ' רק צרה הי' משמע הא צתו חייצת וז"ל).

אות ג'. ד"ה ט"ו נשים. 'תו' ליבא עריות בכרת. במה שהג' המהרש"ל 'ותו'. אולי י"ל דצא רש"י לפ' למה מרבינן דוקא ט"ו ותו לא כיון דאין עריות שהן צרות יותר מזה, וכיון שמפ' ד' צדדי ואי"ז כלל דצדדי הגמ' לא כ' ו' (ברש"י שבר"ף אל' ותו לא אבל בגמ"ל כלפינו וכן בראמ"ה).

דף ד.

הגהות שבסוגריים

ד"ה שאין חוסמין. אין 'וסתמין' טענותי. בד"ו מתחיל הדיבור חוסמין אין חוסמין טענותי כל' וכ"ה בכתה"י, ולא צא רש"י לפ' המילות אלא הענין.

הגהות הב"ח

אות ב'. ד"ה סמכו. ענין הפרשה 'סמוכה'. במה שהג' דסמוכה. וכ"ה המהרש"ל, ואי"ל דכלן כמו הפסק נקודה דקודם מצא מהו ענין ואח"כ מצא היכא הוו סמוכין.

אות ג'. במה שהוסיף דיבור קודם ד"ה ה"ג. ע"י בסמוך (הגו"צ אות א').

הגהות וציונים

אות א'. דכתיב בו' עד בנתיב. במה שמחקי המהרש"ל. ע"פ רש"י, וכן ליתא בכת"י א'. אמנם בב' כת"י מתחיל ד"ה ה"ג הכי ומסקנא דמילתא בפ' נושאין על האנוסה ה"ג, וכ"מ מהריטב"א.

אות ה'. ד"ה לכתבי. 'להחיא' לא יגלה. במה שהג' המהרש"ל 'לחאי'. אולי יש לדחוק דאי מיירי באשת אב הוי"ל יגלה אחרת, ור"ל דהיא לא יגלה הול"ל בעריות.

דף ד:

הגהות וציונים

אות א'. ד"ה והכי אמר רחמנא בו'. במש"כ הבאה"מ דהד"א עם ד"ה סד"א. וכ"ה בד"ו.

דף ה.

הגהות שבסוגריים

לא תקיפו 'את' פאת ראשכם. בכת"י ליתא וכן בתשו' הרשב"א ומאירי.

הגהות וציונים

אות א'. שומע אני אף 'מצורע ונזיר'. במה שהג' המהרש"ל 'נזיר מצורע'. וכ"ה בכת"י א' וראשונים.

אות ג'. ד"ה ת"ל ראשו. דהא נפקא לן 'מוקנה' דאיך תנא. במה שהביאו מדפוס שונצינו הגירסא 'מראשו'. נראה שהראשונים היו להם זו הגירסא ומש"ה לא תי' כהמהרש"ל וסייעתו (אף שהלחם אצירים דחק לת' גם לגי' זו).

דף ה:

הגהות הב"ח

אות א'. ממילה ותמיד שכן 'ישנו' לפני הדבור. במה שהג' 'ישנן'. וכ"ה בראשונים.

הגהות וציונים

אות ב'. ואת שבתותי תשמורו. במש"כ
דלרש"י צ' להוסיף 'אני ה'. עי' תוס'. ואדרבה,
ממה שהוצרך רש"י לומר כן בהדיא מבואר
דג' כלפנינו, ועי' לק' ו. מש"כ דהגו"ל אות א'.

דף ו.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה והא תנא בעלמא גמר. במה
שהוסיף בתחילת הדיבור 'והא תנא בעלמא
קאי ולא פריד'. לכא' י"ל להפסק הנקודה אחר
מיצח דעלמא (או אין הפסק נקודה כלל) וכאן
קילר רש"י כיון שכבר פירשו'.

הגהות וציונים

אות א'. שבתותי תשמורו. במש"כ
הגר"פ דצ' להוסיף 'אני ה'. עי' לעיל ה':
הגו"ל אות ז', ועי' הגו"ל צ"מ סס. אמנס
צ"כ צ"א א"י, עיי"ש.

דף ו:

הגהות הב"ח

אות א'. אלא משום דמיייתי מק"ד. במה
שהוסיף דמיייתי 'לי' מק"ד. וכ"ה בכת"י (או
כע"ז).

דף ז.

הגהות שבסוגריים

אלא 'אציטריד'. אינה נריכה כמו דליתא לעיל
ולקמן, ועי' צ"כ ש"י (דהוי תי' על ק' למה לי)
ובקצת כת"י כע"ז אבל ברוב כלפנינו.

הגהות הב"ח

אות א'. אטו עשה 'דוחה' את ל"ת. במה שהג'י
'דדוחה'. וכע"ז ברש"י (בב' כת"י דדחי לא
תעשה ובא' דדחי את לא תעשה).

אות ב'. וחלא שלמים בכלל 'קדשים' היו. במה
שהג'י 'כל הקדשים'. כ"ה ברש"י (אבל

בריתב"א ורכת"י כלפנינו וצ"ע).

אות ג'. ה"נ 'הא' אשת אח בכלל כל העריות
היתה. במה שהג'י 'ה"א'. בב' כת"י ליתא
לתיבת הא ובב' האי ובא' הרי.

אות ד'. רד"ה רציחה. אלא א"כ בי' על 'גו'
של' מזבח. במה שהג'י 'גבי'. מגי' ד"ו על גבי
של מזבח.

דף ז:

הגהות הב"ח

אות א'. אלא סד"א 'תיתי במ"מ'. במה
שהוסיף תיתי 'אחות אשה' במ"מ. עי'
צגלה"ש וכ"ה בג' כת"י אבל ברמב"ן
ורשב"א כלפנינו ובריתב"א תיתי ערוה
ועי' מאירי.

הגהות וציונים

אות ב'. אמר ר' יוחנן. במה שהג'י הגר"פ
'רבי' כבזבחים ובמש"כ דכ"ה שם בדפוס
ולפנינו ר' יוחנן. בכת"י כאן כלפנינו, אבל
בזבחים ברוב הוא או דבי או ליתא אמר ר'
יוחנן כלל.

דף ח.

הגהות הב"ח

אות א'. רבא אמר 'ערוה ל"צ' קרא. במה
שהוסיף ערוה 'גופה'. אף דכ"ה בתוס' ותוס'
גורניש, ליתא בשאר ראשונים, וז"ל דכוונתו
מתזכר מתוך ד' צסמוך כי מיעריך כו' ע"כ ל"ז
לפ'.

אות ב'. והא 'תניא' אין לי אלא היא. במה
שהג'י 'קתני'. וכ"ה בד' כת"י ובב' כע"ז
(ובתוס' גורניש והא).

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה ולקחה. המ"ל ולקח 'אשה'.
במש"כ הרבש תמר דצ"ל 'לו לאשה'. י"ל
דצשלמא כשכתוב ולקחה דהיינו ולקח וזי שייך ל'
לו לאשה דלשם אישות לקחה, אצל אי הו' כתיב

אות ב'. רד"ה מה ע"ז 'על' דבר שזדונו ברת.
במה שמחקר. אפ"ל דהי' לרש"י גי' זו בגמ' ור"ל
דמה ע"ז הוצא על ד' כו'.

הגהות וציזונים

אות א'. 'צבור' מביאים פר ושעיר. במה שהגי'
הגרי"פ 'זב"ד' ע"פ המשנה דהוריות. יש
בראשונים כלפנינו וכבהגהה (הר"י
אלמדארי) אבל בכתה"י כלפנינו, ויש לציין
דבהמשך הגמ' נקט ציבור (ואפ"ל ללא הקפיד
הגמ' להציא לשון המשנה כלשונו אלא תוכנו).

אות ג'. רד"ה אשכחן. דהני' קראי כתיבי
בפרשת ואם נפש אחת. במש"כ הרש"ש
דנרצ"ל 'זחני'. אפ"ל דהנפש יש לדחות
ללאו דוקא אצל נפש אחת, וע"כ
הולך רש"י למה דצפרשת נפש אחת כתיבי,
דהוא גילוי על הנפש שמשמעותה דוקא יחיד
וע"ז הוא ההיקש, וז"ע.

אות ז'. רד"ה והרי. כל 'שאיפורו' איפור ערוה.
במש"כ הרש"ש והמא"כ דצ"ל 'שאיפורו'
וכהגהתם והגהת הבי"ח שם. עי' מש"כ לק' כ.
וצפרט לעי' צרש"ש ורלאמ"ה שם וכ"ה כלפנינו
בהעיסור והאגודה לק' (בכת"י א' כהגהתם
ובא' איסורן).

דף ט:

הגהות שבסוגריים

אי בעיא מן האונסין תיהוי זאי בעיא מן
הנשואין תהוי'. וכ"ה בבה"ג ובכת"י (או
כע"ז).

רד"ה והאמר ר"י. ובת רחל אשת יהודה אחות
ראובן מאמו זאפורו לו' ומותרת לשמעון.
בב' כתי' זאסורה לו (ונכון ללא צא רש"י לומר
לסורה לראובן אלא דמותה לשמעון, ומה שהזכיר
איסור לשמעון לעיל אינו אלא סיבה להיתר ראובן).

בא"ר. וכן אחות אשתו זכגון' נפתלי. בד"ו
אחות אשתו של נפתלי והמהרש"ל הגי' דצ"ל
וכן אחות אשתו נפתלי, ובכתה"י אחות אשתו
נפתלי.

ולקח ל"ש זה דהא לא פי' מה לקח והאיך פי' לשם
מה לקח, ע"כ כ' רש"י ולקח אשה, וכמו דכתיבי
יקח איש אשה (יש לציין דזהגו"ז הישן מוצא
מקלט כח"ל אשה אצל נראה גירסתנו עיקר).

דף ח:

הגהות שבסוגריים

רד"ה ממאי. אפי' בחיי יתקיים (כמו') יבמה
יבא עלי' דייבום. וכן ליתא בכתה"י.

הגהות וציזונים

אות ג'. צרה 'הכא כתיב'. במה שהגי'
היעב"ץ 'היבא כתיבא'. אפ"ל דהק' הגמ'
בדרך תמי' האם הכא כתיב, כמשה"ק לעיל
מידי צרות כתיבא הכא, ור"ל דק' דלעיל
עדיין מסו', ובב' כת"י כעין הגהתו (היבא
כתיב אורחי כתיבי).

אות ד'. דאמר ריב"ח זלקחה. במש"כ דנוסף
ע"פ המהרש"ל וציזנו למקומות שבמסורה"ש
דשם ליתא. אבל בכת"י א'.

אות ה'. מביעי לי' זלכרתנא'. במש"כ הגרי"ב
דצ"ל זלכרתנן. וכ"ה בד' כת"י ובפ"ר ר' יהודה
אלמדארי.

אות ז'. רד"ה כל 'שבחיי'. אשתד'. במש"כ
הבאה"מ שיש להוסיף שבחיי' שבחיי'. בד"ו
מתחיל הדיבור כל שבחיי.

אות ל'. רד"ה מלמד שמגרשה בגט זמחזירה.
במה שמחקר המצור דבש. בד"ו ד"ה מלמד
וד"ה ומחזירה הד"א.

דף ט:

הגהות שבסוגריים

רד"ה זולא בעבודת כוכבים'. דרך רש"י
לפעמים לפ' צלא התחלה כתיבות הגמ'.

הגהות הבי"ח

אות א'. רד"ה תורה אחת. לענין קרבן כתיב
'בפר'. במה שהגי' 'בפרשת' (מגו') ד"ו 'בפרק'
ולפנינו ע"פ רש"ל. בנמ"י כהב"ח.

הגהות הב"ח

שמחקי. וכן משמע ברש"י וכן ליתא בכתה"י.
אות ב'. לא 'משכחת ואי' ב' נכריות אנם. במה
שהוסיף משכחת 'לח'. וכ"ה ברש"י ובה"ג.

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה אהותה. 'נפלת' בו' לוי ויהודה
'בני'. במש"כ הבאה"מ דצ"ל 'נפלות' בו'
'בניהק'. רש"י קאי ע"מ דמשכחת אמותה ולא על
שתיק (תני' קאי איהודה ולא לאי).

דף י

הגהות הב"ח

אות א'. ואי בעי 'להאי' חליץ ואי בעי 'להאי'
חליץ. במה שהגי' 'להאי'. בפסקי רי"ד להא
(ל' נקבה) (וכיון דליירינן בין נאחין בין צינמות
דמתיא ר"י הוא האיך אפשר שכולן מעיקרא
זכלל דין חליצה ולצטוף רק החולץ והחלוזה
שייכין ע"כ שייך שפיר לשון להאי).

אות ב'. וליתני לדברי ר"ע אין 'לוי' עליו כלום.
במה שהגי' 'לח'. וכ"ה בראשונים (בתוס' הוא
ט"ס בדפוס' ליתא לתיבת לו כלל (בטעות),
ומסתמא המדפיסים אחריהם 'תיקנו' ע"פ נוסח
דלפנינו).

אות ג'. רד"ה ללוי. דהא מתני' רבי יהודה.
במה שהוסיף 'היא'. וכ"ה המהרש"ל וכ"ה
בכתה"י.

אות ד'. רד"ה על הצרה. 'זאותה' צרה. ואותה
כ"ה בריב"ן ג"כ, וצ"ל דקודם מצא דעל הצרה
היינו אס' יש לה צרה ואס"כ כ' דנפטרה בחליצתה
של זו ואס"כ כ' שהיא זכרה וצ"ע.

סם. בא"ד. 'חמורה לעמוד' בו' 'שנפטרה' מהן.
במה שהוסיף חמורה 'הימנה' ומה שהגי'
'משנפטרה'. וכ"ה בכתה"י.

אות ה'. רד"ה ור' יוחנן. ולענין צרתה נמו'
'מעיקרא'. במה שהגי' 'דמעיקרא'. אפ"ל דהל'
קאי ג"כ אקטוע זה.

סם. בא"ד. אי בעי 'להאי' חליץ ואי בעי 'להאי'
חליץ. במה שהגי' 'להאי'. עי' מש"כ לעיל
זגמ', ובכת"י א' להך.

הגהות הב"ח

אות א'. באונסין 'משכחת בנשואין' לא
משכחת לה. במה שהוסיף משכחת 'לח'. וכ"ה
בה"ג, ובריטב"א באונסין הוא משכחת לה
ובהערות שם (מהדור' קוק) הביא מכת"י הוא
דמשכחת לה וכ' דאולי יש להגי' כן
בהריטב"א.

אות ב'. רד"ה והאמר ר"י. 'זאינה' אהות
זקוקתה. במה שהגי' 'זאינה'. בכתה"י דלאה
לא זקוקה ליה שהיא חמותו וכן לאה האסורה
ליהודה מותרת ללוי וזאינה אהות זקוקתו לפי
שרחל חמותו אינה זקוקה לו וקתני כ', ועכשיו
א"ש דכאן רש"י מקצר ולא צא לומר אלא דגם לאה
דינה הכי דמותרת ללוי וזאינה אהות זקוקתו
ודו"ק.

הגהות וציונים

אות כ'. רד"ה אשת אחיו. במש"כ הבאה"מ
דהד"א עם דיבור הקודם. בדפוס' בדיבור זה יש
כמה הפסקים דב' נקודות, וכ' המהרש"ל דצ'
למחוק כולם דהד"א, ורק דיבור זה נשאר כן
אף דאותה הגי' המהרש"ל ג"כ, ולכא' חילקו
רש"י מפני האריכות וצ"ע. ואלו הן התחלות
הדיבורים בד", וכן בת אשתו של ראובן, וכן
אחותו של ראובן מאמו, וכן אשת אחיו מאמו,
אחות אשתו של נפתלי (כנ"ל), אשת אחיו
שלא היה בעולמו, כלתו כגון.

דף י

הגהות שבסוגריים

דמתני' ר' יהודה היא 'דאסר באנוסת אביו'.
בראמ"ה משמע דל"ג לה, או משום דליירי
צטי' ר"י או משום שצ"ל צטוף ד' אבל אי'
בקצת כת"י.

רד"ה ח"ג רב אשי. משום דלא משכחת 'בה'
הני כללי. וכ"ה בב' כת"י וא' כע"ז.

ומת 'ראובן' בלא בנים. בראמ"ה ותוס'
הרא"ש משמע דגורסים אותה וכ"ה בד' כת"י
אבל בב' ליתא.

הגהות הב"ח

אות א'. 'אלא' לרבי הני כללי לית לוי. במה

דף יא.

הגהות שבסוגריים

['אמר לך רב'] אמינא לך אנא. בכת"י א"ל
(ועי' ריטב"א ובהערות שם).

הגהות הב"ח

אות א'. צרת סוטה 'אסורה טומאה' כתיב בה
בעריות. במה שהוסיף אסורה 'מ"ט. וכ"ה
ברי"ף ופסקי רי"ד ורש"י אבל בשאר ראשונים
כלפנינו, וצ"ל דציאר ד' מיד ולא בדרך שקלו"ט.

אות ב'. רד"ה ומתרג' לה. 'וכשנולד כבר'
קדשה זה. במה שהוסיף וכשנולד 'זה. לכו'ו
י"ל דכיון דאירינן בזה הנולד א"צ להזכיר.

אות ג'. רד"ה הילדורם. לא 'רמאי' קמייחו
לייבומי. מה שהגי' 'רמאי'. וכ"ה בכת"י א'.

אות ד'. רד"ה ביאתה. שאנוסה היתה 'ששמעה'
שמת. מה שהגי' 'שסבורה'. בכת"י א' כהב"ח
וב' כעי"ז.

הגהות וציונים

אות א'. 'ומתרג' כרבנן'. במה שהוסיף
המהרש"ל ומתרג' לה'. וכ"ה ברוב כתה"י.

דף יא:

הגהות שבסוגריים

['אמר לך רב'] אמינא לך אנא. ברי"ף ופסקי
רי"ד א"ל ובקת"י ליתא כלל (כלפנינו) או
כעי"ז והכוונה מוכן מעלמו.

ומ"ש סוטה ודאי 'מ"ט). בתר"פ ופסקי רי"ד
מ"ש סוטה ודאי דכתיב וכו', ובד' כת"י ליתא
לתיבת מ"ט ובשאר כת"י בסגנון אחרת
וכלפנינו כנראה הוי עירוב נוסחאות.

['אלא'] אימא או היא או צרתה. וכ"ה בקצת
כת"י וכדלקמן ובקת"י אימא ליתא.

רד"ה ולא מתייבמת. 'קתני מיהא' חולצת
קשיא לרב. בד"ו כאן הס"ד.

הגהות הב"ח

אות א'. מיעט 'רחמנא היא' תועבה. מה
שהוסיף רחמנא 'חיא'. אי"ל להזכיר הגמ' רק

מה שנתמעט דהמיעוט ענמה הוזכר לעיל
(בכת"י א' היא היא תועבה ובכת"י זה כ"ה
לעיל ג"כ).

אות ב'. במותר לה 'אסורה'. במה שהגי'
'אסורה'. כ"ה בסוטה ובראשונים וכ"מ
מרש"י.

אות ג'. רד"ה מ"ט. 'באותה הנאסרה' לבעלה.
במה שהוסיף באותה 'אשה'. אי"ל או דשיין
שפיר ל' אומה צלי להזכיר על מי קאי דכוונת
המילה הוי אומה אשה, או דהנאסרה לצעלה הוי
כשם האשה. בכת"י א' וריטב"א הנאסרת.

אות ד'. במה שהוסיף דיבור קודם רד"ה היתה.
בכת"י ודפרי' ליתא ולכו'ו הוא פירוש הב"ח.

אות ה'. רד"ה פסולה פסולה לוי. ובשרה
'לעלמא' לכל העולם. במה שמחקר. אפ"ל
דקודם מצא דיוקא דפסולה לוי ואח"כ
מצא דלא תימא דעלמא דהכא כדלעיל
דאירי צכונה אלא כשרה לכ"ע.

אות ו'. רד"ה במותר לה. מה שהוסיף במותר
לה 'בנון'. וכ"ה בכתה"י.

דף יב.

הגהות הב"ח

אות א'. מתו או 'מיאנו צרותיהן' מותרות.
במה שהוסיף מיאנו 'או נתגרשו'. וכ"ה בכת"י
ונוסף 'או שנמצאו אילוניות', או כעי"ז.

אות ב'. רד"ה אלא לדירי'. ומכא 'נישואין נפלה
להתייבם'. במה שהוסיף נישואין 'שלה' נפלה
'לפניו'. כ"ה ברש"י שברי"ף. בריב"ן נוסף שלו,
ובכת"י כלפנינו והכוונה מצוחר מאליו.

אות ג'. רד"ה משרם צרת בתו. דפקע 'לה'
זבותי מינה. במה שהגי' לוי'. וכ"ה בכתה"י.

אות ד'. רד"ה צרת אילנית. במה שהגי' דהר"א
עם ד"ה ומת. וכעי"ז הגי' המהרש"ל. ובכתה"י
אילנית לא נכפל (ויש לציין דבדפרי' הד"א
עם ד"ה שנאמר לכו'ו בטעות).

אות ה'. רד"ה הא דאורייתא. 'תלד' למעוטי
צרת אילנית. במה שהגי' לא' (מוגי' ד"ו
דליתא 'הא דאורייתא). הא דאורייתא ליתא
בכת"י, בא' תחת תלד אי"ל ובא' לאו.

דף יב:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה ואינוו היא. מה שהוסיף 'קטנה'.
וכ"ה בנמ"י.

הגהות וציונים

אות ב'. רד"ה חלכתא. ואע"ג דהכיר בה אחיו
'זקיימא' והוויא אשתו. במש"כ הבאה"מ דצ"ל
'זקיימא'. כ"ה ברש"י שברי"ף. ואולי ה"ק
סקיימת היא כלשמו.

אות ד'. רד"ה מצינו. וקדש 'אדם' את בתה.
במה שהובא בגליון דצ"ל 'אחיו' וברש"ש כ'
דחוא טעות. בנמ"י ורש"י שברי"ף כלפנינו.

דף יג:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה ובנסה. שנשאוי אחות אשתו של
'זו' הראשונה דהוויא 'להר'. במה שהג' 'זה'
הראשונה דהוויא 'לה'. וכ"ה בכתה"י ואחר
תיבת לה נוסף קד.

אות ב'. רד"ה ממאנת למאמרו. קי"ל בפ' ר"ג
'צריכה' גט למאמרו. במה שהג' 'דצריכה'.
אפ"ל דמצ"א רש"י המימרא כלשונו ר"ל לשון
הדין ולא הדין עלמה.

אות ג'. רד"ה ה"נ. שנוקקה חבת 'ליבם למאן'.
במה שהוסיף ליבם 'דחוצריכה'. וכ"ה בנמ"י.

אות ד'. רד"ה שש עריות. שהן 'נכריות' אצל
זה. במה שהג' 'נכרים'. וכ"ה ברש"י שברי"ף
וכת"י א' (בשאר כת"י נכרית אונכרין).

אות ה'. רד"ה אמו. ואחות 'אביו ואשת'
אחיו מאביו. במה שהוסיף אביו 'ואחותו'
מאביו. בהר"י אלמודארי כלפנינו ול"ע
(וכן הק' המו"ט).

הגהות וציונים

אות א'. אחד מבעלי 'אחיות אשתו'. במה
שהוסיף הגר"פ 'את' אשתו. כ"ה במשנה
(ופסקי רי"ד).

אות ב'. רד"ה ותנא. 'דברייטא'. במה שהוזה
בגליון נ"א 'בתרא'. בכת"י ליתא לג' אחרת,

וצרלמ"ה כ' ומנא צרל תריימא פירשו צרל פי'
לחוך, ואולי זהו כוונת רש"י.

דף יד:

הגהות שבסוגריים

רד"ה לא נמנעו. ממוזרים 'זהם לב"ה'. בכתה"י
הם ע"כ, ויש לציין דבנמ"י ורש"י שברי"ף תחת
כב"ש דלעיל אי' לב"ש.

הגהות הב"ח

אות א'. לא תהי' לה חוי' 'לזר'. במה שמחקר.
ל"ע בכוונתו, דאם מדיוקא דרש"י לז"ל דרש"י
מזכר חלק זה בלצד אצל בגמ' קורא הדרכה מוך
הפסוק (יש לציין דבשאר הראשונים אי' אבל
בכת"י א' ליתא) ול"ע.

אות ב'. 'מדבריה'. במה שהג' 'המדבריה'. ל"ע,
הא יש כמה פסוקים דאי' כן בלא ה' (כצנ"ח)
השלם ורש"י (ואם מדיוקא דמוס' ל"ע דמשמע
ממוס' שמצ"א ראי' מקרא אחרת, ואם משום
דהו"ל להצ"א קרא צמורה קודם נ"ך ג"כ ל"ע
די"ל דנקט הגמ' לשון א' בכולן).

אות ג'. לימא קרא לא תגודדו 'מאי תתגודדו'.
במה שהוסיף 'לא' תתגודדו. וכ"ה בריטב"א.

אות ד'. רד"ה שאין קידושין תופסין ביבמה.
שאין קידושין 'תופסין אע"ג'. במה שהוסיף
תופסין 'בה'. ושם דחייבי לאוין 'בעלמא
תפסי'. במה שהוסיף בעלמא 'דליכא ברת'.
ובר"ה ת"ל. אינן תופסין. במה שהוסיף 'בה'.
וכ"ה בכתה"י (דליכא בכרת בב' כת"י).

הגהות וציונים

אות ה'. והתנן ('בלילה'). במה שהג' הגר"פ
'לילה'. וכ"ה בכמה ראשונים וכל כתה"י
דכאן, ויש לציין דבקצת משניות כת"י אי'
בלילה, ורש"י בפסחים גורס הלילה וצ"ע
לרש"י כאן ואולי ט"ס יש במק"א.

דף יד:

הגהות שבסוגריים

ובפלוגתא 'ודרב' ושמאלא'. בראשונים

וכתה' ייבפלוגתא רב כ' ולכאו' פי' כמוכתמאי
ר"ל דנח' צפלוגתא דמקודס (ובפסקי רי"ד
גורס וכתמאי).

הגהות הב"ח

אות א'. ולא אמרינן 'מקומות שאני'. במה
שהוסיף מקומות 'מקומות'. וכ"ה בכתה"י.

הגהות וציונים

אות ב'. לעשות פהמים 'בשבת' לעשות ברזל.
במש"כ הרש"ש ד' בשבת' צ"ל אחר 'לעשות
ברזל' וציינו בהגו"צ לרש"י. וכרש"י כ"ה
בראמ"ה וכת"י א', וברכת"י ליתא בשבת כלל
דשם פשוט דמיירי צננת שהזרייתא נאמרה על
המסנה (דק"ס).

אות ג'. דתניא' כלל אמר ר"ע. במש"כ בגליון
דצ"ל דתנן. וכ"ה בכתה"י.

דף יד:

הגהות הב"ח

אותיות א' ובי' והגו"צ אות ט'. רד"ה ובס' א"א.
'בדתנן' מה היא באותן הימים. במה שהג'י
'בדתניא בפ' מו' שאחזו' ובמהרש"ל שג"כ
הוסיף 'בפ' מו' שאחזו'. ושם 'ובפ' מו' שאחזו'
קורדייקוס' אפליגו בה. במה שהגיהו 'דהתם'.
קדמנ' הניח המהרש"ל דל' זה ליתא רק צמסנה
וש"י ר' יוסי נשנית צמסנה צלשון אחרת ורש"י
הציא הצרייתא כאלו נשנית צמסנה כיון דקאי על
המסנה, ומה שלא הזכיר הפרק אלא צסוף ד'
אי"ל דכיון דמה שהציא משניות לעיל אינו אלא
להקדמה לא הציא הפרק אלא צעיקר הממ' הציא
הפרק.

אות ג' והגו"צ אות י'. רד"ה גט ישן. 'המגרש'
את אשתו. במה שהגיהו הב"ח והמהרש"ל
'המגרש' (ובהגו"צ שכ' דהפסק הנקודה אחרי
בפונדקין. בכת"י א' ומגרש. ולפי"ז אין הפסק
נקודה כלל.

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה ובספס אשת איש. מחלוקת
בשראו' 'בשנבעלה'. במה שהג'י הב"ח
'שנבעלה'. כ"ה בגמ' שם וכ"ה בריב"ן.

דף טו:

הגהות וציונים

אות ב'. דא"ר טרפון 'תאבני'. במה שהג'י
המהרש"ל 'תאב אני' (וב"ח בתוספתא).
במהרש"ל הביא שכ"ה בס"א, וכ"ה בראמ"ה
(ועי' צית פנחס).

דף טז:

הגהות שבסוגריים

רד"ה צריכה לנקב. שמוחל מכשיר בשמן
'וצריכה לנקוב' (ובהגהות הב"ח). אי"ל דשי"א
מו' קאי ג"כ לאגריכה לנקב דלעיל, וקודם מצא
למה הכא ז' לנקוב ואח"כ מצא למה ז' לנקוב
ומה מועיל (ויש לציין דבתוס' לא הביאו רק
תחילת הדיבור).

הגהות וציונים

אות א'. 'בין ב"ש ובין ב"ח'. במה שהג'י
המהרש"ל 'בב"ש וב"ח'. כע"ז בכת"י, בא'
ב"ש וב"ח, בב' מחלוקת ב"ש וב"ח ובא' מח'
ב"ש ומח' ב"ח.

אות ב'. קבעו מיני' צרות וקפשיט 'לי' בני
צרות. במה שהג'י הגרי"פ 'להו'. וכ"ה ברש"י
לעיל, ובב' כת"י בהמשך הגמ' קא בעו מיני'
(ואין כת"י כלפנינו).

אות ד'. רד"ה שהן לחין. 'טימאה' מדרבנן
וטימאתם. במה שהג'י הב"ח 'טימא'. הגי' כן
דבדפו"י בסוה"ד א"ל וטימאתה, דמשמע
דמיירי בהחבית עצמה. וכ"ה המהרש"ל ועוד
הגי' דצ"ל וטימאה, ועי' רש"ש, ועי' ריטב"א,
ובכת"י כלפנינו ובכת"י א' בגבי החבית עם
הארץ וטימאה מדרבנן וטימאתן.

דף טז:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה דוסא. התיירו שמעתם 'אומרים'.
במה שמחקר. וכן ליתא בכתה"י.

אות ב'. רד"ה בכור שטן הוא. חרף ועומד על
'שמועה'. במה שהג'י 'שמועתו'. וכ"ה
בכתה"י.

הגהות וציונים

אות א'. 'אמר ומי ילך. במה שהג' המהרש"ל והגר"פ 'אמרו מי'. וכ"ה ברוב כת"י (ואין כלפנינו).

אות ג'. 'בכור שטן' הוא. במה שהביא המהר"ן היות מהע"י 'בכור שנוף' וכ' דב"מ מרש"י וששמוע להג' 'בכור שנוף'. עי' מהרש"א.

אות ו'. רד"ה וקדושה ראשונה. הלכך זורעין בהן בשביעית. במה שהג' המהרש"ל דהס"ד. לכא' אינו כ"כ מוכרח דר"ל דלא קדשה לשביעית מפני העניים וכו'.

דף טז:

הגהות הב"ח

אות א' והגו"צ אות ז'. רד"ה עבדי שלמה. שנשא בנות ישראל 'מהמת' עושרן. במה שהג' 'בחזקת' (ובהגו"צ שכ' דנראה דהנחתו קאי לעיל קודם 'שנשא'). אבל במהרש"ל הגי' כהב"ח דלפנינו, ולכא' הוק' להס' דזדואלי לא נישאו עמנן לנכרים מפני עושר ומש"ה הגי' דכיון שהיו עשירים צחוקת ישראל היו, ואם אכן זהו כוונתם אי"ל דזה גופא הוא כוונת רש"י, וכהגהתם כ"ה בכת"י א' ובא' מעורב ב' הנוסחאות.

הגהות וציונים

אות א'. זה 'חלוון'. במה שהביאו מכת"י 'חלוון'. ובקידושין ט"ס ובכת"י שם בכת"י דכאן.

אות ב'. רד"ה משום. 'ששכא' גוים. במש"כ דאולי צ"ל 'ששכאום' ע"פ כת"י. בכתה"י ששכאים.

דף יז.

הגהות הב"ח

אות ב'. אמר מה גברא ומה 'גברא'. בממה שהג' 'גוברי'. וכ"ה בכת"י א' וא' כע"ז, ול"ל דכפל ד' לחזק ד' כמה הוא

גדול.

אות ג' והגו"צ אותיות ו' וז'. רד"ה כי אמרית'. מילת' דר"י 'משמו' כו' לפני שמואל' וקאמר. במה שכתוב בגליון דהמהרש"ל מקיימו, ובגירסת הב"ח 'משכא לאחר' פטירתו, ובהגהת הגליון 'לאחר' פטירתו. בין המהרש"ל בין הב"ח באו לומר דצריך להוסיף מה שבסוגריים (שה' חסר בד"ה, ובדפוס אמ"ד הוא בסוגריים מרובעים. דבד"ו אי' דר' יודא משכא וקאמר, וכד"ו כ"ה בכת"י בלי תיבת וקאמר ותיבת אסי ליתא וצ"ע) ולא באו כלל להגי' מה שבתוכה, ומה דגל' הב"ח משכא, ומה שהג' הגליון (מהמהרש"ל) לאחר הוא רק מהגהתם שכך הגיהו (ואולי משכא הוא ט"ס).

אמנם בריב"ן אחר דרב יהודה אי' משכא ואמ' כי הדר כל' וצ"ע.

ונראה דקצת מקור המהרש"ל דס"ל דמשכא צ"ל משדר"א ר"ת משמו' דר' אסי.

הגהות וציונים

אות א'. ואמר רבינא ש"מ'. במה שהביאו מד"ו דליתא. וכן ליתא בתר"פ וכן מבואר בתוס' הרא"ש אבל בתו"י אי'.

אות ד'. רד"ה זו הדייב. 'זהר גוון וכו'. במה שהביאו מכת"י 'זהוונד'. וצ"ע דבקידושין מבואר דערי מדי זו נהוונד לחד לישנא ובמקום ניהר דכאן (בדפ' שונצינו ניהר' ובכת"י ג' שונות והחליטו בדק"ס השלם דצ"ל נהוונד), וע"כ נראה דנהונד הוא תחילת הדיבור.

ויש כמה חילוקים בין כאן לקידושין מחמת ט"ס ע"פ רוב בקידושין, ועי' מש"כ לעיל טז: הגו"צ אות א' והמסוה"ש עסוק בזה (בדפו"י במקום דומקיא אי' דומקיא). ולפי"ז מש"כ רש"י מושכי כל' לקבוע הגי' בא וכצ"ל בלא"ה (בדפו"י מושכי חשכי [בע"חשכי] וחקיקא).

אות ה'. רד"ה לפסול. שנשמעו 'עשרת' השבטים בעובדות' כוכבים. במה שהג' המהרש"ל 'בנות' כו' 'בעובדי', וכ"כ בבית פנחס. כמה אחרונים כ' כדצרי המהרש"ל, ותוכן קושייתם הוא דנקטרין ד' ר"י משיטתו לקמן דצנך הצא מן הגוי' קרוי צנה, ואח"ל דלאו לשיטתו אזיל אלא לשי' ר' אסי קמפרש ק' ל"ל כ' כמש"כ צר"א דהולד

דף יז:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה המיוחסים בנחלה. במה שהוסף לתחילת הדיבור 'כתב רחמנא יחדו' המיוחסים. אי"ל דבא רש"י לפ' מיוחדין לנחלה מה פירושה ומה צא לאפוקי.

שם. בא"ד. לאפוקי 'לוט'. במה שהג' אחזה דלוט'. וכ"ה בכת"י או כע"ז.

אות ב'. רד"ה אין זיקה. להאמר 'אמו' עליו. במה שהג' 'אמה'. וכ"ה בכת"י או כע"ז.

אות ג'. רד"ה ה"א אפי' מחיים. 'יבמה'. במה שהג' 'מחיי היבמה'. וכ"ה בב' כת"י.

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה ולימא. שומרת יבם שקודש 'אחיו את' אחותה של יבמה. במה שהוסף החב"מ אחיו 'של יבם'. וכ"ה בכתה"י.

דף יח.

הגהות הב"ח

אות א'. לא חבי 'קאמרינן'. במה שהג' 'קאמינא' (מג' ר"ו 'קאמינן') וכ"ה המהרש"ל. גי' הב"ח והמהרש"ל א"ש יותר דהא אצ"י אמר להא וכ"ה בכת"י או כע"ז.

שם. 'רבי' גמליאל אפי' לודאי לא חייש. במה שהג' 'ורבי' גמליאל. וכ"ה בכת"י א', ואי"ל דכיון דרוצה להראות שמחלוקתם מן הקצה אל הקצה ואין להם שייכות זל"ז לא נקטו' הסיפור.

אות ג'. רד"ה ר"מ היא. תניא כוותי' דרב 'אדא'. במה שהג' דרב 'פפא'. וכ"ה בכתה"י.

דף יח:

הגהות שבסוגריים

'א"ל' קשיא דרב אדרב. וכן ליתא ברכת"י אבל בקצת א"י.

הגהות הב"ח

אות א'. אנן בחדיא מתנינן. במה שהוסף מתנינן 'לח'. וכ"ה ברש"י ופסקי רי"ד.

ממזר או לפ' בר"א כר"י. אמנם בכתה"י ואו"ז (הל' יבום וקידושין סי' תר"ז) גורסים כלפנינו (בגונית).

והנה מלשון רש"י שז' דכישראל הם משמע דלאו ישראלים ממש הן, וכ"מ מל' האו"ז שז' וז"ל הרי משמע צעזור שיש זהם זל ישראל על כן נוהג זהם ממזרות אצל גוים כו' עכ"ל משמע שהם גוים שיש להם זל ישראל וצעזור הנד ישראל שייך זהם ממזרות לענין שאם מגיירים ממזרים הם, ולפי"ז אפשר שז"ל דר"י לשיטתו אזיל דגוים הם רק דממזרות שייך זהם כיון שיש זהם זל ישראל וע"כ צניהם ישראלים ממזרים הם (ומה שאינם ממזרים כמו גוי הצ"ע ישראלית לשי' ר"י י"ל דשם הנד גוי גורם הממזרות אצל כאן מנד הנד ישראל אין ממזרות ומנד הנד גוי ל"ש ממזרות), ולר"א זה אא"ל דא"כ אין חשש צקידושיהן, אלא לדידי' ישראלים ממזרים הם. וז"ע.

אות י'. רד"ה איצטרו. כמו מיליא 'חריפי'. במה שהג' המהרש"ל 'חריפא'. כ"ה בע"ז (ברש"י), ואולי לא דק בהעתקתו (ועי' צצית פנחס).

אות כ'. רד"ה קבא רבא. שניהם מעוותים. במה שהוסף הבאה"מ 'מיננדר ואזיל לשאול'. בכת"י מאיפה עד קטנה ליתא (אבל בריב"ן משמע דגרסו), וה"ק קבא רבא וזוטא ששניהם מעוותים הוא משל לכל הפסולין, ואח"כ מציא המשך הגמ' שכולם מתגלגלים ויורדים לשאול, ואח"כ מצא משאול לתרמוד כלומר כו' ודו"ק.

אות ל'. רד"ה ונולד. ומצאה זקוקה 'ליבם'. במה שהג' המהרש"ל 'ליבום'. וכ"ה ברש"י שבר"ף אבל בנמ"י כלפנינו, ואולי ר"ל לייצם (בכת"י א' אכן הגי' לייבום).

הגהות וציונים

אות ב'. אמר רב' אושיעא. במש"כ הגר"פ דצ"ל רב"י אושיעא. וכ"ה במאירי ורש"י יט. ד"ה רב פפא.

אות ג'. רד"ה שומרת יבם. ממתנת לייבום יבמה. במה שהג"י המהרש"ל יליבם. ל"ע צהרם דכוונת רש"י נראה דה"ק שהיא ממתנת לייבום של היצם שלה (ויש לציין דבד"ץ הד"א עם ד"ה וקדש, ונחלק ע"פ המהרש"ל).

אות ו'. רד"ה ולא מת. אי' נמי לא יבמה האי שני. במש"כ העקוב למישור דנרצ"ל ואי' נמי. אפ"ל דלא כ' ו' משום דל"ץ קאי אמש"כ אצל היכא כו' ולא גמר דכריו עד סה"ד וכשמת כו'.

דף יט:

הגהות וציונים

אות ב'. רד"ה אלא אעשה בה מאמר. ספק לא קונה אפי"ו מקצת לא מהני. בהגהת הגליון יאפילי. בד"ץ אפי' מקצת מהני והג"י המהרש"ל דצ"ל ואפי' מקצת לא מהני, ובכת"י (מתחיל מאחר כך נולד אח) ואח"כ נולד ואשמועינן ברישא דמאמר ספק קני ספק לא קני אפי' מקצת הלכך כו' (ויש עוד גירסאות בכת"י אבל זהו כנראה הנכון).

דף כ.

הגהות וציונים

אות א'. כל 'שהיא' איסור ערוה. במה שהג"י 'שאיסורה'. עי' רש"ש וכ"ה בכמה ראשונים, ובד"ו אי' שהוא וכ"ה בראמ"ה עיי"ש, ויש גירסאות אחרות בראשונים וכת"י.

אות ב'. יש לך יבמה אחת. במה שהג"י 'אחרת'. וכ"מ ברש"י וכ"ה בכת"י וראשונים.

הגהות וציונים

אות ח'. רד"ה יש לך. ואע"ג דלא 'בתיב' בה לקחת. במש"כ בשטמ"ק דנ"ל להג"י 'קרינן'. אפ"ל ככוונתו דכש"כ רחמנאלקמה לא כחזה עלי'

דאינה צלל.

דף כ:

הגהות וציונים

אות א'. ולהם 'אחים' ולהם 'נשים'. במה שהג"י ולהם 'נשים' ולהם 'אחים'. כ"ה לק' עט: וכע"ז בתוספתא וכ"ה בכת"י א', אבל ברוב כת"י כלפנינו, וכלפנינו כ"ה לק' בכת"י.

אותיות ב' וג'. 'אלמנה מן' האירוסין וברד"ה אלא. במה שהוסף אלמנה 'לכח"ג' מן האירוסין. אפ"ל דכיון דכל יצמה אלמנה היא פשוט הכוונה ופי' דאלמנה היינו אלמנה לכ"ג.

הגהות וציונים

אות א'. ואם בעלו קנו ואסור' לקיימן. במה שהביא המא"כ מהתוספתא להוסיף קנו יפטר את הצרות. כ"ה בתוספתא אבל לק' ובכת"י ליתא.

אות ג'. רד"ה תיובתא. כהמהרש"ל (תיובתא דרבא תיובתא דר"ל דאמר כו') כ"ה בדפוס שונצינו.

דף כא.

הגהות וציונים

אות א'. רד"ה ואשת אחי האם. דהויא נמי שניי' ואיכא' צד אב. במה שהג"י 'משום דבתריויהו איכא'. אפ"ל דה"ק דמש"ה יש מקום להחליפן דאיכא צהן זד אז ומש"ה גזרו (ומש"כ דהויא נמי שניי' לכא' אין כוונתו דוקא משום שהיא שניי' אלא משום דשניי' אסורה ור"ל דמשום זד אז שצשניהם יש להחליף עם אחי אציו מן האם שהיא אסורה). והנה כ' רש"י לקמן (ע"ז ד"ה דאיכא זד אז) דמש"ה יש לגזור אטו אשת אחי האב מן האב, ומשמע כהצ"ח, וז"ע דכל הסוגיא לק' מצוחר דהוי גזירה לגזירה, ולכא' י"ל דכוונת רש"י לומר דכולה חדא גזירה הוי ואינו גזירה לגזירה ממש, אצל גזירה לגזירה צודאי הוי רק דהכל גזירה א',

בן' בנו. בכת"י ובגב).

אות ב'. בולחו דבי אימא רבתי קרו 'לי'. במה
שהג' המהרש"ל 'לה. בכמה כת"י קרו להו
(בא' קרי בכל ג' בבי) וכן בסמוך ב"פ (אבל
לאו דוקא באותן כת"י) ובערוך בכל ג' בבי
העתיק קרו להו.

אות ד'. בזכר 'גזרו אשתו' משום שני'. במה
שהוסף הגר"ש 'על' אשתו. וכ"ה בפסקי רי"ד.
אות ו'. רד"ה ואי. ולא 'תלמיד'. במוש"ב
דנרצ'ל 'בתלמוד'. תלמיד פ' תלמיד חכם.

דף כב.

הגהות וציונים

אות ה'. רד"ה שני'. חלכך 'אמו' שני'. במוש"ב
הרש"ש דצ"ל 'אמו'. בנמ"י אם אם חמוי.

דף כב:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה באידך קרא. 'דבנשוואין'
אשמענין. במה שג' 'דחא בנשוואין'. וכ"ה
בכתה"י.

שם והגו"צ אות כ'. בא"ד. 'מודכתיבא' חכא.
במה שהג' המהרש"ל 'מודכתיב' ובמה שהג'
הב"ח 'מודכתיב'. בכתה"י כהב"ח ועכ"פ
הכוונה כהמהרש"ל והוא כמו שיש הפסק נקודה.

הגהות וציונים

אות ה'. רבי יוסי 'בן' יחודה. במה שהג'
הגר"ש 'פרבי'. וכ"ה בקצת כת"י (או כע"ז).

אות ט'. רד"ה וכן אן לו. כדאמרינן בקידושין
אין' כסף. במוש"ב הבאה"מ דנראה להוסיף
'דלכתוב' אן. י"ל דה"ק כדאמרי' בקידושין
דהו' מזל למימר אן כסף, והכוונה פשוטה צלי
להג' (ובכת"י א' כדאמרינן בקידושין מצי
למכתב אן חסר בלא יוד אין כסף ובכת"י א'
מצי למכתב בלא יוד כדאמרינן בקידושין אין
כסף).

והצ"ח ס"ל דמיירי רש"י בהגזירה ככלליות
אך לרש"י ע"ז דמיירי בהגזירה
בפרטיות דזה הוי גזירה אעיקר הגזירה
ושניהם גזירה א', וכ' דה"ל לעשות גזירה זו
הוא משום דאיכא צהן זד אז כנ"ל, ולק'
מיירי בהגזירה ככלליות ודו"ק.

אות ב'. רד"ה ד' נשים. אין 'להם' הפסק. במה
שהג' 'לה'. כ"ה בנמ"י.

שם. בא"ד. הוויא נמו' שני' וכן' אשת אבי
'אביו ואם' אבי אביו. במה שהוסף שם. ושם
ואם 'אבי' אביו כו' ובסוף הדיבור ואם 'אבי'
אבי אביו. במה שמחקק. מה שהוסיף הוא ע"פ
הנמ"י.

בב' כת"י אחר למעלה מהן חסר. בהכתב יד
דא' נוסף (קודם למעלה מהן) הוואיל ואשת
אב הוא דאוריית' וכן אשת אבי אביו. ותיבת
אבי נמוחק פעמיים כהב"ח בכתה"י (הבאנו ש"נ
אלו מודק"ס השלם, אמנם אין הדברים ברורים
דהב"ח מחק אבי מסוף הדיבור שלדבריהם ליתא
בב' כת"י, וא"כ אינו מובן האיך אפ"ל דבכתה"י
ליתא פעמיים כהב"ח אם שבאמת חסר הוא בכל
כתה"י).

אות ג' והגו"צ אות ע'. רד"ה 'אשת אבי' אמו.
במה שהג' 'מאשת' אחי ('אחי' הוא כבר
בד"י) אמו ושהד"א עם דיבור הקודם וכאן
הפ"ד. בכת"י א' כד"י, וא' אשת אחי אבי ובא'
אשת אבי אחי ובדק"ס יישובו ג' האחרונה
ע"פ הריב"ן וצ"ע. ונראה דל"ל כהצ"ח (רק
דכוונה א' היא אפי' צלי הוספת מ') וסמן לזה
דנמ' ליתא לתיבות אלו.

הגהות וציונים

אות ו'. רד"ה פרעהו. 'הגילחו' לאיסור. במה
שהובא בגליון ס"א 'הגדילוהו'. וכ"ה בכתה"י.

אות ד'. רד"ה ד' נשים 'שניות'. במה שהג'
המהרש"ל דהס"ד. עכ"פ הוא פירוש וליתא
בשום כת"י בגמ'.

דף כא:

הגהות וציונים

אות א'. וכן אתה אומר 'בבנו וכן' בנו. במה
שהביאו הגר"מ בכריתות 'בכת בנו ובכת

דף כג.

הגהות הב"ח

אות א' והגו"צ אות ו'. רד"ה לימא קסבר רבינא. יל"נ כו' ממוזרות'. במש"ב הב"ח דאינו מרש"י ובמה שמחקו המהרש"ל. היינו מדיוקא דתוס' אבל באו"ז (הל' יבום וקידושין סי' תר"ז) הביא זה בשם רש"י וכ"ה בכתה"ל, ואולי אין כוונת התוס' אלא דכ"ה בספרו של רש"י אבל הוא עצמו גורס עמוז או דהיו לפנייה מהדורה אחרת, אלא דע"ע ל"ל כ' רש"י הג"ג כו' ול"ג כו' כדרכו (ובדק"ס שיערו שכ' לאחר זמן ולא ראו' בעלי התוס', ויש לציין דבד"ו וכתה"ל הוי דיבור בפנ"ע אחר ד"ה ב' גוים, ולפי השערה הנ"ל י"ל דהי' נוסף בגליון ואח"כ הוכנס בפנים שלא במקומה, וצ"ע).

אות ב'. רד"ה לרבי שמעון. אבל עשירה ממשכנין שאין. במה שהוסיף ממשכנין אותה. אפ"ל דכיון דכ' אומה לעיל צמנון עכשיו הכוונה פשוטה.

הגהות וציונים

אות ג'. אימא בין שאומר' לו 'אביך' קיים בין שאומר' לו 'אביך' הוצא. במש"ב הרש"ש דצ"ל 'שאומרים' לו 'לאביך'. מה שהג' דצ"ל שאומרים כ"ה בדפ"ו וכת"י, ומה שהג' דצ"ל לאביך כ"ה בב' כת"י ובא' כע"ז.

אות ה'. רד"ה שפחה אין לה חיים. 'הדרימון' בן טבריימון. בהגהת הגליון 'הדר'. גם בריב"ן כלפנינו ונ"ל דלא דייק לכ' ל' דקרא אלף מוכן ראיתו.

דף כג.

הגהות הב"ח

אות א'. 'מאי' קמ"ל. במה שהג' ימאי. וכ"ה ברש"י.

הגהות וציונים

אות א'. קדמו 'שנים' וחלצו. במה שהג' הב"ח 'שניהם' כברש"י (ד"ו ונמ"י). אבל ברש"י לקמן (כד. ד"ה ואפילו) כלפנינו וכן בד"ו ונמ"י

שם (ובכתה"י של הגמ' כלפנינו), ואולי הוא טעות מוקדם, או אינו העתקה מהגמ' אלא פירוש.

אות ב'. רד"ה אין מוציאין מידם. פקע זיקה מאיך 'למפרע'. במש"ב הרש"ש למדחקו או להג' 'לגמרי', וצינו להאז"ש קונטרס זיקה אות ט"ז. ד' האו"ש מוצאים צחי' ר' שמואל (עמ' רט"ו) ומוכן ד' דפקע למפרע מכלן ולהצא וע"כ שייך נאסרה דהא מקודם היטה אסורה. ולפי"ד האו"ש ממז' ק' הרש"ש האחרון ג"כ ודו"ק.

דף כד.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה ואי למ"ד. באיסור א"א שלא נראית ליבום מתחלה. במה שהוסיף 'מדרבנן'. לכא' הוי פירוש ולא הוספה דאף דהוי מדרבנן אצ"ל להוסיפו ברש"י.

סם והגו"צ אות מ'. בא"ד. פקע איסור אחות זקוקה 'בחליצת' אחותה. במה שקיים הב"ח גירסת ד"ו 'בייבום' ולפנינו ע"פ מהרש"ל. מה שהג' המהרש"ל הוא ע"פ רש"י לעיל ד"ה חולצות כנ"ל והבין הב"ח שאינו מרש"י (הובא ד' שם בהגו"צ).

הגהות וציונים

אות א'. ואי למ"ד אסור' לבטל מצות יבמין. במה שהוסיף מוהר"ר שכנא ואי למ"ד אין זיקה' (בית פנחס) ובמה שהביאו מדרפוס שונצינו דליתא 'אסור' כו' יבמין' פעם שני'. בכת"י כלפנינו.

אות ד'. רד"ה ואי למ"ד. הרי נאסרה משום כך 'זכיון' כו' מתחלה. במה שהוסיף המהרש"ל ע"פ הנמ"י ובמש"ב דמוזכיון עד 'מתחילה' ליתא בס"א (וב"ל בנמ"י) ונ"ל שחוזר אטעמא דיש זיקה, ובמש"ב הערל"ג דהוא גליון. ע' ריטצ"א (לעיל כג: ד"ה ה"ג ר"ח) וזהירות שם (מהדו' קוק).

ומש"כ העל"נ דמסתמא הוא גליון כיון שכ' א"נ חלץ למדא הנה בד"ו תחת חלץ אי"יבם (וכע"ז בראמ"ה) ולפנינו ע"פ המהרש"ל

שהג' דצ"ל חולץ ולכאף משום רש"י לעיל ד"ה חולצות עיי"ש בהגו"צ ודו"ק.

דף כד:

הגהות הב"ח

אות א'. עליך יפול אבל אידך לא. במה שהוסיף יפול מ'י גר בו יפול. כ"ה בע"י וכ"ה בכתי"א או כע"ז.

הגהות וציונים

אות ד'. רד"ה בכור אינו נוטל. חלקו וחלק 'אחיו' שמת. במה שהביאו ג' המהר"ם בשו"ת ומקבת"י 'אביו'. אבל בראשונים כלפנינו (אלא דתחת שמת אי' המת).

אות ב'. אמר ר' אליעזר. במה שהג' הגר"פ 'אלעזר'. וכ"ה בד"ו וכת"י.

אות ג'. 'הוציאו' על ידו. במה שהג' הגר"פ 'הוציאה' וכ"כ המהרש"א. וכ"כ הריטב"א ועי' קרני ראש.

אות ז'. רד"ה כי ניים. במה שהביאו מהמהרש"ל דפו"ר שהג' דהד"א עם דיבור הקודם. כ"ה בד"ו (הראשון) וז"ל המהרש"ל דפו"ר בד"ה להא שמעתתא כ' כי ניים ושכיב רב אמרה דתניא תיובתא כצ"ל והס"ד עכ"ל.

אות ח'. רד"ה וב"ד בעדים. ואתא רב למימר 'דוקא מתני'. במש"כ הבאה"מ דנדב"ל 'מתני' דוקא. ר"ל דוקא צ"ל דמתני' ודו"ק.

דף כה:

הגהות שבסוגריים

מקום מנעלים הפוכים (תחת המיטה כו'). ה' כתוב בגליון רש"ל מ"ז אבל במהדורות החדשות מחקרו. ובבה"ג גרסו רק דלעיל גרס אלא אימא מקום כ' (ועי' ריטב"א ודו"ק, ובכתי"א א' ליתא).

רד"ה משום. ותו לא מצי עקר (לה). וכן ליתא בנמ"י.

הגהות וציונים

אות א'. רבה בר הונא. במה שהוסיף היעב"ץ

בר רב' הונא. וכ"ה בראשונים וכתה"י, וכנראה דהושמט הסימן לר"ת וכן נראה ברד"ה ורבה בר נחמן (דבכתה"י א' בר ר').

אות ב'. רד"ה מנעלים הפוכים. 'והפכו' כדי שלא יכיר הרואה. במה שהביאו מד"ו רפ"ח 'והפכו'. וכ"ה בריב"ן, ובכתי"א 'והפכו'.

אות ה'. רד"ה תנינא. והתם נמי 'מפקיעה'. במה שהביאו מד"ו רפ"ח 'מפקינן'. וכ"ה בכתי"א ד"ו וריב"ן (ברובן מפק').

דף כה:

הגהות שבסוגריים

רד"ה היא גופה. ולאפוקי ממאן דאמר בפ' צ"ב ש"ז. מגי' ד"ו דא"י שם דיני ממונות (ול"ל לכוונתו אמאן דאמר אין מילין אלא בג' עיי"ש ב. ור"ל דמאן דבא לאפוקי ממ"ד צ"ב נמצא צ"ב ד"מ ו"ע).

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה ואין אדם. את 'עדות' עדות. במה שהג' 'עצמו רשע איך'. וכ"ה ברש"י שברי"ף וכע"ז בנמ"י.

הגהות וציונים

אות ב' ובגל"ש שם. והאמר (רב אמר) ר' חייא בר אבין. במה שהביא הגר"פ מבכורות דליתא ובמה שהביא הגל"ש"ס מהסדר הדורות 'רבא' ובהגו"צ ציינו דבמק"א מחקו. בפסקי רי"ד ליתא.

אות ג'. מ"ש מחא 'דתנן'. במה שהג' הגר"פ 'דתניא'. וכ"ה בריטב"א (וברי"ף), אבל בכמה ראשונים כלפנינו ו"ע, ועי' סוס' חולין פז: ד"ה טנן).

דף כו:

הגהות וציונים

אות א'. מאי שנא מה 'דתנן'. במה שהג' הגר"פ 'דתניא'. וכ"ה בראשונים.

אות ג'. רבי 'אליעזר' אומר. במש"כ הרצ"ח

הגהות וצינונים

אות ד'. רד"ה יגמור אף באחיות 'דשביחא' מילתא טפי. במה שהגיהו הרש"ש והמא"ב 'דשביחא'. ול"ע מה שזכר יש בזה. וכלפנינו בריב"ן, ואולי כוונת רש"י דהוי שכיח יותר דדרך העולם לעשות כמו שזכר עשו ולא דבר חדש ור"ל דאפי' לעשות דבר חדש מועיל וכ"ש ד' השכיח ודו"ק.

דף כז:

הגהות הב"ח

אות א' והג"ע אותיות א' וז'. 'משום דאתחיל בה בחליצה' כו' 'משום דקרובה לביאה'. במש"כ דמשמע מתוס' דל"ג לה ובמה שהג' המהרש"ל והב"ח דאתחיל 'בגירושין' וכ"ה ברא"ש. עי' תר"פ שגרסה רק דל"ג בחליצה (וכ"מ מתר"י). ולפי"ז יתכן שהרא"ש הוסיף בגירושין כפירוש. ובשא"ר כלפנינו.

אות ג'. רד"ה מיתה ראשונה. ואע"פ שבשעת 'נפילתה'. במה שהג' 'נפילתה'. וכ"ה בנמ"י.

דף כח:

הגהות שבסוגריים

רד"ה מרסיפא. ב"ש אומרים יקימו (כו'). יותר נראה למחוק ב"ה אומרים יוציא, וכמו בראמ"ה וריב"ן (ושם ליתא לתיבת יקימו).

הגהות הב"ח

אות ב'. בשלמא 'ראשונה' אמרינן ל' כו' אלא 'שני'. במה שהג' 'ראשון' ו'שני'. וכ"ה בראשונים.

הגהות וצינונים

אות א'. ונימא 'לח' דנפול בב"א. במה שהג' היעב"ץ 'ל'י'. בכתה"ו ולימא ליה.

אות ד'. רד"ה דנפלה. זו 'שאמרה את האחרת' נפלה תחלה. במה שהג' המהרש"ל 'שאמרה על האחד'. ל"ע דלכא' כוונת רש"י פשוטה דזו

ברלין והרש"ש דצ"ל רבי 'אלעזר' (עיי"ש). וכ"ה בכמה ראשונים אבל בכמה כלפנינו, ועי' הג"ע לקמן קט. אות א'.

אות ד'. ב"ש אומרים 'יקיים'. בהגהת הגליון יקימו'. וכ"ה בד"ו ומשנה שבמשניות.

אות ו'. רד"ה מיתה. אלא אגירושין 'אמביא' גט. במה שהג' המהרש"ל 'אמביא'. בנמ"י א' אגרושה אמביא כו', ומה שהוסיף (וכ"ה הצ"ח בנמ"י) ל"ע דכסס דא'י' מכס ולא המכס ולא הכס ג"כ נימא הכי.

אות ז'. רד"ה אסור באמה. 'כי יקח איש' את אשה ואת אמה. בהגהת הגליון 'ואיש אשר יקח'. י"ל דלא דייק לכ' ליטנא דקרא ממנא אלא תוכנו.

אות ח'. רד"ה יש זיקה. וזלסור קרובות'. במש"כ הרש"ש דליתא כן בנדרים ואולי צ"ל בסה"ד. אפ"ל דלין כוונתו דכ"א בנדרים אלא אידי דליתיה הגמ' בנדרים כ' עוד נפק"מ.

אות י'. רד"ה נשי לא אסרו. 'שכיבת זנות הקרובה'. במה שהביא החכ"מ ס"א 'שכיבתו שכיבת זנות הקרובה לא אסרה'. בד"ו תחת שכיבת דלפנינו א'י' שכיבתו (ואח"כ צ"ל הפסק הנקודה), ובג"י הח"מ תחת שכיבתו נדצ"ל שכיבתו, וברש"י שבר"ף כהח"מ רק דליתא תיבת שכיבתו. בכתה"י תחת הקרובה א'י' הקרובות, וה"ק נשי לא אסרו שכיבתו, פ"י זנות הקרובות, את אשתו כו'.

דף כז:

הגהות וצינונים

אות א'. אמר 'רבא' בר רב הונא. במה שהג' היעב"ץ 'רבה'. וכ"ה בראשונים (בתוס' רי"ד הנדפס פתחו הר"ת דב"ה בטעות כלפנינו).

דף כז:

הגהות הב"ח

אות א'. דהויא 'ל' אחות אשה בזיקה. במה שהג' 'לח'. וכ"ה בראשונים וכן בסמוך בראשונים וד'.

אות ד'. רד"ה באונסיין. ובא שמעון 'ואנש' אנוסת אחיו. במה שהביא דבריו הנריסא 'ונישא' ולפנינו ע"פ המהרש"ל וכו"ה הבי"ב וציינו לתוס' ט: בכתה"י כבד"ו וצ"ל שהוא טעות מוקדם, ואי לא נימא הכי צ"ע מה ישיב הרשב"א בשו"ת (הובא לעיל בהגו"צ) ואפ"י נגי' צ"ע על התוס' לעיל שלא הק' מרש"י עצמו כאן, וצ"ל דגירסת הרשב"א והתוס' חלוקין בב' מקומות וצ"ע.

אות ה'. רד"ה משום צרה. לנשי לוי ויהודה 'הראשונה'. במש"כ הבאח"מ דצ"ל 'הראשונה'. בד"ו הראשול.

דף כט.

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה דמגמר גמירי. בי"ש ספרים מדויקים' שהגיהו להוסיף 'לישנא אחרינא' הובא במהרש"א ובמש"כ הוא והרש"ש ליישב. וע"ע ישרש יעקב וצית פנחס.

והנה לומר דרש"י צא לתרץ ענין נדדי הוא דוחק בלשונו, וגם להגי' דצ"ל לישנא אחרינא הוא דוחק דצאמת לפי לשון זה ביאור ק' הגמ' הוא חלוק והו"ל לכ' ל"א בק' הגמ'. וגם יש לציין דצלישנא קמא גירסת רש"י כלפנינו וצלישנא אחרינא הוא כצחוס' ישנים (ערוה מגמר גמירי אינשי) אף שיש לדחוק דאינו מעתיק לשון הגמ'.

והנה בראמ"ה וריצ"ן פי' כעין רש"י אצל השמיטו הלישנא קמא, וד' צ"צ דלפי ד' החשש צערוה הוא דיחשצו דצאמת הן זקוקות ואפ"ה מייצס, וע"ז היינו גוזרים לחלוץ לערוה ולייצס האחרת, והוא פלא דזה מחזיק הד' יותר דצאמת שתייהן זקוקות, ובגמ' לעיל (כח:) הס"ד היתה לחלוץ לאחות הערוה. ולכא"ל צ"ל כזוונתם דק' הגמ' כאן דיחלוץ לשתייהן, לאחות הערוה גזירה משום אחות זקוקה דעלמא ולהערוה עצמה משום לתא לאחותה, וכמו דאמר' צאסור מלוא, וממה דלא גזרי' ע"כ דאין לחשוש שלא יכירו

שאסרה את השני' על השני נפלה תחילה.

אות ז'. רד"ה חתם. דלמא אתא שני לייבומי 'באחיו'. במה שהובא בגליון מ"ס"א 'באחת'. בד"ו אי' באמיני וההגהה מסתברא (אם לא שכ"ה באמת בס"א) די"ל שפתחו באח' בטעות. אבל בדפוס שונצינו כאמין וצ"ע (ואולי כוונתו שיצאו כל' והוא ייצס קודם).

אות ח'. רד"ה דקא מוכח. דמדלא מייבם האי 'באחיו'. במה שהגי' המהרש"ל 'באחת'. הוצרך לזה דבד"ו אי' בו, ולגירסתנו שהוא ג"כ בדפוס שונצינו א"ס דר"ל דמדלא מייבם כמו שמייבם אחיו את זו ובתחילה אלא מוכרח לייבם אחרת ולאחר אחיו ללא כאחיו מוכח דאסור צאחות זקוקתו.

דף כח:

הגהות שבסוגריים

ולחאי 'אויקימנא' איסור מצוה במקום איסור ערוה. בב' כת"י אוקי (וכן לעיל בסמוך) ויש גירסאות אחרות (בפי' הר"י אלמדארי אימא נוקי איסור מצוה במקום איסור ערוה ולתיבם קמ"ל).

ואביי מתרגם אף בתו 'באח' מאנוסתו. וכן ליתא בכתה"י.

הגהות הבי"ח

אות א'. רד"ה בשעה. בגון 'השתא'. במה שהגי' 'הבא'. אי"ל דכיון דמפרש צעה כו' נקט לשון השמא דהוא מורה על הזמן.

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה איסור מצוה. במש"כ המא"ב דשייד למשנה. צ"ע דז' דזה א"א דהא כבר פירשה רש"י צמשנה (אף דכוונת המ"כ פשוט דצ' להגי' שם צרש"י מ"מ זה דחוק). אלא נראה דהוק' לרש"י מה הי' הס"ד בגמ' דממה דחוללת ידעינן דאסורה לאחותה, ומי' דתלויין צ"ז ודו"ק.

אות ג'. רד"ה ואי מאמר. דהא אין איסור במאמר. במה שהוסיף 'והוויא לה כבנוסה'. כוונתו לת' ק' התוס' הרא"ש וכהרשב"א (מא. ד"ה ומסתברא) ואי' בגליון דפוס שונצינו.

אות ד'. רד"ה וצרתה. 'דתצא' משום א"א. במה שהג' 'ותצא'. ז"ע דכפשוטו מצאנו רש"י למה א"צ חליצה מכיון דאי תימא הכי תנא משום אחות אשה.

אות ה'. רד"ה אלא. מלאסור 'אשת בעל' המאמר. במה שהג' 'את בעלת' המאמר. ברמב"ן כ' את אשתו בעלת המאמר (ובריב"ן אשתו הבעלת מאמר).

אות ו'. רד"ה לא אוני. במה שהוסיף בסח"ד 'דבתיב לא אכלתי באוני ממני'. אולי הוא פירוש ולא הוספה דאל"כ ז"ע מנין לו להוסיפה תוך ד' רש"י.

אות ח'. רד"ה ולא מוטרמא. 'מונבלתם' לא תגעו. במה שהג' 'מונבלתם'. אפ"ל דלא דייק רש"י לכ' ל' דקרא אות צאות ממס.

אות ט'. רד"ה ואמר. רמי בר אבא. במה שהג' 'אהבה'. ז"ע דהקדמו' דלכא' כך כנוצ' בספרו של רש"י, וגם דלא מצינו שזום מקום אמורא שס' רמי בר אהבה (אבל רמי בר אבא מצינו כ"מ) ובכת"י א' רמי בר חמא.

הגהות וצינונים

אות ג'. וא"ר אמי 'בר אהבה'. במה שהעיר הגר"ם דבנדרים ליתא. בכמה כת"י ליתא ועי' גי' רש"י.

דף ל.

הגהות שבסוגריים

רד"ה אמר לך ר"א. באחות 'אשה' אשת אחיו. הוא הגהת המהרש"ל, ואי"ל דאיידי צנוגע להאח אחי שיהא לו אחות אשה ואשת אחיו.

הגהות הב"ח

אות ב'. והא דקתני מאמא לאפוקי ב"ש. במה שהג' 'מב"ש'. וכ"ה בראשונים.

דשאני צמקום ערוה וא"כ נימא הכי הכא ג"כ, ונמצא לפי"ז דק' הגמ' א"כ החליטות, ותי' הגמ' דערוה ידעי אינשי משא"כ איסור מלוה, ודו"ק (הגם דקנת דחוק הוא בלשונם).

וכיון דבע"כ צ"ל הכי בראמ"ה והריב"ן נימא הכי ברש"י ג"כ, דנראה דחליטתא קמא אינו מרש"י אלא הוא גליון (אבל בכתה"י אי' ואי נימא הכי צ"ל דהוא הוספה מוקדמת, או שהוא ממהדורא אחרת).

דף כט:

הגהות שבסוגריים

רד"ה הבא במאי עסקינן. לדידי 'אפילו' בלא מאמר. ז"ל דהוא נכלל בכוונתו רק דנקט לשון חזק (ועי' ריטב"א).

בא"ר. ולרב 'אמין' אחר מאמר (מהרש"ל שמו' ד"ו ולרב נחמן בבהג"צ אות ד', ושם ציינו להב"פ שמקיים נוסח הישן). בתר"פ כלפנינו (וגם א"א להג' כהמהרש"ל דהא גי' רש"י רמי ולא ר' אמי), ואולי י"ל בכוונת רש"י דר"א מת' אף לר"ג דהוא לא אמר דמפירין צשותפות אלא קודם פיסוק מזונות אבל צאמת כשאמר רבי אליעזר דיפר כוונתו אלאחר פיסוק מזונות ולשניהם א"צ מאמר רק דבא ר"ג לומר דזה דמיפר הוא ג"כ קודם פיסוק מזונות לאחר מאמר וצשותפות, וז"ע.

הגהות הב"ח

אות א'. א"ל שאני' אומר. במה שהוסיף א"ל 'אין'. וכ"ה בכמה כת"י.

אות ב'. הב"ע 'שעמדה' בדין. במה שהג' 'שעמדה'. אי"ל דכיון שהיא תצטו לז"ד נקטי' עמדה, ומה דאי' בגמ' ל' עמד וצרכי"ל משום דהסס איירינן דידיד' משא"כ הכא איירינן צדידה.

דף לא:

הגהות שבסוגריים

רד"ה ותקון רבנן זמן. בכל שטרי מכירה ז' של עבד כד"ל לידע (ובחגור"צ שציינו שהוא ע"פ המהרש"ל וציינו להג' ר"ש מדעסוי). בנמ"י דבכל שטרי מכירות תקון רבנן זמן לידע ועיי"ש.

הגהות הב"ח

אות א'. אי 'דזכירי' ליתו ליספור. במה שהג' 'דכירי'. וכ"ה בראשונים (ברי"ף דדכירי).

אות ב'. יבא 'עלי' שעלי' זיקת יבם אחד. במה שהוסף 'מו' שעלי'. וכ"ה בכת"י א' במשניות, וי"ל דנקט כן משום דלינו דרשה אלא כ"ה משמעות הקרא דהא אסמכתא בעלמא הוא.

אות ג'. רד"ה ותקון רבנן. יאכל פירות 'שזה קנה' נכסי עבדו. במה שהג' 'שדה ויקנה'. וכ"ה בנמ"י.

אות ד'. רד"ה מוחקה לי'. במה שהוסף 'אם תזנה מוחקה לי'. כ"ה בנמ"י.

אות ה'. רד"ה להצלה דידה. אבל השתא דתקון רבנן. במה שהוסף 'זמן'. וכ"ה ברש"י שבר"ף אבל בנמ"י ליתא (והב"ח הגי' שם ג"כ), וי"ל דכיון דלעיל בסמוך הזכיר מה תקון עכשיו פשוט הכוונה וא"ל להזכירו שנית.

דף לב:

הגהות הב"ח

אות ב'. רד"ה מיתלא תלי. ואיסור אחות אשה מוכן ועומד לחול עלי' פטורה מן 'חיבם לא' פקע איסור אשת אה. במה שהג' 'חיבום ולא'. בכת"י א' למפטרס מן היבום. ויש לנצל דכיון דלס נחיר האשת אה תיפטר מיבום נמלא דלינה אשת אה במקום יבום שתהי' ניתרת והאשת אה במקומה עומדת והיא הפוטרת (וגם לגי' דלפנינו י"ל כן דדוק דפטורה הוא דמפיק ה' ור"ל הפטור שלה, ובכת"י א' מוטרה מן היבום ובא' פטורה מיבום, וה"ק כיון דהאיסור אחות

אות ד. רד"ה הא תנא. משום 'דחזיא להתירא'. במה שהוסף 'דחזיא' 'בדעת'. וכ"ה בכתה"י (בד"דחזיא להתירא).

אות ה'. רד"ה דאידחיא. 'שנפלה'. במה שהג' 'משנפלה'. וכ"ה באר"ז (סי' תרכ"ד).

אות ו'. רד"ה אמר לך ר"א. 'נעשה' צרתה בזיקה. במה שהג' 'נעשית'. מגי' ד"ו תעשה ולפנינו ע"פ המהרש"ל, ולכא' גירסתינו א"ש יותר תעשה כו' קאי לאחיל כו' (ויש קמץ תחת ה'א'). ובדפוס שונציונתיעשה וצ"ע.

הגהות וציונים

אות ד'. רד"ה היינו תך. ונעשית צרתה 'במאמר'. במש"כ הרש"ש דאולי הוא ט"ס עיי"ש. אבל הריטב"א כ' כרש"י, וי"ל דצמסנה לעיל לא היתה משנה שהיתה שגורה צפי כל (עי' ריטב"א) והא"נ דשיירה ואח"כ כתצה.

אות ז'. רד"ה טעמא דגירש. בעל 'האחות'. במש"כ דנדצי' 'האחות'. ברש"י שבר"ף (וריטב"א) בעל 'אחות'.

דף לז:

הגהות שבסוגריים

רד"ה הניחא אי סבר ז'לה'. וכ"ה ברשב"א. רד"ה ודבתרא. דקמייטא קידושין 'דבתרייתא' לאו קידושין. בתוס' הרא"ש (בסוגריים כמו שהובא משמו בחידושי שיטות כת"י) לייבומי דקמייטא קידושין' דבתרייתא לאו קידושין'.

הגהות וציונים

אות א'. רד"ה אלא אי סבר לה כרבא. לאו 'למעוטי' אתא. במש"כ הבאח"מ דצ"ל 'למעוטי'. בריב"ן נוסף האי.

דף לח:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה ומידע ידעי. דקמייטא 'קדיש'. במה שהג' 'קידושין'. בתוס' ישנים (וראמ"ה וריטב"א) קידושין (וכן בסמוד).

דף לג.

הגהות שבסוגריים

רד"ה כי אתנניי. [רבינ' לדידי' בר"י. אפ"ל
ללא פי' על מי קאי, ועו"ל לזוהי גי' רש"י והפסק
הנקודה אחר תיבת כר"ש.

רד"ה אלא לבר קפרא. דלא אתנניי רבי
[לר"י]. מגי' ד"ו לר' ובכתה"י ליתא ותחת
תיבת מחייב אי' חייב, ול"ש יותר מההגהה
דאי שקורי קמשקר נמאל דלא אמרו רבי כלל לשום
מ"ד.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה אלא מליקה. הי' עלי' איסור
מעילה. במה שהוסיף דאזהרת' מעילה.
בראשונים לא הביאו כן בשם רש"י.

אות ב'. רד"ה מוחייב תרתי. כגון דשווינהו
שליח שני אחין. במה שהגוי' (וכ"ה המחש"ל)
דשוו שני אחין שליח. וכ"ה בכת"י א' וריב"ן
ובשאר כת"י כע"ז.

סם. בא"ד. במה שהוסיף בסה"ד לקמן. הוא
לכאול' ע"פ תוס', אבל אין הוכחה שלא כ' כן
התוס' מעצמו ולא מרש"י הוא.

אות ג'. רד"ה לא מוחייב. וכי חייב באיסור'
מוסיף. במה שהוסיף חייב תרתי. ל"ל דנכלל
צכונתו.

אות ד'. רד"ה בעל מום. קודם ב" שערות.
במה שהוסיף קודם שהביא. י"ל דנכלל
צכונתו.

דף לד.

הגהות הב"ח

אות ב'. רד"ה למאן שיירא. למאן מינייהו.
במה שהגוי' מאן. וכ"ה בכת"י וריב"ן או
כע"ז.

הגהות וציונים

אות ב'. ואם היו כהנות נפסלו מן
התרומה. במה שהגוי' המחש"ל הבהונה'
וציינו לחבית פנחס. עי' ריטב"א שכ'
כהמהרש"ל, ובשינויי נוסחאות במשניות

אשה מוכן למיחל עלה הפטור שלה מן היזום
מש"ה קיים האיסור אשת אח אמנם הנכון ככת"י
המוזכר ראשון. וזהו כמש"פ האשיעזר (סי'
ג') בדעת התוס' וכן לידד הגרי"ז (צספרו
ריש הל' יצ"ח) ולפי"ז אין מח' רש"י ותוס'
(ועיי"ש), וגם אינו כהאשיעזר ברש"י
והצרכ"ש (סי' ט' אות ז').

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה הדר חזיא. דמ"מ לדידה' לא
קרינא בי. במוש"ב הרש"ש ועוד דצ"ל
לדידי' ובמה שהביאו מכת"י והר"י
אלמדארי הגיר' לא קרינן בדה'. ואפ"ל
צביאור ד' רש"י דמפ' מה נשתנה בין ההו"א
להמסקנא דלמסקנא ס"ל לתנא דהיא ג"כ
אינה צכלל יצמה יצא עלי' צשעת נפילה,
והטעם לכך לא פי' אצל הפי' הוא משום
דלגבי' לא קרינן יצא עלי' צשעת נפילה
(בהר"י אלמדארי אי' קרינא כלפנינו).

דף לב.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה אמר רבי אבהו. ונעשית אשת
אישי ודאי' איסור מוסיף הוא. במה שהוסיף
הא' ודאי. וכ"ה בכתה"י, ותחת דממותי אי'
וחמותי.

אות ב'. רד"ה איסור מוסף. לאוסרה על מי
שמותרת' עליו. במה שהגוי' שהיתה מותרת.
ל"ל דאירי קודם שחלה האיסור.

הגהות וציונים

אות ב'. רד"ה איסור מוסף. במה שהגוי'
המחש"ל דהד"א עם דיבור הקודם. ל"ע דאין
ד' המשך לד' הקודמים אף דעכשו מצאנן.

אות ג'. בא"ד. במה שהביאו (בגירסת דפוס
שונצינו וריב"ן) ואתה גורר[ה] לזו עמהם.
מה שהוסיפו אינו מוזן (ובד' אותה מדרה).

אות ה'. רד"ה ששימש בטומאה. וכן זר
ששימש בשבת. במה שהגוי' המחש"ל
דחם"ד. וצ"ע דלפי"ז צ"ל אחר ד"ה אצל.

דף לה.

הגהות וצינונים

אות ב'. [אבל] קטנה' בת ישראל. מהמהרש"ל
שהג' ד"ו זקטנה'. ובתוס' ישנים כהמהרש"ל.

אות ג'. 'זהתנן' אנוסה ומפותה. במה שהג'
הגרי"פ 'זהתניא'. וכ"ה בכת"י או כע"ז.

אות ד'. אלא אמר 'אביי'. במה שהעיר הגרי"פ
דבכתובות הגיר' רבה' ובר"ף 'רבה'. בכמה
כת"י רבא.

אות ו'. רד"ה נפסלו. הא הדר 'מיתניא' התם
קרא אחרינא. במה שהג' המהרש"ל 'מיתני'.
וכ"ה בב' כת"י ובא' מיתנינן.

דף לו.

הגהות שבסוגריים

רד"ה [א"ל] אביי. בד"ו אב"י אמר.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה עולה לחליצה. 'וחלצה וכו'. במה
שהג' 'ועלתה וגו' הא חפץ מייבם'. בכת"י
לקחת וחלצה הא חפץ מייבם.

אות ב'. רד"ה בשלמא. דאפילו נשאת ב'
ימים 'בתוך' ג' חדשים. במה שהג'
'בסוף'. אפ"ל דאיירי לאחר הג' חדשים
ור"ל ז' ימים צמוך הג' חדשים מסוף הג'
חדשים.

הגהות וצינונים

אות ב'. אלא בר מינה דהיא דאביי בר 'אבא'.
בהגהת הגליון 'אביי'. כ"ה לקמן וכ"ה ברש"י.

סם. ורב חיננא בר 'אביי'. בהגהת הגליון
'אביי'. לקמן אי' דב חנינא בר אבין וכ"ה
ברשב"א שם ובכת"י א', ועי' מלא הרועים.

אות ג'. רד"ה שמא יהא. משום 'שמא' יבא
אליהו. במש"כ הרש"ש דצ"ל 'שאם'. בדפוס
שונצינו וכת"י א' משום ובכת"י א' שאם.

אות ה'. רד"ה בשלמא. בגיר' ד"ו ואע"ג דהא'
ודאי לאו מעוברת (ובכת"י נוסף 'היא'). במה
שהג' הב"ח 'דהיא'. ואחר גיל כת"י א"צ
להגהת הב"ח.

הובא כהמהרש"ל מדפו"י א' וכת"י א'
ומשנה שבירושלמי, וכ"ה בראמ"ה
ומאירי.

אות ג'. רד"ה ואיסור כולל. כלומר 'היכוי'
דאיתרמי ע"י כולל. במה שהג' הב"ח (לד"ו
'זכא') 'היכא'. וכ"ה בכתה"י.

מהר"י לנדא אות א' והגוי' אות ה'. רד"ה טלמול
בעלמא. ואין כאן 'שבות'. במש"כ המהר"י
לנדא דצ"ל 'שבת', ובנמוקי הגרי"ב ופ"ו
שהגיהו אחרת, ושם רצה ליישב הגיר'
דלפנינו. בכתה"י כהמהר"י לנדא.

דף לד.

הגהות שבסוגריים

רד"ה ואם משום שבת. מינו דאתוסף איסור
הנאה על החלב משום [קדשים]. בד"ו
וכתה"י ידנות.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה ומאן האי תנא. 'וכשקידש'
ראובן את רחל תחלה. במה שהג' 'וכשקידש'.
אפ"ל דה"ק כגון אלו שחייבין ד' טעמות אף
דהלוי שבו חייבין טעמות הנ"ל צקידש ראובן
כו', ול"ע.

אות ב'. רד"ה על כל כח וכה. כדתנן בשבועות
ובמסכת 'הוריות'. במה שהג' 'בריות'.
בכתה"י ובמסכת 'הוריות' ליתא כלל.

הגהות וצינונים

אות א'. ר"מ היא 'דתניא'. במה שהג' הגרי"פ
'דתנן'. וכ"ה בכתה"י.

דף לד:

הגהות שבסוגריים

רד"ה אותה. ואשה (כי) [אשר] ישכב. י"ל
ללא דייק לכ' ל' דקרא מממש.

אות ז'. רד"ה אלא תחלוץ. ופי' חי' בספרים
 'משורשים'. שהוא ע"פ המהרש"ל שהגוי ד"ו
 'ימשובש'. מה שהגוי המהרש"ל משושים ז"ע
 ללכא' כוונתו הפירוש משושים.
 אות ח'. רד"ה על פיו. ולא 'בסתם' ירושה
 בשתיקה. במש"כ הבאח"מ דצ"ל 'בסתם'.
 וכ"ה בנמ"י.

הגהות וציונים

אות א'. א"ל 'שריתו'. במה שהובא בגליון
 מס"א 'שריתו'. כ"ה בשבת וכ"ה בתורי"ד
 (ובד"י שרית'').

אות ב'. ר"א ב"י אומר 'איך' ממזר מספק. במה
 שהגוי' הב"ח 'אינו'. אפ"ל דכיון דלש' ר"א אין
 כאן דבר דממזר מספק דלעולם הוי כודאי לאזני,
 ולרצא אין כאן ודאי ממזר מספק, ליתא לדבר זה
 צעולם כלל ומש"ה נקט לשון כלליות.

אות ו'. רד"ה וקמיופלו. פליגי בדרכי 'אליעזר'.
 בהגהת הגליון 'אליעזר'. וכ"ה בכת"י.

אות ז'. רד"ה כולן מותרים. וחרורי 'עבדים'
 משוחררים. במש"כ הבאח"מ דצ"ל למחקר. י"ל
 דהפסקין לפ' מהו חרורי (ובכת"י א' עבדים
 ליתא).

דף לו:

הגהות שבסוגריים

והא רב כי איקלע לדרדשיר [מכריז] ואמר
 כו' ור"נ כי איקלע לשכנציב [מכריז] ואמר.
 בד"ו וראשונים אמר ולפנינו ע"פ המהרש"ל,
 וז"ע ז"ל להכריז דבר זה ולא רק לשאול לגני
 העיר. וביומא אי' מכריז (ושם ליתא ואמר),
 אבל בהר"ח שם מבואר שגרס אמר.

אלא אי דמיא למתני' [להא] דמיא.
 בפסקי רי"ד אי דמיא ודאי למתני' לספק
 וכע"ז בד"ו, והמהרש"ל הגי' דומה
 ללפנינו, ופי' הגמ' ללכא' הוא דאי יש
 למתניתין ודאי דמיון הדמיון הוא לספק כו',
 עיי"ש בתורי"ד.

הגהות וציונים

אות ב'. לא יש אדם 'אשתו'. בהגהת הגליון
 'אשה'. וכ"ה בע"י.

דף לו:

הגהות שבסוגריים

רד"ה אלא [משום] דרבנן. בב' כת"י אלא
 דרבנן ואצ"ל דרבנן כגירסת שאר
 הראשונים בגמ' וכ"ה בריב"ן (ובכת"י א' רבנן
 ליתא כלל).

הגהות הב"ח

אות א' הגו"ע אות ג'. רד"ה תנא משום
 ר"א. קנסין לי' דיוציא בגט. במה
 שהוסף הב"ח ע"פ הריב"ן 'כדי שלא'
 יחזירנה עולמית, וכ' הבית פנחס דהול"ל
 'ולא' יחזירנה עולמית. אי"ל דאין כוונתו
 דע"י הגט לא יוכל להחזירה, אלא שיתן הגט
 ע"מ שלא להחזירה.

הגהות וציונים

אות ב'. רב 'משרשיא' משמי' דרבא אמר.
 במה שהעיר הגר"פ דבשבת אי' רב 'שרביא'.
 וכ"ה ברי"ף ופסקי רי"ד (שם ג"כ לקמן
 בסמוך).

דף לו:

הגהות שבסוגריים

רד"ה ואת. (א"ב כו'). ז"ל שם מה נמחק.

הגהות הב"ח

אות א'. ר' 'אליעזר אומר'. במה שהוסף ר"א
 'בן יעקב'. וכ"ה בפסקי רי"ד, אבל גי' רש"י
 כלפנינו.

אות ב'. רד"ה ר"א אומר'. במה שהוסף ר"א
 'בן יעקב'. בריב"ן כלפנינו וז"ע.

דף לח.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה מו איכא. אי 'פלגא' מנתא
בנכסי יבם. במה שמחקו. וכן ליתא בראמ"ה.

הגהות וציונים

אות ו'. רד"ה מאי שנא. 'לא' מוקמי נכסי מלוג
בהזקת יורשי'. במה שהג' המחרש"ל 'זלא'.
וכ"ה בריב"ן.

תיקון טעות

רד"ה פש. הגר"צ אות ג'. האות אינה במקומה
וצ"ל קודם תיבת הוא.

דף לח.

הגהות שבסוגריים

רד"ה סיפא. 'ולב"ה כו"ף'. וכ"מ בתר"פ וכ"ה
בכתה"י (בא' לב"ה).

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה אמר לי רבה. הו' שקיל לחו בעל
'ברחה ולב"ה'. במה שהוסף בע"כ 'כולחו'.
בב' כת"י וד"ו בעל כרחו ובא' בעל כולחו
וכ"ה בריב"ן ושם נוסף פרי.

אות ב'. רד"ה יורשי האב ודאי. 'שאפילו האב'
מת ראשון. במה שהוסף 'שאפילו אם'.
בראמ"ה מת האב.

אות ג'. רד"ה כגבוי דמי. וכמו שמוחק
'בנכסים וחר'. במה שהוסף בנכסים 'דמי'.
וכ"ה בראמ"ה.

אות ד'. רד"ה ולותב"י. וקאתו יורשין ידיה
'מספק'. במה שהג' יספק הן. וכ"ה בראמ"ה
(שם קס) וכ"ה בכת"י א' וליתא כלפנינו.

הגהות וציונים

אות ב'. רד"ה סיפא. במש"כ הגנזי יוסף דהר"א
עם דיבור הקודם. וכ"מ מתר"פ (ובכת"י א'
'סיפא).

אות ג'. רד"ה זיקת ארוסה. מן האירוסין. במה
שהג' הב"ח דהס"ד. וכ"מ מתש"ו הרשב"א.

אות ח'. רד"ה סיפא (הב'). והוחזקה נחלה זו

בהזקת 'משפחתן'. במה שהג' הב"ח (לד"ו
'משפחתו') 'משפחתה'. כהב"ח כ"ה בנמ"י.

אות ל'. רד"ה אלא. אבל לעלווי 'מינה' ליכא
למ"ד. במש"כ הבאה"מ דנדצ"ל 'מינייהו'.
בראמ"ה מינה ועיי"ש וצרש"א.

דף לט.

הגהות שבסוגריים

רד"ה ביאת קטן. וקטן 'ממנו' רוצה לחלוין.
כ"ה בנמ"י ובב' כת"י.

הגהות הב"ח

אות א'. 'או בגדול' עד שיבא ממדינת חים.
במה שהג' זבגדול. וכ"ה במשניות (רי"ף,
ירושלמי, דפוס ישן, וכתב יד) וראשונים וכן
בסמוך (ש"נ משניות).

אות ב'. רד"ה וקסבר. בנפלו 'לה תחתיו'. במה
שהוסף 'בשהיא' תחתיו. בב' כת"י כשנפלו
כשהיא תחתיו ובא' בנפלו כשהיא תחתיו.

אות ג'. רד"ה וקסבר רבא. אע"ג דב"ש
'ודאי' ארוסה משוי' 'לה לדחות' בצר'
אחותה. במה שהג' 'בודאי' ובמה
שהוסף 'לענין' לדחות. מה שהג' דל"ל
זולמי אי"ל דכוונת רש"י זוה דפרסה זיקת
יצמין וחלה זיקת אירוסין וזאמת ארוסה
היא, וכן מה שהוסף לענין י"ל כנ"ל דזאמת
היא ארוסה ולא רק לדחות.

אות ד'. רד"ה ובגדול. 'שהי' גדול האחים. במה
שהוסף 'או' שהי'. ושם שמא ייבם 'אותך'.
במה שהג' 'אותה'. וכ"ה בנמ"י.

הגהות וציונים

אות א'. אמר רחמנא 'עדיין' יבומי הראשון
עלי'. במה שהג' הב"ח 'עדיין' (בדלעיל יט:).
בפסקי רי"ד ובה"ג א' סד"א (ובבה"ג מהו
דתימא) ויבמה אמר רחמנא ועדיין, פי' דאמר
רחמנא ויצמה ומש"ה עדיין כו'.

אות ב'. מצוה דרמיה רחמנא עלי' 'עבדה'.
בהגהת הגליון ז"א 'עברה'. בפסקי רי"ד
כלפנינו.

דף לט:

הגהות וציונים

אות ג'. 'א"נ כו'. במה שהובא בגליון דבס"א ליתא, ובמש"כ הר"ש מדעסוי דגירסא דידן עדיף. בתוס' הרא"ש מבואר דל"ג לה ועיי"ס.

אות ח'. אימא 'רישא'. במה שהוגה בגליון ס"א 'סיפא' וחלק ע"ז הגר"פ והר"ש מדעסוי הביא ראי' מרש"י לק' מ. ד"ה הכא מאי שבסופו קרא חלק האחר רישא משמע דגרסי' הכא 'סיפא'. בכתה"י כלפנינו, ובכת"י א' ברש"י לקמן דסיפא.

דף מ:

הגהות שבסוגריים

היבא דאיכא אב 'דלא' שקיל נחלה. וכ"ה ברש"י.

רד"ה על שם אחיו. 'דאי שקיל כו'. הוא מהמהרש"ל וכ"ה בריב"ן אבל בכתה"י ליתא.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה ואי לאו. דכתיב 'בצו את אהרן'. במה שהגוי' בסדר שמיני'. בראמ"ה כלפנינו, ודומק לומר דכוונתם לקרא דליירינן זה, וז"ע (ואולי זהו כוונת התוס').

הגהות וציונים

אות ה'. רד"ה אכילה גסה. 'מואכלו' אהרן ובניו. במש"כ הרש"ש דצ"ל 'מואכלו' (וכ"ה בקב"י). אמנם בראמ"ה כלפנינו, ואולי לא דייקו לכ' ליטא דקרא ממס, וז"ע.

אות ו'. רד"ה אי מצה 'חיא מצה' היא. במה שהר"פ הגר"פ 'הא' מצה היא. בד"ו אי מצה היא היכי אבל בריב"ן כלפנינו והוא ג' אחרת בגמ'.

אות ח'. רד"ה אף האי. 'מודה' ר"י דנוטל זה חלקו וחלק אחיו. במה שהגוי' המהרש"ל יודה. אולי י"ל דהוי צדקן תמי'.

דף מ:

הגהות שבסוגריים

דהויא לה 'משום' אשת אבי אביו. וכן ליתא בכתה"י וכע"ז ברש"י.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה וקתני. וכגון שהיו 'חיבם' והחולץ אחין מן האב ומן האם. במה שהגוי' 'המת'. בב' כת' 'החולץ והיבם, ואי"ל דהעושה שהיא זקוקה לייבום נקרא היבם וז"ע, ובריב"ן החולץ והמת.

הגהות וציונים

אותיות ה' ו'. רד"ה ותפכרא. 'וכי חלוצה' גופא 'דאורייתא (דרבנן' היא). במה שהובא בגליון מס"א להר"פ 'אחות' חלוצה, ובמש"כ הר"ש מדעסוי להר"פ דאורייתא 'חיא'. בראמ"ה וכי אחות חלוצה דאורייתא היא דאי כו'.

דף מא:

הגהות וציונים

אות א'. אמאי לא 'אמרת' לי'. במש"כ המא"כ דצ"ל 'אמרי'. בריב"ן א כלפנינו, ואולי עשה כאלו מדבר לעצמו.

אות ב'. אחד 'נשואות' ואחד 'ארוסות'. במש"כ הרש"ש דצ"ל אחד 'ארוסות' ואחד 'נשואות' כבעירובין. וכ"מ ברש"י וכ"ה במשנה שבירושלמי וקכת"י ודפו"י במשניות (ובכל אלו אלמנות ותרונות ג"כ נתהפכו).

אות ג'. רד"ה כל הנשים. וחכי קא"ל ר"י יהודה. במה שהגוי' הגר"פ 'קאמר לר' יהודה. בנמ"י קא"ל לר' יהודה.

דף מא:

הגהות שבסוגריים

נפלה לפני יבם קטן 'מאי'. י"ל דשאל והדר פי' השאלה צפרטיות.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה אלא משום דר"י. ודאי חליצה דהאי. במה שהוסף חליצה היא. וכ"ה בב' כת"ל.

מסקו דה"ק כי תניא ההיא, תניא לה אקודס לקודס.
רד"ה והא. ולא בחיצונית [ממש]. וכ"ה בתוס' ישנים אבל בכת"י ליתא ונ"ל דהוא מצולא.

דף מב.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה דלא לפגע בולד. אבל כל שאר הנאסרות איכא תקנתא' היא ובעל עצמו. במה שהגי' תקנת'. וכ"ה בב' כת"י (בא' תקנה).

הגהות הב"ח
אות א'. רד"ה טמאה. דהא תנא רישא' בולן אחת' אחת. במה שהוסף בולן שניטלו. אולי סגי צמס"כ אף דאינו העמקה מדויקת דמוכן הכוונה.

הגהות וציונים

אות א'. אמר רב נחמן' אמר שמואל'. במה שהביא הגר"פ גי' השאלות 'אר"י' אמר רב'. וברי"ף ופסקי רי"ד והלכות פסוקות אמר רב יהודה אמר שמואל.

דף מג:

הגהות שבסוגריים

אסור לספר ולכבס 'ואסור ליארס'. וכן ליתא ברוב כת"י.

רד"ה ואי בעית אימא. ואפ"ה ינשאו קתני 'ולא בוי'. ליתא בכתה"י ונ"ל דכוונתו לומר דאלו סות אף שלא כ' כן.

רד"ה איכא בינייהו. כל ארוסות 'ארושות' ינשאו. וכ"ה בב' כת"י וא' כע"ז.

אות ד'. רד"ה אישתחי. 'מעיקרא' חדש אחד איעברא קודם מיתתו. במה שהגי' המהרש"ל 'מעיקרא'. וכ"ה ברמב"ן.

דף מב:

הגהות שבסוגריים

רד"ה או שאינה. לאיתויי 'מחמת' סמא או חולי. י"ל דנכלל צד'.

הגהות הב"ח
אות א'. ולית לי' לר"י 'להבחין לית' לי'. במה שהוסף 'אב"א'. יל"פ דתי' הגמ' דלס"נ דלית לי'.

הגהות הב"ח

אות א'. 'צריכה' להמתין ג' חדשים. במה שהגי' 'בולן צריכות'. וכ"ה בראשונים.

אות ב'. רד"ה בכרם. 'בעין הכרם'. במה שהוסף 'נטיעות' הכרם. בנמ"י כרם.

ב"ח והגו"צ אות ג'. רד"ה מחלוקת. בין שסתם אחרי' מיד 'באחד מהם'. במה שהגי' הב"ח 'באותה מוסכת' וחרש"ש והמא"כ כ' דצ"ל 'באחד' מהם. בכת"י א' כהרש"ש והמא"כ.

הגהות וציונים

אות ה'. רד"ה אמר רב אשי. 'דתשעה' כאב דהוי אבילות ישנה. במה שהגי' היעב"ץ 'לתשעה' ובמש"כ שהוצרך לכך מפני החוספה מרפס אמר' דהוי, ובר"י 'תשעה' וכל' ע"פ המהרש"ל. מהרמב"ן והרשב"א מבואר דק"ו הוא הס"ד, והפסק הנקודה אחר חדשה (כבתוס').

דף מג.

הגהות שבסוגריים

כי תניא החיא קודם דקודם 'תניא'. ז"ע למא

דף מד.

הגהות שבסוגריים

אלא 'דלמא' חליץ וחדר מייבם. כ"ה לעיל וכ"ה בריטב"א ורי"ף (שם גזירה דילמא).

הגהות הב"ח

אות א'. שום תשים עליך מלך כל'. במה שהוסיף מלך מוקרב אחיד. ברי"ף ופסקי רי"ד דאמר מר כל משימות כל', ובראב"ן קורא הדרשה תוך הפסוק.

הגהות וציונים

אות א'. לאחריני תפסי בה קידושין. במה שהביאו הוספה מדרפוס שונצינו. וכע"ז בריטב"א (רק דהג"ל שם משובש, כמש"כ בהערות מהד' קוק), אבל בשאר ראשונים ליתא. אות ב'. א"ל רב אחא ברי' דרבא. במה שהג' העב"ץ 'דרבא'. בפסקי רי"ד בר רב וכ"ה בכת"י או בר' דרב (בא'ר' אחא מדפתי).

דף מז.

הגהות הב"ח

אות א'. כי חיבי דלא לקדים ולימא 'לחר'. במה שמחקו. בפסקי רי"ד ובה"ג' להו לשם בן חורין אני טובל ליתא כלל, וז"ל דפשוט הכוונה מה הול' לומר. ובכת"י ג' שונות וליתא תיבת להו. אות ב'. רד"ה בטפסא דמלכא. 'שה' לו לעבדים. במה שהביא מס"א 'שחיר'. אבל בראמ"ה כלפנינו (אף שאינו מעתיק מרש"י) ואיירי קודם שמכרוס, וזא לומר שהן שלו למוכרין.

הגהות וציונים

אות ב'. אמר להו חסו דמיניכו 'קבעית' לי'. בהגהת הגליון 'קבעינא'. וכ"ה בפסקי רי"ד וכע"ז ברש"י וראמ"ה.

דף מו.

הגהות הב"ח

אות א'. אמר מר לפיכך מטבילין גר' בשבת פשיטא. במה שהוסיף בשבת 'דברי רבי יהודה'. כ"ה ברש"י (ורלב"ן).

אות ב'. ת"ל וכי יגור 'אתך גר' בארצכם. במה שמחקו. בפסקי רי"ד וכי יגור, בארץ (בארצכם) לפנינו הוא ע"פ המהרש"ל) ובשאר ראשונים משמע דל"ג בארץ כלל (שפי' הריב"ן אין לי

ו'דלמא' לעולם לא איירי בת. בד"ו לא וי"ל דזכו כוונת הגמ' אף דבכת"י כההגהה דלמרי' לה למסקנא דמילתא ולזה שייך לשון אצל כהגור"ז אות ל'.

הגהות הב"ח

אות א'. ואל 'תשים' קטטה בביתך. במה שהג' 'תכניס'. כ"ה לקמן וכ"ה בראשונים.

הגהות וציונים

אות ב'. ר"ש' התימני אומר. במה שהג' הגרי"פ 'שמעון'. כ"ה במשנה לק' ועי' לק' בסמוך.

אות ג'. ודלמא קסתים לן תנא 'בר"ש' התימני. במה שהג' הגרי"פ 'שמעון'. וכ"ה בכמה ראשונים אבל בכמה כלפנינו.

דף מז:

הגהות וציונים

אות א'. משום דזניא אפסלה 'לי' לקהל. במה שהג' העב"ץ 'לח'. וכ"ה בג' כת"י, ובג' חסר (ובכמה כת"י איפסלא וכע"ז).

דף מו.

הגהות הב"ח

אות ב'. א"ל אי 'ניחוי' כיהושע בן נון לא יחיבנא לי' ברת. במה שהג' 'חוי'. וכ"ה ברשב"א ומאירי.

מהר"ב דנשבורג

אות א'. רד"ה מ' שיש לו. כגון 'ישראלית' הוא. במה שהג' 'ישראל'. וכ"ה ברש"י שבר"ף.

דף מו:

הגהות שבסוגריים

מה אשת אב דלא תפסי בה קידושין [והולד ממזר]. בפסקי רי"ד והולד ממזר וכן בסמוך והוא ט"ס. בכת"י כההגהה וכהרי"ד (לאו בסמוך).

אלא בארץ מדכתיב בארצכם). ומה שהגיהו
דל"צ זלצכס אולי י"ל דכיון דזכל הסוגיא נקטי'
לישנא דמאדך (דל"ש לומר זלצכס) אלא זהבאת
הקרא דמדבר לכלל ישראל) ע"כ הוצא הקרא שלא
כלשונו להתאסע עם לשון הסוגיא.

הגהות וציונים

אות א'. רבי ארשעיא 'בר רבי'. במה שהג'
הגר"פ 'ברבי' והביא רא' מהר"ף, ובמה
שציינו לגמ' עירובין. ז"ע למה ז"ל כן, וברי"ף
לפנינו אי' ברבי, ובשאר הראשונים כלפנינו
(ובעירובין בפ' הר"ח כלפנינו).

אות ג'. רד"ה אין מטבילין. שמה ערבי מהול
'וגבעוני' מהול הוא. במה שהובא בגליון
מס"א 'גבעוני'. בעיטור וריב"ן כלפנינו וכן
לקמן בכ"מ.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה לישנא אחרנא. יודיעוהו
שילקטו' עניינ' בשדהו. במה שהוסף 'שסופו'
שילקטו. ז"ע זכוונתו זזה.

הגהות וציונים

אות ו'. רד"ה אסיר לן יחוד. להתייחד 'עם
אשת' איש. במה שהביאו מקבת"י
וראמ"ה 'אשה עם' איש, וציינו להישרש
יעקב. בריב"ן כלפנינו ונוסף צימי דוד
גזרו על יחוד של פנויה זכנה דרין. ואולי י"ל
לק' הישרש יעקב דאירינן זאיסור יחוד
זכלליות (ולא רק זאיסור הנוגע לנעמי) ע"כ
פי' זאיש.

דף מז.

הגהות שבסוגריים

רד"ה ורבנן. כשם שאין אתה מל בן איש
זבע"ב. ז"ל דנכלל דזכריו דמל אותו זע"כ.

הגהות וציונים

אות א'. רד"ה עבד איש. ואשה שקנתה
עבדים זלא מלו' מי לא הו' כשאר
עבדיכם. במה שהביאו מכת"י זמלו'.
בריב"ן כלפנינו, ולכא' זכוונתו זזה דזודאי
עבדים אלו ג"כ ז' מילה ואס לא מלו דינס
כשאר עבדים שלא מלו שמעכצין מלאכול
זפסקת. ועי' לשון ראמ"ה זכתר"פ.

אות ג'. בא"ד. ואי אתה מל בן זשהוא' איש.
במש"כ דזה חי' כבר בר"י והמהרש"ל הגי'
נוסף אחר. ובתוס' הרא"ש כלפנינו.

דף מח.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה כי הנני. ששים ואחר' בן תבא
אלי. במה שהוסף ששים זח"ק. ז"ל דפשוט
זכוונתו, ובריב"ן ששים יום דכתיב.

דף מז.

הגהות שבסוגריים

זומי' א"ר יהודה אבנים לא מחימן. וכ"ה
בפסקי רי"ד.

הגהות הב"ח

אותיות א' וב'. בארין. במה שהג' בארצכם'.
עי' מש"כ לעיל (מו: זכ"ח אות ז').

אות ג'. רד"ה מדכתיב. גר' אצל ושפטתם.
במה שהג' גר'. וכ"ה בנמ"י אבל בריב"ן
כלפנינו, וי"ל דאינו מזכיר ל' דקרא אלא דיש זכר
דגר אצל ושפטתם.

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה דקמסייעי קראי. דהא עמד כל
מקום שאתך משמע. במה שהביאו מראמ"ה
'שעמד'. אבל בריב"ן כלפנינו.

דף מז.

הגהות שבסוגריים

זומודיעין אותו בוי' (מהרש"ל). וכן ליתא
בפסקי רי"ד.

דף כט.

הגהות שבסוגריים

לא יקח 'ולא יגלה' למה לי. וכן ליתא בראשונים בגי' רש"י, ול"ש אלא לגי' האחרת המובא בראשונים.

הגהות הב"ח

אות א' והגוי'צ אות נ'. רד"ה כל שאר בשר. ומחמת 'קורבה ונגו' נושא חלוצתו. במה שהוסיף הב"ח קורבה 'דאביו' וע"ז הביאו בהגוי'צ מהב"פ בשם מוהר"ר שכנא שהוסיף 'בא'. מה שהגי' הב"ח אין לה שייכות למה שהגי' מהר"ר שכנא, דהגהת הב"ח צ"ל לפ' האיך הוא של קורבה (ולזה י"ל דלא חש רש"י לפרשו כיון דהוא פשוט), ומהר"ר שכנא צ"ל לתקן הלשון צמס"כ מחמת קורבה מהו מחמת קורבה (ולזה י"ל דהויא קאי אשניהם) ועיקר כוונתם להגי' דל"לובגון.

אות ב'. רד"ה לא יקח. 'ואלא' יגלה בנה אביו לא קאי. במה שהגי' 'אבל אלא'. וכ"ה בריב"ן.

דף מ.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה שומרת יבם. במה שהגי' ד"ז 'אחד' מן השוק והוסיף 'שנשאה' אחד. ברש"י שבר"ף אס בא עלי' אחד.

שם. בא"ד. ואפי' לר"ע דפליג אדרבנן 'במתני' וטעמא'. במה שהוסיף במתני' 'דמחזיר גרושתו'. הנה צרש"י לעיל צד"ה והצא על הסוטה לא כ' צמטני' דמחזיר גרושתו אלא צמחזיר גרושתו. דאין רש"י מציין רק למח' ר"ע ורבנן שהוא צמטנה, וכבר ביאר כאן המשנה דסס.

הגהות וציונים

אות ד'. רד"ה משנת ר"א. בהוספת המחש"ל 'ואו בברייתא' ובמה שציינו לראמ"ה. שהציא כלפנינו וחלק על רש"י, ועי' הגהת מהר"צ רנשצורג כאן.

דף נ.

הגהות שבסוגריים

אבל גט אחד ביבמה 'ומאמר אחד ביבמה' מהני. כ"ה בראשונים (או כע"ז).

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה ואי. לחכי תנן צריכות 'שנים גט' וחליצה. במה שהגי' 'שני גיטין'. וכ"ה בהר"י אלמדארי, אבל בנמ"י וריב"ן צריכה גט וחליצה פי' צעלם הציאה וה"ה לאידך וכן משמע צמון.

הגהות וציונים

אות א'. אחת' יבמה אחת 'ליבם אחד ואחת' שתי יבמות 'ליבם אחד'. במה שהביאו מכת"י ראשונים ירושלמי ומשניות 'אחד' יבמה אחת 'אחד' שתי יבמות, ובמש"כ דהפסק הנקודה ברש"י אחרי 'יבמה אחת' ע"פ הרי"ד. ברע"ב כעין לפנינו. וכן אין לשנות ההפסק נקודה ברש"י ע"פ הרי"ד ש"ל שהי' לו גירסא אחרת בגמ' ואינו מוכרח להעתיק מפרש"י (וכדלעיל ע"א בהגוי'צ אותיות ד' וה' ולקמן אות ג'). ועי' מלאכת שלמה (במשניות). אמנם ברש"י לקמן (גג). משמע דגרס כבירושלמי שכ' בד"ה מתניתין דקתני אחת שתי יבמות ע"כ ובד"ה דלא כב"ע כ' ומתני' בשתי יבמות ויבם אחד קמירי, משמע דלאו בפירוש איתמר.

אות ו'. רד"ה גזירה. מדקניא ביאה אחר הגט 'בביאה' גזירתא. במש"כ בגנזי יוסף ובאח"מ דצ"ל 'בביאה'. בנמ"י ורש"י שבר"ף כלפנינו, ובריב"ן בב"א בתחילה, ובהר"י אלמדארי כביאה בתחילה וכהגהתם, ונראה מוכרח, וקל להחליף צד'.

אות ז'. רד"ה ואי. ביאה של זו אחר קנין של זו 'מעליותא' היא. במה שהביאו מנמ"י 'מעליותא'. וכ"ה בריב"ן ור"י אלמדארי, וכן לעיל ברד"ה גזירה (גם בנמ"י).

דף נא.

הגהות הב"ח

אות ב'. רד"ה חולץ לראשונה. דכיון דגט דשני' איין גט. במה שהגי' 'אינו'. וכ"ה בנמ"י

דף נב:

הגהות שבסוגריים

רד"ה נתן גט. גבי זיקת 'כ'י' יבמין. וכ"ה בריב"ן (שני).

דף נג:

הגהות הב"ח

אות א'. אביי ורבא 'דאמרי תרווייהו תני'. במה שהביא ס"א 'תנו'. עי' צתו"י וצערול"ג.

דף נה:

הגהות הב"ח

אות א'. אלא אפילו הוא שונג והיא 'מזידה דתרווייהו'. במה שהוסף מזידה 'הוא מזיד והיא שונגת'. בראשונים כלפנינו, ול"ל דחדא מתרינקטוסגי לציין למתני'.

אות ב'. רד"ה פסלה. 'לכהונה משום זונה וגרושה מיפסלא' מתרומה דבי נשא. במה שהג' 'מיפסלא בהך ביאה'. עי' ישרש יעקב, ועי' מה שנתברר לק' בסמוך (בהג"צ אות ט'). וברש"י שברי"ף ד"ה או פסולות וד"ה פסלה הד"א ותחת תיבת פסלה אי' פסולה.

הגהות וציונים

אות ד'. רד"ה ואבא יוסי. 'באמצע ובסוף כדפרישנא לי' במתניתין. במש"כ הישרש יעקב דצ"ל דיבור בפנ"ע קודם ד"ה ושלוש מחלוקות. אי"ל דעכשיו מצאנו כוונתו לר"ג ואבא יוסי צמה הס מדצרים (ולפי"ז אין להג"י מה שהוא צהגו"ז אות ז'), אמנם זה גופא צ"צ ל"ל עשה רש"י דיבור אי' ולא יזכיר צ"ה פסולה וצת"ק יסמוך על סו"ד ול"ע.

אות ח'. רד"ה בין. צבין ביאה כדרכה כו"י. שהוא ע"פ המהרש"ל מפ"א, ובמה שהביאו שהוא הגי' ד"ו 'בין הער' לגמר ביאה' (ובד"ה פסלה היתה הגי' משום זונה 'בין ביאה כדרכה

ורש"י שברי"ף (אבל בריב"ן כלפנינו) ואח"כ מעלייתא היא טפי או כע"ז.

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה וגט. 'דביאה פסולה כו"י'. במה שהובא בגליון מס"א דליתא. וכן ליתא בריב"ן.

אות ה'. רד"ה תיהוי. נמצא ביאה 'שלא הריחן'. במש"כ הרש"ש דצ"ל 'של אחירי' ובמש"כ דכ"ה בד"ו. בד"ו ורשב"א של אחירי ביאה בתחלה (בדפוסים של הרשב"א שלאחריו) ובריב"ן שלאחריו תחלה.

דף נא:

הגהות הב"ח

אות ב'. אמר 'לחו' ר"ש לחכמים. במה שהג' 'להם'. כ"ה לקמן וכ"ה בראשונים.

הגהות וציונים

אות ב'. רד"ה ואין מאמר. 'ולא פקע' זיקה דחברתה. במה שהובא בגליון מס"א 'ולמפקע'. וכ"ה בריב"ן (שסולמפקא וצ"ל כבס"א).

דף נב:

הגהות הב"ח

אות א'. כיצד התרתן. יבם אחד ויבמה אחת 'כיצד התרתן'. המה שהוסף כיצד 'מצות' התרתן. בריב"ן כלפנינו ול"ע צוונתה דכ"ח.

אות ב'. סד"א 'בין' דאמר מר. כ"ה ברש"י.

אות ג'. רד"ה הכא. וחלכך תיבעי לן אי' מהני מדרבנן. במה שהוסף תיבעי לן 'הכא'. וכ"ה בריב"ן.

אות ד'. רד"ה ה"ז גט. ואם 'נתנו משכנסה'. במה שהוסף נתנו 'לה'. וכ"ה בריב"ן.

הגהות וציונים

אות ד'. [א"ל כו"י] (גי' הרא"ש, מהרש"ל). במש"כ הרש"ש דמשמע מרש"י דלא גרס לה. וכ"מ בס' ההשלמה (תוס' חד מקמאי).

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה אל. ערות אחות 'אביד' ואחות 'אמך' לא תגלה. במש"כ הרש"ש דצ"ל 'אמך' ואחות 'אביד'. לכאן י"ל דלא דייק לכ' ליסגא דקרא (ובעלמא אכזי קודם לאמו).

דף נה.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה לשתוק קרא. ואנא אמינא כשאר חייבי 'לאוין בגמרי' ביאה. במה שהוסיף לאוין 'נמי לא מיהייב בהעראה אלא' בג"ב. מש"כ בשאג איהנה הגהה אלא כן הוא הגירסא בד"ו וכ"מ בב"ח דפו"ר וא"צ להגי'.

דף נו.

הגהות וציונים

הגו"צ וב"ח אות א'. אמר 'רבא' (ב"פ). במה שהגיהו הב"ח והגר"פ 'רבה'. יש בראשונים רבא ויש רבה (ויש לציין בדב"ו בדבא הא' אל' רב').

אות ה'. רד"ה תאמר בקידושי עבירה. חיבי מצי ר"א למימר לרבי 'אליעזר'. במה שהג' הגר"פ לר' 'אלעזר'. וכ"ה בד"ו.

דף נז.

הגהות שבסוגריים

ובעא מיני' מילתא [אהריתא] (מהרש"ל). כע"ז בתוס'.

הגהות הב"ח

אות ב'. רד"ה דלית. 'שאין יודע' לפרשה. במה שהוסיף שאין 'אני'. בראמ"ה ותוס' ישנים שאני (ברבי"ן אינו). בכת"י א' איני יודע לפרשה ובא' אינו יודע לפותרה.

הגהות וציונים

אות ב'. הואיל 'זמאכילה' בעבדיו ושפחותיו הכנענים. במה שהגיהו המהרש"ל והרש"ש 'זמאכיל'. וכ"ה בריטב"א.

לשלא כדרכה) וכג' התוס' ובמה שתמהו האחרונים עליו. הנה ברש"י שברי"ף אל' כעין מש"כ המהרש"ל ובנמ"ל אל' בין כדרכה בין שלא כדרכה. וכתוס' וכ"מ מרש"י לקמן (נו: ד"ה אשלא כדרכה). וג' דפו"י ז"ע דלכא' אין לה מקום צלמו דיצור ועוד דחסר התחלת הדיבור ול"ב, וכג' ד"ו כ"ה בכתה"י.

אות ט'. רד"ה פסלה. [זוגרשה מיפסלא בוי'] שצוין בגליון שהוא מהמרש"ל. לא חידש המהרש"ל קטע זה אלא שינה מקומו מקודם ד"ה וכן (בסוף ד"ה בין) לכאן. וברש"י שברי"ף קטע זה ליתא כלל.

דף נד.

הגהות שבסוגריים

והתניא בין ער [בין ישן בו' בין ער] הוא. וכ"ה בפסקי רי"ד וריב"ן ורוב כת"י.

הגהות הב"ח

אות א'. בעל 'ברחה ד"א'. במה שהוסיף 'אמר מר ד"א'. וז"ל דהוי כמו הפסק ב' נקודות.

אות ב'. רד"ה נזק. כאילו היא שפחה 'נמכרת' כמח' חיתה יפה. במה שהוסיף נמכרת 'בשוק'. וכ"ה בכת"י.

הגהות וציונים

אות ג'. 'זיבב' ביאה גומרת בה. במה שהג' היעב"ץ 'זיבמה'. וכ"ה בד' כת"י, ולכא' י"ל דדייק עכשיו מהתיצה גופא אפי' אי לא הי' זו ה', ואס"כ דרש מהא' ועי' קידושין יד. (ועי' ריב"ן).

אות ה'. דאי בעי מקדש ואזיל 'בי' אלפא. במה שהג' היעב"ץ 'בי' אלפא. כ"ה בקצת כת"י ויש עוד גירסאות בכת"י.

דף נד.

הגהות שבסוגריים

אף אשת אח [נמיו]. אין ז' לה, דכזר נאמר אף.

אות ו'. דהא 'אמרינן' קהל גרים איקרי קהל. במה שהג' המהרש"ל 'אמר'. וכ"ה בתוס'.

אות ז'. רד"ה בין בקדושת'. והכא בין בקדושת' 'קאי כהן' הנעשה פ"ד. במש"כ הבאה"מ דנראה להוסיף 'כלומר' כהן. אפ"ל דהוא כמו הסחלת דיצור כאן דמעתיק תיבות הגמ' ואח"כ מפ', תחילה צאופן כללי ואח"כ צאופן פרטי והוי כמש"כ פ"י, ובכת"י א' נוסף כל ודו"ק.

דף נח.

הגהות הב"ח

אות א'. אילימא דקני לה כשהיא 'ארוסה וקא' משקה לה כשהיא ארוסה. במה שהוסיף ארוסה 'ואיסתתרא'. וכע"ז בתוס' ישנים, אבל בכת"י ליתא וי"ל דהוא מצואר.

הגהות וציונים

אות ב'. רד"ה אין חופתה מאכילתה. וזה"ה ביאה' מדמקיש חופה לביאה. במה שהג' ר"ש מדעסוי וזריה היא כביאה'. בד"ו ביאה ליתא וכ"ה בריב"ן.

דף נח.

הגהות שבסוגריים

העושה מאמר ביבמתו 'וויש לו אה'. הוא מהמהרש"ל ולכאף הוא פירוש ולא הוספה.

הגה"ה

רד"ה ל"א אר"פ. [הג"ה כו']. ובכתה"י כלפנינו, והנה בתר"פ ובריב"ן הובא רש"י כלפנינו (ולפ"ז ז"ל דאף דלא הזכיר רש"י דהאי תנא לית לי' הך דז' שכינת צעל קודם שכינת צועל נכלל צכוונתו). בתוס' ישנים ובתוס' הובא ב' האי תנא כל' (אבל יש לציין דבד"ו לא הוזכר הך דמנוקה מעון ולפנינו ע"פ המהרש"ל). בתוס' הרא"ש ובריטב"א וברשב"א הובא כההג"ה אבל התוס' הרא"ש הגי' דרש"י מיירי כשנבעלה (וי"ל דנכלל צכוונתו דלית לי'

דז' מנוקה מעון) עיי"ש ועי' ערול"נ (ולפי ההג"ה צ' למחוק מדקשיא לך עד האי תנא).

דף נט.

הגהות וציונים

אות א'. שאני התם דכתיב 'יקח' אשה. במה שמחקו המהרש"ל. וכ"ה ברש"י (ובריב"ן גרס ובתולה מעמיו יקח אשה).

אות ו'. רד"ה בבתול'י. כיון דבתולה' ממעט בוגרת. במש"כ הישרש יעקב זעוד' דצ"ל דבתול'י. כלפנינו בריב"ן וי"ל צכוונתם דממעט דבתולה ר"ל ממה שהי' אפשר לכ' בתולה ואעפ"כ כ' בתול'י ודו"ק.

דף נט.

הגהות שבסוגריים

'משום' שנאמר גם שניהם (מהרש"ל). בראשונים כלפנינו, וי"ל דלא הקפיד הגמ' להעתיק לי' המשנה ממש כלשונו, או דיש גי' אחרת צמסנה.

הגהות וציונים

אות א'. א"ל רבא 'מפרקין' לרב אשי. במה שהג' הגר"פ 'מפרזקיא'. כ"ה בתמורה וכ"ה בפסקי רי"ד.

דף ס.

הגהות הב"ח

אות א'. ואילו בהא אמר רב עמרם 'אמר רב'. במה שמחקו. וכ"ה בפסקי רי"ד וכ"מ מהריב"ן.

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה ביש. ר"י אליעזר ב"י. במה שהג' המהרש"ל זרבי'. בדפ"י ר' אלעזר ר' אליעזר נתחלפו, וכפשוטו כוונת המהרש"ל להחליפן כלפנינו (וכ"ה בריב"ן וכת"י וד' אליעזר), ושם ג"כ ליתא ב"י. ומה שהוסיף ל'

דף סא:

הגהות שבסוגריים

ז'א"ל' קטן שמא ימצא פרים (מהרש"ל). וכ"ה בג' כת"י (אמר להן).

רד"ה ז'אי דקדשה ב'ז'. רש"י מצא הענין כדרכו ולא קאי אדכר א' בגמ' אלא עושה הקדמה.

רד"ה ז'מאשה לא בטיל. י"ל דלא התחיל צמיצת הגמ' כדרכו לפעמים.

הגהות הב"ח

אות א'. כל ביאה שאין בה 'פירצה' אינה אלא בעילת זנות. במה שהג' 'פריצה'. כלפנינו ברוב ראשונים אבל בריב"ן משמע כהב"ח, וז"ל דכוונה אחת לשניהם.

אות ב'. רד"ה הא ר"א. ובה"ג מי פליגי רבנן. במה שהוסף 'עלי'. וכ"ה בריב"ן.

אות ג'. רד"ה תתפתח. לפי שאין בה דעת 'כלום'. במה שהג' 'חלים'. בכת"י חלום.

הגהות וציונים

אות ד'. רד"ה כשמה. לשון 'טועה שטועה' מתחת בעלה. במש"ב הבאה"מ דנדב"ל 'טועה שטועה'. אבל בראשונים כלפנינו (בראמ"ה לשון טועה שטועה), וכע"ז טוצא (עי' למשל לעיל ט"ז סע"א).

אות ה'. רד"ה הלך בעלה. עשאה זונה. במש"ב הבאה"מ דיש להוסיף 'בבעילתו' ובמה שכתבו דצ"ל הס"ד. בראמ"ה הד"א וי"ל דרש"י א"צ לפ' ד' כ"כ כיון דמפ' ד' הגמ' דאי' צהדיא שצא עלי'. וברייב"ן הס"ד.

דף סב:

הגהות שבסוגריים

רד"ה שאני הבא. שהזכיר שמו 'ורשמו' של אביי. בריב"ן שמו ושם אביו (ואי"ל דעיקר החילוק הוא ממה שהזכיר שם אביו אחר שמו).

הגהות וציונים

אות ד'. משום 'דרב אסי' דאמר 'רב אסי'. במה

אולי ט"ס הוא וכן מה שלא החליף ר' אליעזר עם ר' אלעזר הוא מסתמא השמטה (ויש לציין דבד"ו ד"ה דרב עמרם וד"ה ביש הד"א).

דף ס:

הגהות שבסוגריים

א"ה מוכת עין נמי ז'רבי' (מהרש"ל). בריב"ן תרבה.

הגהות הב"ח

אותיות א' וב'. מדשבקי' 'לבר' זוגי'. וברש"י. במה שהג' 'בר' זוגי'. י"ל דמה שלא חלק ר"י על ר"מ כר"ש ג"כ נקרא שצק', וממה דצבך ר"י לר"ש יש רא"י דס"ל כר"מ ולא ממה דצבך ר"ש לר"י (אף דמהעובדא דה' ז' ר"ש לשבוק לר"י לחלוק על ר"מ מצוהר כן), וברייב"ן גרס בגמ' כלפנינו אבל תו"ד כ' דשבקי' לר"י, ומצוהר דס"ל דד' הגמ' קאי על ר"ש וכהצ"ח.

הגהות וציונים

אות ג'. אמר רב 'הנא' בר ביזנא. בהגהת הגליון רב 'הנא'. כ"ה בע"י וכן יש בכת"י (או אחרת).

דף סא:

הגהות שבסוגריים

ז'ובחמה רבה' (מהרש"ל). לכא' י"ל דמציא הפסוק בשלימותו ורק דלעיל זכר הצהמות נקרא אחרת היא. וצריצ"ן פי' גוים היו, וכתיב צהן כשמים עשרה ריבוא אדם וצהמה רצה עכ"ל, ואולי י"ל לפירושו דעכשיו הק' הגמ' ממה דמנה הגוים ולא הצהמות לכיון דאינס קראוין אדם אינו ראוי למנות אותם, ותי' הגמ' דגצי צהמה יש למנותם כנ"ל וז"ע.

שהעיר הגר"פ דבע"ז נדה הגיר' ר' יוסי.
בראשונים כלפנינו.

דף סב:

הגהות שבסוגריים

רד"ה מוגבת. [בין כו']. כע"ז בריב"ן, ובע"י שם מקומות.

רד"ה ח"ג. [אע"ג] דאמור רבנן (מהרש"ל). מה שהוסיף אע"ג כ"ה בריב"ן ור"י אלמדארי, ושם תחת ואפ"ה אי' אפ"ה ונוסף בסוה"ד דלא העמידו שם חכמים את דבריהם, ויש להסתפק טובא אם כוונתם להעתיק גירסתם בגמ' או רק לפ', דאע"ג לא אתי כ"כ שפיר בגמ' כמו ואע"ג, ועי' ריטב"א דמשמע דהוא פירוש, וצ"ע.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה איעקר. 'כדתניא בבכורות'. במה שהג' 'בדאיתא לקמן (דף סד:). כוונת רש"י לומר דצנכורות מזכיר דכה"ג מיעקר (ע"פ ריב"ן).

הגהות וציונים

אות ד'. לא נצרכה אלא סמוך לווסתה וכמה. בחוספת מההרש"ל ע"פ רש"י [ו]אע"ג דאמור רבנן חייב אדם לפרוש מאשתו סמוך לוסתה' וכמה. בישי"ש הביא ואע"ג וא"ש יותר וכ"ה באו"י (הל' נדה ס' תש"ח) ועי' מש"כ לעיל ברד"ה ה"ג.

אות ה'. אמר 'רבא'. במה שהג' הגר"פ 'רבה'. כ"ה בנדה, אבל בראשונים כלפנינו.

דף סג:

הגהות שבסוגריים

רד"ה מגניא לי. [משכבת כו']. הוא מהמהרש"ל וכ"ה בריב"ן ובכת"י ליתא.

רד"ה [ומרמזא כו']. הוא מהמהרש"ל וכ"ה בריב"ן ונוסף שם הנכנסין בה ובכת"י ליתא.

הגהות הב"ח

אות א'. אבל גלימא לא מיתרמזא לי' טוב.

במה שהוסיף לי' 'כדבעי'. כ"ה בע"י אבל בראשונים ליתא.

אות ב'. רד"ה מנגדרתו. לשון נגדא דמלקות. במה שהוסיף 'חוא'. בע"י וכת"י מתחיל הדיבור כתיב כנגדו ואפ' דה"ק דמק' ר"א דמדלל כתיב יוד דציד משמע לשון נגדל פ' מלקות (בריב"ן) ואינו מעתיק מרש"י מלקות ובע"י ומלקות) מזכיר דהציאור כפשוטו והא קרינן ציד, וכ"מ בריב"ן, ול"ע.

אות ג'. רד"ה הטיב כוסם. במה שהוסיף בסה"ד. כ"ה המהרש"ל וכע"ז בריב"ן.

אות ד'. רד"ה ואע"ג. ואין לך שבר לפי השעה. במה שהביא מס"א 'בעבודת הקרקע לפי השעה'. השער כ"ה בע"י וכת"י א', וכס"א כ"ה בריב"ן.

אות ה'. רד"ה אבל אתה. דבר שקר הוא וכתוב. במה שהג' דהד"א עם דיבור הקודם, ובמה שהוסיף הוא לך. בע"י אבל את לא תעביד הכי שקר כו', אבל בריב"ן כלפנינו והד"א ואחר תיבת אתה נוסף הואיל וצויתי לעשות אחר.

הגהות וציונים

אות ב'. כל חובל העם על' הארץ יעמדו. במה שהג' הגר"פ 'אל'. י"ל דכיון דצא לומר שיעמדו על הארץ שינה לישנא דקרא שיהי' המשמעות כן ציור (אף דפשוט דנכלל צקרא כמות שהוא), וברש"י ד"ו וע"י אי' על והד"א עם דיבור הבא.

דף סד:

הגהות שבסוגריים

רד"ה [ועל כו']. כ"ה בריב"ן (שם ליתא ועל המרחצאות).

רד"ה בכס. [אלא] הטוטי שכבי (מהרש"ל). בריב"ן ליתא וי"ל דה"ק מה מיתה יש צסס, יש צסס טטוטי שיכבי.

הגהות הב"ח

אות א'. כגון 'אמך והא'. במה שהוסיף אמך

אות ז'. רד"ה ח"ג אמר ל'. כמר וכמר
'בסתומים'. במה שהג' היעב"ץ 'בסתמו'.
וכ"ה בריב"ן.

דף סח:

הגהות שבסוגריים

ויאמר להם 'אלקים' פרו ורבו. וכ"ה במשנה
שבירושלמי, אבל במשנה שברי"ף ובמשניות
ליתא, ולא הקפיד ליתני לישנא דקרא צדיוק
שכנר אמרו אלקים.

הגהות וציונים

אות ג'. לסוף 'איגלאי' מילתא. במה שהביא
המהרש"ל מפ"א 'גליא ל'. וכ"ה בראמ"ה
ופסקי רי"ד (גליא ליה מילתא).

דף סו:

הגהות וציונים

אות ב'. לא 'פליגי' רבנן. במה שהביאו מכת"י
'פלוג'. וכצ"ל ברש"י וכ"ה בכת"י א' ודפוס
שונצינו (ובא' פליג).

אות ד'. רד"ה הכניסה לו. 'או פחתו פחת' לה.
'בס"א שהובא בגליון ז'אם הותירו הותירו'.
ובנמ"י כעין ג' דלפנינו.

דף סז:

הגהות הב"ח

אות א' והגו"צ אות ג'. רד"ה הבעל מוציא.
'שמא כר'. במה שהובא בגליון דבמקצת
ספרים ליתא (ובממה שהג' הב"ח דמקומו
בסח"ד). הג' דלפנינו הוא עירוב נוסחאות,
דברש"י שברי"ף אל' שאין מכירתו מכירה כל
זמן כ' (ולכא' זהו כוונת הגליון) ובנמ"י אל'
לאו מכירה ודאית היא שמא כ' וליתא כל זמן
שהיא קיימת, ועיי"ש, וב' הגירסאות הובאו
בראשונים (בעוד שינויי לשון) ואין חילוק
ציניהם שה' הראשונים קושיות שוות נגירסאות
שונות.

'איני'. כ"ה בע"י וכ"ה בכתה"י.

אות ב'. אשה טובה מתנה טובה 'לבעלה וכתוב
טובה'. במה שמחקו. כ"ה בסנהדרין וכ"ה
במאירי.

אות ג'. רד"ה שנאמר. במה שהוסיף בסח"ד
יעטוף ומספא לריש' מידרש'. הוא ע"פ רש"י
בנדה, וכן העתיק בשיטה מקובצת (שם סיפא).

הגהות וציונים

אות ב'. רבי 'יעקב' אומר. במה שהביא חגרי"פ
מהע"י והילקוט רבי 'עקיבא'. וכ"ה בכתה"י.

אות ג'. שנאמר כי בצלם אלקים עשה את
האדם 'וכתיב בתי"י'. במה שהביאו מהע"י
'וסמוך ל'. וצינו להעיון יעקב. וכ"ה בכמה
כת"י ובכמה חסר, אמנם גם לעיל הוא כן.

אות ז'. רד"ה תריץ יתיב. 'ישמח'. במה שהג'
המהרש"ל 'וסמן' (ושיעור שיש שם טח"ד).
צריצ"ן זקף עלמו וישב ושמח (וע"ע לשון
רלמ"ה).

אות ז'. רד"ה אמרו ל'. במה שהג' המהרש"ל
דהר"א עם דיבור הקודם. ז"ע למה לירפס,
ועכ"פ אינו מעתיק ל' הגמ'.

דף סד:

הגהות וציונים

אות ב'. 'א"ר' יצחק למה נמשלה תפלתן של
צדיקים כעתר. במה שהג' חגרי"פ 'וא"ר'.
וכ"ה בע"י, וכן לעיל בסמוך.

אות ג'. רד"ה לייחס בהן. ובשלהי 'גמרא'
דמוגילה. במה שהג' חגרי"פ 'פרק א'. בכתה"י
נוסף נקראת.

דף סד:

הגהות וציונים

אות ד'. א"ל לא סתמי 'היא' ופשיט לך. במה
שהג' היעב"ץ 'נינהר'. וכ"ה ברמב"ן, אמנם
בערכי תנאים ואמוראים כלפנינו וכע"ז
ברש"י וריב"ן וצ"ע (אמנם אין נפק"מ צפסט
שפי' דסתמי הן), ובפסקי רי"ד סתמי הוא
דפשיט לך וא"ש.

הגהות וציונים

אות א'. בהגו"צ. ברשותי קיימי [ו]כי דירי דמו. ברי"ף וכדל'.

דף סז.

הגהות הב"ח

אות א'. ומי פליגי 'מתיב' רב זכאי. במה שהג' 'זהאמר'. וכ"ה בכת"י א', וי"ג והא מתיב ויש עוד גירסאות בזה.

הגהות וציונים

אות א'. רד"ה שחרור והמלוה גובה 'מלוה ממקום' אחר. במה שהוסף היעב"ץ מלוה 'שלו'. בנמ"י אי'מן הלוח.

דף סז.

הגהות וציונים

אות ב'. חבת 'מאכיל' הכן אינו מאכיל. במה שהג' הגרי"פ 'מאכילת'. כ"ה לעיל וכ"ה ברש"י (כת"י).

דף סח.

הגהות שבסוגריים

[ולאו] מובל זר לא יאכל נפקא. וכ"ה ברש"י.

הגהות הב"ח

אות א'. שבאו על כהנת לוי' וישראלית 'פסלן'. במה שהג' 'פסלו'. כ"ה לעיל וכ"ה ברש"י (ופסקי רי"ד).

אות ב'. רד"ה כותי. 'דקסבר גירי' אריות הן. במה שהוסף דקסבר 'כותי'. בנמ"י ורש"י שברי"ף נענין דתחילת הדיבור ליתא.

דף סח.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה אי הכי. אשת רעהו פרט לאשת 'אחרים'. במה שהג' 'נכרי'. צ"ע דבגמ' סנהדרין הגי' כלפנינו ברש"י (אמנם בנמ"י

ותו"י כהב"ח, רק שאינם מעתיקים מרש"י).

אות ב'. בא"ד. חייבי לאוין פסלי חייבי בריתות לא 'פסלי'. במה שהג' 'כל שכן'. כלפנינו בתוס' שם, ונראה לומר ע"פ משה"ק המהדו"צ על ק"ו זו עיי"ש, וזישרש יעקב (סוף דבריו) כ' דלא צא רש"י לומר רק דאין סברא לילף שחיי"ל יפסלו ולא חיי"כ אצל לעולם אין ללמוד מק"ו זו לחיי"כ. ויש לבאר דכשיש צ' דרכים האין לדרוש קרא דאלמנה וגרושה (אם משתמע מינה חיי"כ ג"כ או"ל) הק"ו אומרת לדרוש כדי שלצקוף חיי"כ יפסלו, אצל אין ללמוד מחיי"ל לחיי"כ מק"ו דהא קרא דכי תהי' ממעט חיי"כ כמש"כ המהדו"צ. ולפי"ז א"ש ל' רש"י שלא צא ללמוד ק"ו מחיי"ל ע"כ לא כ' כל שכן רק דהוא תמי' שחיי"כ לא יפסלו כשחיי"ל פוסלן מק"ו, ודו"ק.

הגהות וציונים

אות א'. 'דריב"ח' מן זר וכל זר נפקא. במש"כ המהרש"ל דנראה למוחקו וברש"ש. וע"ע זישרש יעקב, אמנם בכל כותה"י אי' ול"ע (וגם זיאוור הרש"ש דהילקוט דוחק ויותר נראה דשם הוא ט"ס).

אות ד'. רד"ה אי הכי. 'מדאפקי' כו' בר קידושי' דוקא 'דבני' הוי'. במה שהביאו דברפוס שונצינו ותוס' סוטה ליתא 'מדאפקי' כו' והגיר' 'בני' הוי'. וכן ליתא בכת"י א', ויש לציין דבתוס' שם (כט. ד"ה חד) אינם מעתיקים מרש"י.

אות ו'. רד"ה אי הכי. וקשיא לי בגוה טובא 'דתמי' כו'. במה שהביא המהדו"ב דליתא בכת"י. וכן ליתא בתוס' סוטה (המעתיקים מרש"י).

דף סט.

הגהות שבסוגריים

רד"ה אלמנה להחמיר. ולמיומר 'דכי כו'. בכתה"י וגרושה כת' רחמנא להקל עליה

ולמימר דכי נתגרשה מישראל ואין לה זרע
תיכול.

הגהות הב"ח

אות א'. א"ה חלל דלאו זר הוא 'מעיקרא' לא
לפסול. במה שמחקר. וכן ליתא ברש"י ופסקי
רי"ד.

הגהות וציונים

הגוי"צ אות ג' וב"ח אות ב'. כיצד 'הי' ישראל
שבא על בת כהן. במה שהובא בגליון דבס"א
ליתא ובמה שהג' הב"ח 'הרי'. במשנה
שבירושלמי ושביר"ף וכן בראשונים כלפנינו,
ועי' מלאכת שלמה. והב"ח בא מכח גירסת
רש"י וכ"ה בכת"י א'.

דף סט:

הגהות הב"ח

אותיות א' וב'. 'הי' (ב"פ). במה שהג' 'הרי'.
כנ"ל ע"פ רש"י לעיל.

אות ג'. רד"ה מאכיל את 'אמו. לאחר מיתת
אביו. במה שהוסיף 'אפי' לאחר. אי"ל דכוונתו
שהוא מאכילה אפי' אם אין אחר מאכילה, וזה
דוקא לאחר מיתה דקודם כן הצעל מאכילתה
והוא אינו עיקר המאכיל.

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה עד מ'. דהרי 'בכר' ארבעים יום.
שהוא נוסף ע"פ המהרש"ל ובדפ"י ליתא,
ובמוש"ב הבאח"מ דצ"ל 'עבר'. וכן ליתא
בכתה"י, ור"ל דלפנינו מ' יום.

דף ע.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה הערל. 'כהן שמתו אחיו. במה
שהוסיף כהן 'ערל'. כ"ה ברש"י שביר"ף, אבל
בנמ"י ורמב"ן כלפנינו, ואפ"ל דהכל הוא פ"י על
הערל דע"פ רש"י צאיזה ערל עסקין.

אות ב'. רד"ה ואם נשתיר. עטרה 'שורת בשר
המקפת' במקום המילה. במה שהביא מוס"א

'שורש בשר המקפת'. כ"ה ברש"י שביר"ף,
ומש"ה שם כעין לפנינו בסמוך בגובה ממנו
ושופע, אמנם לגירסא דידן צ' לגרוס וממנה
משפע (כבהג"צ אות ד').

הגהות וציונים

אות ג'. א"ר 'אלעזר'. במה שהג' 'הרי'
'אלעזר'. וכ"ה בפסקי רי"ד ולקמן (עא). ורש"י
לקמן (ע"ב).

אות ה'. רד"ה מאי ניהו. במוש"ב דהר"א. מה
שהוא דיבור צפנ"ע הוא משום דמעתיק תיבות
הגמ' אף שהוא המסך א'.

דף ע:

הגהות שבסוגריים

בלא 'זהנך' נפישן נמי לא מצינא אמרת. וכ"ה
בכתה"י.

הגהות הב"ח

אות א' והגוי"צ אות ו'. השתא דאמרת בו
לדרשה הוא דאתא כל בן נכר כו'. במה
שהוסיף במה שורות. בד"ץ כל ערל לא יאכל
בו כל בן נכר כו' והמהרש"ל הגי' השאר כמו
שהגי' הב"ח. אמנם אינו ברור למה הגי' הב"ח
אם מהמהרש"ל או מטעם אחר ועי' ערל"נ.
בראשונים כלפנינו (מלבד תר"פ עיי"ש), וכ"מ
מסדר הדיבורים ברש"י.

אות ב'. רד"ה ומילת. ומלתה אותו אז יאכל בו
'האיש' בעליו. במה שהג' 'היינו'. הוא ע"פ
לישנא דקרא לעיל עבד איש, ובכתה"י מדאי
עד הסוף ליתא.

אות ג' והגוי"צ אות ד'. רד"ה שבקינן. ולא
מוגמרינן לה 'מתרומה'. במה שהג' הב"ח
'אתרומה' והגרי"פ 'לתרומה'. בכת"י א' לי'
אתרומה מג"ש (ובא' מגרעה ליה מתרומ').

הגהות וציונים

אות א'. ושמעינן לי' לר' 'אלעזר'. במה שהג' 'הרי'
הגרי"פ לר' 'אלעזר'. כנ"ל ע"א הג"צ אות ג'.

אות ב'. אמר קרא (זר') וכל זר. במה שמחקר
המהרש"ל בנ' מקומות. בכתה"י א' וכן ברוב
לקמן (אבל לעיל בכת"י או חסר או אי' זרות).

באו"ז (הל' שבת ס' צ"ב) הביא רש"י כאן תחילת מילה כל זמן שלא עשה פריעה, סוף מילה ששייר לחתוך במילתו כדתנן אלו הן ציעין כל'.

אות ג'. רד"ה לא מציית. 'ומוקי' קרא דמיעוטא לערלות. במה שהג' היעב"ן 'זנוקים'. בד"ו ותוקי'.

דף עא.

הגהות וציונים

אות א'. ומי חיי 'זהתניא'. ברש"י וראמ"ה מבואר דגרסו כלפנינו, ואי"ל דמה שדרש ר"ש הוי צרייתא (או עכ"פ חלק ממנו).

אות ב'. 'אמר' רבינא. במה שהוגה בגליון 'אמר'. כ"ה לעיל וכ"ה ברוב כת"י (שם ברוב ל' אבינא).

דף עב.

הגהות שבסוגריים

רד"ה קתני מיהת. ל"א גרסי' [ולימא] מסייע' ל'. ובב"ה (אות ב') שהג' 'תניא דמסייעא'. בד"ל אל' ובדפוס אמ"ד הוא בסוגריים עגולות, אבל בתוס' ישנים וכתה"י כלפנינו, וכוונת הגמ' הוא להציג רא"י מוחלטת אף שלא שאל הגמ' כן. הב"ח בא מגיר' הרשב"א וכ"ה בריטב"א ומאירי.

בא"ר. [זלרב הונא]. הוא מהמהרש"ל וכן הוא כוונת הב"ח. וברשב"א וכתה"י ליתא (לא הובא באף א' מהראשונים הנ"ל) והכוונה מוכן מאליו.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה יומא 'דשותא. שרוח' דרומית מנשבת. במה שהוסף 'יום' שרוח. בראמ"ה (המעתיק תחילת ד' רש"י) כלפנינו, ואפ"ל דצדיצור זה אינו מפ' המילות רק הענין ודו"ק.

הגהות וציונים

אות ג'. משרוך (וינולד כשהוא מהול) ורש"י ע"ז. במה שמחקר המהרש"ל. עיי"ש, ועי' מהדו"צ (וצס' עטרת שמואל), ובתוספתא אל' (ונזכר בעוד ראשונים ג"כ).

הגהות וציונים

אות ג' ואות ח'. לאותיי ערבי מהול 'וגבעוני' מהול. בס"א הובא בגליון 'וגבעוני' וכן ברש"י. ובמה שצינינו להריטב"א בע"ז ועוד. יש לציין דאף דהריטב"א בע"ז גרס גבעוני והביא מרש"י כן, כאן גרס כלפנינו וכן בשאר ראשונים, וז"ע.

אות ד'. כגון 'דזבנינהו' ביני ביני. במה שהג' המלא הרועים 'דזבנינהו' ועיי"ש. עי' בראמ"ה דליכא למימר כלד השני דהמה"ר. ואולי צנינהו ג"כ פירושו שקנאס. ובכת"י כע"ז, בא' דזבנינהו ובא' דזבנינהו (ובא' דזבנינהו) ועוד.

אות ה'. אמר 'רבא'. במה שהג' הגרי"פ 'רבה' עיי"ש. בראשונים כלפנינו וז"ל דמאלף הצ"ע גמרא אמרה, וכן מדויק ברוב ראשונים שלא צא רצא אלא לדחות ראית ר"ז, אמנם דהעיקור (הל' מילה ח"ג ה"ד) משמע דרצא אמר כולה וז"ע.

אות ו'. 'דאמר שמואל כו'. במה שמחקר המהרש"ל (ובגליון הובא בליתא בס"א). וכן ליתא באו"ז (הל' שבת ס' ק').

דף עא:

הגהות שבסוגריים

בשר החופה את 'רוב' העטרת. כ"ה בגמ' לעיל ובשבת, אבל במשנה שבירושלמי וכן באו"ז (הל' שבת ס' צ"ב) וספר האסופות ליתא.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה הוציא אימת עבוד. ולשוון ראשון שמעתי 'מפי הזקן'. במה שהוסף 'מורי' הזקן. בכתה"י ממורי הזקן.

אות ב'. רד"ה ומאי שנית. ל"א כו'. ולאז לפריעה אתא אלא לעיכוב. במה שהוסף 'סוף מילה'. בכתה"י נוסף ציעין שלא חתכו יפה.

דף עב:

פשוט.

הגהות שבסוגריים

'מנין' ת"ל וביים. וכן ליתא בשאילתות (וירא ל', ושם ושאר הנימולין שלא יהו נימולין אלא ביים) ובס' ערוגת הבושם (שם ושאר כל הנימולין).

הגהות הב"ח

אות א'. א"כ 'נימא קרא' ולקח. במה שהוסיף 'בהאי קרא. ל"ע נכוונתו זוה, וביומא לימא קרא.

אות ב'. רד"ה לא לישתמט. מרלא אשכחן 'חבי הכא' משום חומרא דפרה היא. במה שהוסיף 'שמע מינה' הכא. וכ"ה בכת"י א'.

אות ג'. רד"ה הנך דפסולים. יע"כ סוגיא דפרשתא חבי איתא התם. במה שהג' 'וכלה'. צ"ת פנחס פ"י דר"ל דמוכרח הסוגיא דסם כמס"כ.

הגהות וציונים

אות ב'. ואזדו לטעמיהו 'דתניא'. במש"כ הרש"ש וחמא"כ דצ"ל 'דתני'. וכ"ה בכת"י א'.

אות ג'. 'אי חבי אשה נמי'. במה שהביאו דביומא הגירסא 'אשה מנא לי' וציינו להמהרש"א שעמד בזה וכ' דהלשון מגומגם. וכ"כ בתר"פ, ובחידושי שיטות מכת"י כ' דבכל הספרים וביומא לא גרסי ל' אלא אשה מנא ליה.

אות ה'. רד"ה הנך דפסולים. והתם דרשינן. במש"כ הרש"ש דכוונתו להספרי ולא לגמ' יומא. וכ"כ הער"ל, עיי"ש.

דף עג:

הגהות שבסוגריים

רד"ה והן (הן) נכסי בהן. וכן ליתא בכתה"י.

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה ואפורין לאונן. בכורים. במה שהוסיף הדברי נחמי' אף' בכורים. צ"ת פנחס כ' דר"ל אף ציכוריס, דמעשר

דף עג:

הגהות הב"ח

אות א'. ואפורין לאונן. במה שהוסיף 'אמר מר' ואפורין. וכ"כ המהרש"ל וכ"ה בכת"י א'. בדפ"י יש ב' נקודות אחר תיבת מתיר ומלניו צכ"ג דליתא למר מר.

אות ב'. ותיירושך ייצחרך וגו'. במה שהוסיף 'בכורות בקרד' וגו'. וכע"ז במהרש"ל. בד"ו ליתא וגו', ול"ע למה הוסיפו מיצות אלו שאינם מענין לכאן. בכת"י ג' שונות, בא' בשעריד, בא' וגו' ובין השיטין מעשר דנגך ותרומת ידד, בא' בשע' מע' דג', בא' כל הקרא עד וצאגד, ובא' כל הקרא.

הגהות וציונים

אות ב'. רד"ה והיכן מוזהר. חבי גרסינן 'ללישנא' דבריייתא בספרי. במה שהג' המהרש"ל 'לישנא'. ל"ע דהגהתו דכוונת רש"י דג' הצרייתא חבי גרסי' לה.

אות ג'. בא"ד. במש"כ דהר"א עם דיבור הכא. הטעם להפסק נקודה משום דמפ' מיצות הגמ' אף דהוא המשך א'.

דף עד:

הגהות הב"ח

אות א'. 'אלא' מעשר ראשון. במה שהביא מס"א 'דלמא'. וכ"ה בכתב יד א'.

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה ואם איתא. 'ליתני וערל' אסור בתרומה. במש"כ הישרש יעקב דאולי צ"ל ליתני 'טבול יום' וערל. בב' כת"י ניתני ערל וכבגמ'.

אות ו'. רד"ה ואימא. 'ולא' שניתיו לדבר שאינו לאכילה. במש"כ הרש"ש דצ"ל 'לא'. וכ"ה בכת"י א' (שם לא שיניתיו ממצותו לדבר שאינו לאכילה למוכרו ולחללו ולקנות בדמיו ארון למת והוא צרכי המת, ובכת"י אחר

מצוותו למוכרו ולחללו ולקנות בדמיו ארון
ותכריכין למת. בכת"י תחת דלא יכולתי אי'
לא יכולתי.

בגליון מדפוי' ז"א. בד"ו רמב"ן ורשב"א
כלפנינו וכע"ז ברש"י.

דף עד:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה ואימא 'חזה ושוק'. דשלמים
'חניתן' לכהנים 'זנאכל' לנשיהם. במה שהג'י'
'בחהז ובשוק', ומה שהג'י' 'חניתנים'
'זנאכלים'. מה שהג'י' גירסת רש"י צ"ע,
ואדרבה לכאול' הו"ל להג'י' בגמ' כרש"י וכג'י'
רש"י כ"ה ברוב כת"י.

ומה שהג'י' ניתנים ונאכלים אי"ל דקאי על חזה
ועל שוק דכ"א צלשון יחיד.

הגהות וציונים

אות ב'. ביולדת כתיב 'עד מולדת' ימי טהרה.
במה שהביאו מו"ל"ש וכת"י 'זבמולדת'. אמנם
בגמ' לקמן ברוב ראשונים כלפנינו (מלבד
הרמב"ן וצ"ע).

דף עה:

הגהות שבסוגריים

רד"ה פרים חמה ס"ד. הא פרים חמה ביד
שמים 'הוא'. הוקף בטעות (בדפוס אמ"ד לא
הוקף וכלפנינו בראמ"ה) וה"ק הא מה שהא'
סרים חמה צדי שמים הוא ר"ל ע"י חולי.

הגהות הב"ח

אות א'. מזהבא 'נפקא בכל' קודש לא תגע. במה
שהוסיף נפקא 'דתינא'. כ"מ מרש"י וכ"ה
בתוס' זבחים לו: ד"ה תניא, אבל בתוס' ישנים
וכת"י כלפנינו.

אות ב'. רד"ה וחתיב. שהיא טבולת יום
לטומאת' לידתה. במה שהוסיף יום 'ארוך'.
אפ"ל דכיון דכזר נמצא כרש"י דהוי' טבו"י
ארוך עכשיו א"ל לפ', ועי' הגו"ל אות ד'.

הגהות וציונים

אות א'. 'ח"מ' דלאו בר כפרה. במה שהובא

הגהות שבסוגריים

ברות 'בכולן'. וכ"ה בראשונים.

הגהות הב"ח

אות א'. משום 'דאתי' ממולאי. במה שהג'י'
'דאתית'. כ"ה בב"מ וכתובות וכ"ה בפסקי
רי"ד, אבל בעירובין וב"ב כלפנינו, וצ"ע.
בריטב"א גרסא דאתי.

אות ב'. רד"ה ברות שפכה. במה שהוסיף
'כתיב'. בכתה"א"ל שפכה כתיב.

הגהות וציונים

אות ב'. אמר לי' 'רבא' תוספאה. במה שהג'י'
היעב"ץ 'רבא'. וכ"ה בס' ההשלמה (תוס' חד
מקמאי) אבל בפסקי רי"ד כלפנינו.

דף עו:

הגהות הב"ח

אות א'. פלח לעבודת זרה וז"מ'. במה שהוסיף
לע"ז 'הוא'. צ"ע צוונותו.

אות ב'. 'זחא' תנן. במה שהביא מס"א 'אלמה'
תנן. וכ"ה בב' כת"י (אלמ', ובא' אלמא).

אות ג'. לאו מילתא 'היא בגיותן'. במה שהוסיף
היא 'דאמרי'. וכ"ה בריטב"א.

אות ד'. רד"ה בפסולין. שלא היתה זו
גזירה' משום איסור. במה שהג'י' 'גזירה
זו'. אי"ל דה"ק דאין איסור זו משום גזירת
איסור אלא משום שאין ראוי.

הגהות וציונים

אות ב'. כי מגיירי 'בישראל' שרו. במה שהג'י'
המחרש"ל 'מישראל' שרו. וכ"ה בכת"י. בתר"פ
מדאורייתא כי מגיירי משרא שרו.

אות ד'. רד"ה היבא. דהתם ודאי לא
'מקריע'. במש"כ הערוך השלחן דצ"ל

דף עז:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה אמר לי'. ובנה מעמנוני פסול לקהל דהא'. במה שהוסיף לקהל 'נמו'. אי"ל לכיון דפי' ענין הראשון היטב פי' ענין השני בקיצור ולא דק לזרף שני הענינים והכוונה מבוארת.

הגהות וציונים

אות ה'. רד"ה עריות יוכיחו. והוא בכלל 'דהויא דור שלישי'. במה שמחקו המהרש"ל מפני שבד"ו נוסף אסורה לו 'דהוי דור שלישי' והוא בכלל. בכתה"י כבד"ו (רק דתחת הוי אלי' הויא) וליתא מה שמחק המהרש"ל.

דף עח:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה כתב רחמנא. דכל לידה דמגרות ואילך 'חדא דרא היא'. במה שהג' 'חשבינן חדא דרא'. בראמ"ה פי' חשב' חד דרא, ובכת"י א' חשיבין חד דרא (ובא' כמעט ליתא לכה"ד) ועי' דברי נחמי' (צילקוט מפרשים).

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה משום דר' יצחק. והבא לא קפיד בהאי חציצה 'האי' ולדא. במה שהג' המהרש"ל 'דהאי'. ל"ע צההתו ללכא' ה"ק האי ולדא לא קפיד צהציה זו כיון דרציתי' הוא.

דף עט:

הגהות שבסוגריים

אשר בארץ ישראל 'ווגו'י'. וכ"ה בכת"י א'. בא' ממשיך קרא כולה עד סופה. והנכון דל"ג לה דאין דרך חז"ל לומר וגו' כשאין ההמשך נזכר להענין (הגרד"ס הילמן צמאמרו זישורון כ"ד עמ' מתני"ג).

'מיקרי'. בראמ"ה ונמ"י כלפנינו, וצאמת תיצת מקרי ל"ש למקום מסוים דפירושו שעושה זרע, וכוונת רש"י דאחר שאינו יוצא משם אלא מנקב יציאתו שוב אינו מתאסף אלל הנקב לקרעו, וצודאי במקום זה כשר.

דף עו:

הגהות שבסוגריים

'ותיפוק לי' דהא מצרית ראשונה היא (מהרש"ל). וכ"ה בראשונים (אבל בהמשך משום דהויא מצרית ראשונה או כע"ז).

הגהות הב"ח

אות א'. והא 'אנן תנן'. במה שהוסיף אנן 'לא' תנן 'הכי'. וכ"ה ברש"י וראמ"ה וכ"ה בכתה"י.

אות ב'. ה"ק 'שאו' אי מפרין אתי. בממה שהביא מס"א 'זיל שא'ל'. וכ"ה בע"י (זיל שא'ל) ויש בכת"י כע"ז.

אות ג'. 'על אשר' לא קדמו אתכם בלחם ובמים. במה שהוסיף על 'דבר'. כ"ה בקרא וכ"ה בע"י וכת"י.

אות ד'. רד"ה ותיפוק לי'. בס"א שהביא. ובראשונים כלפנינו.

דף עז:

הגהות הב"ח

אות א'. 'הבא' תרגמו. במה שהג' 'הכי'. י"ל דה"ק הכא צצצל, וצמערצא אמרי צענין אחר. וכזהתו כ"ה בכת"י א'.

אות ב'. דלמא 'דאי' בעמוני שנשא בת ישראל קאמרת. במה שמחקו. בריטב"א א'י, ואולי דלמי פירושו דכן הוא הדין, ול"ע. בג' כת"י ליתא.

וימצאו מאה וחמשים אלף 'וגר'י. בכתה"י
ליתא עד בדר.

'נרשא' סבל. ליתא כנ"ל.

רד"ה אלא. ויספר שלמה 'את' כל האנשים
כו' 'נרשא' סבל. לא דק בהצאת המקרא שצא
להקל ההצנה (ע"פ הגרד"ז הילמן סס).

הגהות הב"ח

אות א'. ניקרינהו 'נפייסינהו ויקרא' המלך
לגבעונים. במה שהוסיף 'מיד' ויאמר. וכ"ה
ברוב כת"י.

דף עט:

הגהות שבסוגריים

רד"ה כחייבי כריתות. וחיבי קאמר ר"ע סרים
'חולין' את אשת אחיו (מהרש"ל, מגי' ד"ו
'מייבם'). וכ"ה בראמ"ה וכ"מ מתוס' הרא"ש.

הגהות וציונים

אות א'. רד"ה לא פסלה. שאין 'חליצתן' חליצה.
במש"כ הבאה"מ דצ"ל 'חליצתו'. וכ"ה בנמ"י.

דף פ.

הגהות שבסוגריים

מבן שתיים עשרה 'ויום אחד' (מהרש"ל).
בראשונים ליתא (ומש"כ רש"י דקתני י"ג ויום
א' לאו דוקא אלא לפירוש אמרה).

הגהות וציונים

אות ט'. רד"ה ושמואל אמר. דאע"ג דחזר
והביא סרים הוא. במש"כ הבאה"מ דנראה
להוסיף 'למפרע'. הוספה זו אינה מוצנת לכל
הרצותא הוא דלא אמרי' דאינו סרים כיון שהציא.

דף פ:

הגהות הב"ח

אות ג'. רד"ה ואישתהי. שלא 'חזר וילדה'
אשתו. במה שהוסיף חזר 'הבעל'. וכ"ה בנמ"י.

הגהות וציונים

אות ב'. רד"ה בר שבעה הוא. אלא שנשתחא
'חזר'. במה שהובא בגליון מס"א 'חזי' וכ"ה
מהרש"ל. וכ"ה בנמ"י ורש"י שברי"ף ואו"ז
(הל' אבילות סי' תכ"ח) (ובהר"י אלמדארי
ליתא כלל).

דף פא.

הגהות וציונים

אות א'. ר' אליעזר' אומר. במה שהגי' הגרי"פ
ר' אליעזר'. עי' מלאכת שלמה.

דף פא:

הגהות וציונים

אות א'. רד"ה כולן ידלקו. ואין בטל 'ברוב'.
במש"כ הדברי נחמי' דאולי צ"ל 'בר"א'. צ"ל
ללאו דוקא נקט. בד"ץ וכת"י וא' בטל ברוב
כלאי כו' ולפנינו ע"פ המהרש"ל, ונראה
דברב הס"ד.

דף פב.

הגהות שבסוגריים

רד"ה כל בדאורייתא 'לא בטיל'. וכן ליתא
בכתה"י.

הגהות וציונים

אות א'. 'רבה' אמר כו' והא 'רבה' הוא דאמר.
במה שהעיר הגרי"פ דלקמן אי' 'רבא'. וכ"ה
בראשונים (בתר"פ יש ט"ס), וכצ"ל ברש"י
(וכ"ה בב' כת"י ותוס').

דף פב:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה מאי אבל לא נישא. 'משמע'
דיעבד. במה שהגי' 'דמשמע'. וכ"ה בכת"י א'.

דף פג:

הגהות הב"ח

אות א'. 'ואפילו' נמצא וזכר. במה שהג' 'ואם'.
ע"פ ג' ר"ח המובא בתוס' (וכע"ז בבכורות),
וברש"י כלפנינו.

אות ב'. 'באשה' שלא כדרכה מנ"ל. במה שהג'
'אשה'. וכ"ה בריטב"א וראמ"ה (ברש"י כת"י
אשה שלא כדרכה).

הגהות וציונים

אות ו'. רד"ה מטאמין. 'ומליקתו' נבילה. שהוא
ע"פ המהרש"ל שהג' ד"ו 'מליקתו', ובמש"כ
הבא"מ דצ"ל 'מליקתו'. וכ"ה בראמ"ה
(אמנם בכת"י כבדפר"י).

דף פד:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה מאי איריא. אנשא 'אלמנה' קאי.
במה שהג' הב"ח 'דרישא'. מג' ד"ו אנשא
קאי (ותיבת אלמנה נמוך ליתא בב"ח דפר"ר),
וכד"ו כ"ה בכת"י א', ובא' חסר כה"ד. בכת"י
א' ארישא קאי, ונכון.

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה ולא פירות. שהוא תנאי ב"ד
'שאין' כתוב בשטר כתובה. במה שהג'
הר"ש מדעסוי 'שכן'. בהר"י אלמדארי
כלפנינו, ואפ' דר"ל דכיון דהוא תנאי ב"ד
א"צ להיות כתוב בשטר וחל ממ"נ (כתובות
נב:), שקנסו' דאף דל"ש פירקונה שייך
החלק דפירות. ואין כוונת רש"י לקמן דהוי
תנאי כתובה משום שכתבו אלא דכך כותב
אצל אס לא כ' עדיין הוי תנאי כתובה.

דף פד:

הגהות הב"ח

אות א'. והיו לו בנים מראשונה 'ושניי'. במה
שהג' 'זמשיני'. וכ"ה בראשונים.

אות ב'. רד"ה גיורת. מותרת ליבמה 'כבעלה'.

במה שהג' 'כבעלה'. כך ר"ל וקלר.

אות ג'. רד"ה שייר פצוע דבא. דהו' מצי
למיתני ב'י' כולחו פ"ד' שנשא ישראלית.
במה שהוסף כולחו 'כמו כן'. ז"ע ל"ז
להוסף זה. וכוונת רש"י לפ' למה הוי שיעור
(דאס ל"ש כולחו א"י"ז שיעור).

אות ד'. רד"ה אמר רבא. 'אלא פסולות' שלא
לינשא לבשרים. במה שהוסף אלא 'להזכיר'.
וכ"ה ברש"י שברי"ף והר"י אלמדארי
וראמ"ה.

הגהות וציונים

אות ד'. מאי לאו כהנת 'הראוי' לו'. במש"כ
הר"ש מדעסוי דג' זו אינה נכונה. וכן ליתא
בכתה"י.

אות ז'. רד"ה גיורת. ואם נשא 'האחר' גיורת
ומת. במש"כ הגנזי יוסף דצ"ל 'האחד'. אפ"ל
דכיון דאיריין צשני יל' להלמח שהו' השלישי.

וממזר שנשא ממזרת 'ויש לו אח ישראל'
(הנוסף ע"פ מהרש"ל). וכ"ה בכת"י א' אבל
ברוב ליתא ולעיל בסמוך ויש לו אח ישראל
(בד"ו וכת"י א' ממזר) ג"כ ליתא.

דף פה:

הגהות הב"ח

אות א'. איקלעו 'להינצבו' לאתרי' דרב אידי
בר אבין. במה שהג' 'לשכנצבו'. ז"ע כוונתו
זזה ואולי צא משכנצב דלעיל (לז:). (ובכת"י
גירסאות שונות אבל לא כהב"ח).

אות ב'. רד"ה ח"ג. הנזשא נשים בעבירה 'פסול
עד' שידור הנאה והיא 'פסולה' על' ידו. במה
שהוסף פסול 'לעבודה' ופסולה 'חללה' וכל
מקום שהוא פסול על ידה או היא פסולה' על
ידו קנסו ב'י'. מש"ה בעבודה נראה שהוא
פירוש ולא הוספה, וליתא ברש"י שברי"ף
ושא"ר. והשאר הוא ע"פ רש"י שברי"ף, וכ"ה
בכת"י א' (וכע"ז בגליון דפוס שונצינו וכת"י
א', ובא' כלפנינו רק דאחר תיבת פסולה נוסף
חללה).

הגהות וציונים

אות א'. 'אית דאמר' אמר לי'. במה שהביאו
מוד' רפ"ח 'איכא דאמרי'. וכ"ה בריטב"א,
ושם ליתא תניא. ואחר קאי אי' א"ל אין לה
(ועיי"ש בהערות מהד' קוק).

כהן (ונוסף בגליון בת ישראל) נמי (קרוב
לד"ו), ואין לה ציבור (אלא אם הסוספה הוא
הגהה ור"ל דנשזיל צנה לא הדרא).

בכתה"י תחת זרע בין אי' בן.

כאמור סוף הדיבור לפנינו נוסף. בכת"י א'
תחת הדרה אי' אכלה אבל בב' הדרא.

דף פה:

הגהות הב"ח

אות א'. אמר כיון דפסיל לה 'מדרבנן' זהו
מרגילה. במה שהג' 'מתרומה דרבנן'. כ"ה
ברש"י.

אות ב'. אמר רב יוסף מחזיר 'גרושה משניסת'
איכא בינייהו. במה שהג' 'גרושתו'. כ"מ
מרש"י, אמנם בראמ"ה גורס משנשאת.

דף פז.

הגהות הב"ח

אות א'. ואיצטריך 'למכתב מעוברת' ואיצטריך
למכתב זרע אין 'לה דאי'. במה שהוסיף
'בנעורי' למעוטי' מעוברת כו' לה 'למעוטי'
ולד'. מרש"י משמע דצ"ל כנעורי' וכ"ה בכת"י
א' (וליתא כלל למעוטי כו').

סם. 'מעיקרא' חד גופא. במה שהג'
'דמעיקרא'. וכ"ה בב' כת"י.

הגהות וציונים

אות ב'. רד"ה מת בנה מוכח. דפסיל לה 'לוי'.
במש"כ הישרש יעקב הנדב"ל 'בנה מישראל'
ומלוי'. אפ"ל דלוי ר"ל צנה מלוי (ויש לזיין דהוא
לוי ג"כ), ומה דלא נזכר הישראל י"ל דלאו דוקא
וחדא מתרי נקט (כיון דמיד אח"כ מיירי צלוי).

אות ג'. רד"ה כשהוא חוזרת. זרע אין 'לה
כשהיא' חוזרת לבית אבי'. במש"כ הבאה"מ
דיש להוסיף לה 'וגו'. י"ל דה"ק אשה זאת דאי'
צקרא כשהיא חוזרת כו' והוא כציבור המקרא
דכשהיא חוזרת קאי אשצה וגו' וקורא הדרכה
תוך הפסוק.

אות ה'. רד"ה או בית בעלה. והרי היא
'נשארה' אלמנה. בס"א הובא בגליון 'כשאר'.
וכ"ה בכתה"י.

דף פז:

הגהות הב"ח

אות א'. אמר ר' מאיר ק"ו אב'. במה שהוסיף
'ומה' אב'. אולי צק"ו כו' ל"ש ל'ומה' דלא הזכיר
קולא או חומרא דמלמד.

הגהות וציונים

אות ב'. אמר רב אחא ברי' 'דרבה'. במש"כ
דצ"ל 'דרבא'. וכ"ה בכמה כת"י דרבא.

אות ג'. בת 'לוי כו'. בנ"א הובא בגליון שב'
עלי' שהוא מהמהרש"ל וכ' בזה"ל אולם עיי'
רש"י. המהרש"ל לא כ' דצ"ל אלא דכ"ה גי'
ס"א, והוא הגי' המובא ברש"י וש"א.

דף פז:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה מת. בת ישראל האוכלת'
בשביל בנה כהן נמי'. במה ששינה תיבת נמי
לקודם 'האוכלת'. בד"ו כי היכי דבת כהן כי
אית לה זרע מישראל לא הדר' אוכלת בשביל
בנה כהן בת ישראל נמי כי אי' זרע ב' מלוי או
מישר' לא הדר'. ולפינו ע"פ המהרש"ל (סוף)
הדיבור נוסף סתם). ונראה שהב"ח בא להגיל'
גירסא זו רק שהוא שינה מקום תיבות בת
ישראל נמי והמהרש"ל לא שינה אלא בת
ישראל.

בכתה"י בת ישראל ליתא (עכ"פ במקום שהוא
לפנינו). בדפוס שונצינו ואכל' בתרומת אביה
הך נמי. בב' כת"י אוכלת (בא' חסר כהן),
והכוונה כמו לפנינו. בא' ואוכלת בשביל בנה

הגהות וצינונים

טהורים. במה שהגוי 'הולין'. מגוי' ד"ר תורת
(בכת"י א'תו לתשלומין).

דף צ:

הגהות וצינונים

אות ב'. רד"ה אמר לי. ר"ח 'לרבא'. במה
שהגוי 'הגרי"פ' 'לרבא'. בג' כת"י לעיל (פט:) אי'
רבא ולכא' זהו גירסת רש"י (נדק"ס האריכו
בזה עיי"ש).

אות ג'. רד"ה שהי' רוכב על 'פוס'. ואלו' הן
משום שבות. במש"כ הבא"מ דנראה להוסיף
יתנן' ואלו' הן. וכ"ה בהר"י אלמדארי, ובנמ"י
שאין בו אלא משום שבות כדתנן וכע"ז
ברש"י שבר"ף. אמנם בכת"י לא הובא מזה
בדק"ס, רק דבכת"י א' יאלו הן ליתא ולפי"ז
א"ש (עוד הובא דבכת"י אחר עולין באילן ולא
ליתא).

דף צא:

הגהות שבסוגריים

בכוונת איש באשה 'ובעיא גט' כו' כשלא
בכוונת איש באשה 'ולא בעיא גט'. אינה
צריכה דהא מה דא' גמ' לעיל אידי ואידי כו'
אינו חלק מהצרייתא אלא תחילת הק', ועכשיו
א"ל לפרש הצרייתא כ"כ (אבל אי' בב' כת"י).

הגהות הב"ח

אות א'. כל עריות 'שבתורה' אין צריכות ממנו
גט. במה שהגוי 'שאמר'. כ"ה בראשונים
לקמן (צד:) וכ"ה בכת"י.

דף צא:

הגהות שבסוגריים

רד"ה אמר לי' ולא שנינוהו. (ז' ופסק') ונמנע.
מהאו"ז (סי' תרי"ז) מבואר דגרסי' לה רק
דהד"א.

הגהות הב"ח

אות א'. רבינא אמר לענין קרבן 'קתני עשו'
ב"ד בהוראתן בזיון איש באשה. במה שהוסיף

דף פח:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה הכא. דכי 'מכחשא לא' נפקא.
במה שהוסיף מכחשא 'לי'. (בדפ"י מכחשה)
אי"ל דר"ל שעושה הכחשה.

אות ב'. רד"ה וכדר' 'נחמ'. כל' מקום. במה
שהוסיף 'דאמר' כל' מקום. אולי וכדר' נחמ'
הס"ד דיבור דלעיל, וכל מקום כל' הוא דיבור
בפנ"ע (ובנמ"י הד"א).

דף פט:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה תנאי כתובה. ומשום דאשכחן
'באלמנה דיש' לה פירות שאכל הוא. במה
שהוסיף באלמנה 'לכ"ג'. ז"ל דהוא מצואר
מעצמו.

דף פט:

הגהות וצינונים

אות ג'. רד"ה שאני הכא. דאין עלי' דין טבל
ותרומה 'כו'. במה שהגוי 'הגרי"ב' 'כלל'. ר"ל
כל הדינים השייכים לטבל (כגון מעשר).

דף צ:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה 'וחכא'. במה שהגוי 'וחא' הכא'.
וכ"ה בב' כת"י.

אות ב'. רד"ה קנסו שונג. ולא בעי לשלומי 'תו'

קתני 'זהבי קאמר'. וכ"ה בתוס' וריטב"א.

אות ב'. רד"ה הך קמייטא. דקתני חוץ מאשת איש 'כולה' רבנן היא. במה שהג' 'זכור'. מג' ד"ו כל דתנן כל, וכהגהתו כ"ה בכתה".

אות ג'. רד"ה אמר לי ולא שנינהו. אם זה דוחק ומתריץ 'לדחוק' התשובה. במה שהג' 'לדחות'. וכ"ה באו"ז וכת"י א' (וא' כע"ז), אבל בפסקי רי"ד כעין לפנינו (אמנם אינו מעתיק מרש"י).

הגהות וציונים

אות ב'. א"ל ואשינויי ליקו וליסמוך (ופסק). בס"א המובא בגליון דליתא ובמש"כ הר"ש מדעסוי דרש"י גרים לה. אמנם באו"ז (ס' תרי"ז) כ' דפירש"י שפסק וכו', והביא מהר"ח דממה דשתק ר"פ מבואר דבין ע"פ עדים בין ע"פ ב"ד תצא מזומ"ז ואסורה לחזור להם לעולם, ומבואר דל"ג לה בגמ' והוא חידוש רש"י, ועי' פסקי רי"ד. וכן ליתא בכת"י (רק בא' אי' פסקה למעבד עובדה).

דף צב.

הגהות שבסוגריים

מ"ט '[דאמר]'. וכ"ה בראשונים (בריטב"א הנוסח קצת משובש).

הגהות הב"ח

אות א'. הואיל ואתאי לבי דינא 'זשרינן בקלא' דקמי נשואין דמי. במה שהוסף ושרינן 'לה'. וכ"ה בראשונים.

אות ב'. אתון הוא 'דשוייתין' פנוי. במה שהג' 'דשוייתוני'. בנמ"ל דשוייתון לי (עיי"ש בב"ח). בפסקי רי"ד דשוייתון (ארדשוייתין) נפשאי.

אות ג'. רד"ה כל שכן אלמנה לכהן. במה שהוסף 'גדול'. וכ"ה בכת"י.

אות ד'. רד"ה האי תנא. שהולד ממזר מהן. במה שהג' 'הסיד' ומתחיל ד"ה 'הך' תנא דבי ר"ע היא. אולי רש"י אינו גורס הך.

סם. בא"ד. ולא דקורבא הוא 'הוי' ממזר. במה שהג' 'זהוי'. אולי ה"ק דלנוסח אכיו ונוסח חלוטו דהוי לאו ולא דקורבא, ע"כ הוי הולד ממזר.

הגהות וציונים

אות א'. ר' 'אליעזר' אומר. במה שהג' בגליון ר' 'אלעזר'. וכ"ה בפסקי רי"ד.

דף צב:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה מי משכחת. אלא 'דאין מקנה' דבר שלא בא לעולם. במה שהוסף 'משום דאין ארם מקנה'. וכ"ה בב' כת"י (בא' אלא דאין אדם מקנה).

הגהות וציונים

אותיות א' וב'. מאי נישואין יש בה 'בזנות', וברש"י. במה שהג' המהרש"ל 'בזנות'. בראשונים כלפנינו, ועי' ריטב"א, ושי' רש"י כהא"נ שם (וכן שי' המהרש"ל) ואולי הפירוש הוא שאסורה בזנות, וה"ה לנישואין, ולישנא מעליא נקט, ורש"י צא לצאר האיך שייך דין זה צנישואין.

דף צג:

הגהות הב"ח

אות א'. על פירות 'ערוגה מחוברים' או פירות 'ערוגה מחוברים' על 'פירות זו' תלושים. במה שהוסף ערוגה 'זו' כו' ערוגה 'זו' כו' פירות 'ערוגה זו'. כ"ה בקידושין וכ"ה בד' כת"י.

הגהות וציונים

אות א'. ר' מאיר 'דתנן'. במה שהג' הגרי"פ 'דתניא'. וכ"ה בג' כת"י.

אות ד'. והא לא דייקא ומינסבא. במה שהביאו דבראשונים נוסף 'זימנין' וגורסים 'ביון' דזימנין דסניא לי' לא דייקא ומינסבא' או 'זימנין דסניא לי' ולא דייקא ומינסבא'. אין הדברים מבוארים, ושני הגירסאות מתחילים אחר והא (בראשונים וכת"י והכא) וליתא השאר עד אמר להו.

דף צד.

הגהות הב"ח

ב"ח והגו"צ אות א'. אימא חיישא אקלקולא 'דזרעא' ודייקא קמ"ל 'דאקלקולה בוי'. במה שמחק הב"ח 'דזרעא', ובמה שמחק המהרש"ל המוסגר והובא בגליון כליתא בס"א. וכ"ה בראמ"ה (שם ודייקא ומינסבא קמ"ל).

דף צד:

הגהות הב"ח

אות א'. כל עריות 'שבתורה'. במה שהגוי 'שאמרו'. וכ"ה בראשונים.

הגהות וציונים

אות ב'. רד"ה דבמוזר. והוא לא נתפשה דמשמע 'איסורא'. במה שהביאו מוד"ו 'אסורה' וב' בזה"ל אולם עיי' לעיל יא. בכת"י כבד"ו ואין כאן ק' מבוארת (ורש"י הביא קרא דמוזר אף דהאיסור נכתב ברישא דקרא).

דף צה.

הגהות הב"ח

אות א'. אינו דין שלא נאסר לו' במותר לו. במה שמחק. וכן ליתא באו"ז (הל' יבום וקידושין סי' תרי"ז).

הגהות וציונים

אות ב'. 'אלא אפילו' נתן לה גט. במה שהביאו הוספה מוד"ו אלא 'פריך הכי מאי איריא בא עלי'. אמנם ברש"י מבואר דלג"ל.

אות ג'. רד"ה בא עלי 'האחד'. במה שהגוי היעב"ץ 'חאי'. וכ"ה בכת"י א' (ובא' ליתא כל תחילת הדיבור).

דף צה:

הגהות הב"ח

אות א'. 'ומאי' קרי לה איסור קל. במה שהגוי 'ואמאי'. וכ"ה בג' כת"י.

אות ב'. הא דנסיב בוי. במה שהוסיף. הוא הל"א המובא ברש"י, אמנם ברש"י מבואר דהם ב' גי' בהגמ' ולא גרסי' לשניהם.

הגהות וציונים

אות ב'. רד"ה וקא"ל ר"י אשתו. 'דאמרי גירשה' בעלה ונשאה זה. במה שנוסף בב"י דאמרי 'אע"פ שהיתה ארוסתו'. בנמ"י והר"י אלמודארי ליתא אע"פ שהיתה ארוסתו והוא גי' תמו'.

אות ד'. רד"ה הלכה בר' יוסי. ואפילו היא אחות ארוסתו של 'ראשון'. בס"א הובא בגליון 'שני'. וכ"ה בב' כת"י.

אות ה'. רד"ה ואמר ר"ה. 'שאלמלא' נשאה ראשון תרוייהו מודו דמותרת לחזור לו. במש"כ הרש"ש דצ"ל 'שאלמלי'. ז"ע, ואולי רש"י לא דייק צזה שכוונתו מצואר.

דף צו.

הגהות וציונים

אות א'. אלא 'הוא' פוסל תחלה. במה שהביאו דבמשניות הגירסא 'שהוא'. וכ"ה בכמה ראשונים, אמנם ברש"י אינו כן, ונראה שגירסתו כבכת"י מיינכן בן תשע ויום א' הוא פוסל תחילה ע"י אחין ואחין פוסלין תחילה וסוף, וכ"מ מלשון הגמ' חסורי מחסרא וכו', ומה דאי' בגמ' והא קתני כו' עי' גי' רש"י שם.

אות ג'. רד"ה וחזרו ואמרו. במש"כ דהד"א עם דיבור הקודם. עכ"פ חזרו ואמרו לו הוא פירוש.

דף צו:

הגהות הב"ח

אות א'. אלא אימא 'שנקרע' ס"ת בחמתו. במה שהביא מס"א 'שנחלק'. כלפינו בראשונים.

אות ב'. רד"ה חבירותא נמי. את תלמידי אתם עושים חבירי. במה שלפנינו ע"פ המהרש"ל וכך הביא הב"ח מס"א, ובד"ו 'אתם תלמידי נעשיתם חבירי'. בכת"י א' נמי את ליתא. ובכתה"י תחת אתם עושים אי' עשיתם.

הגהות וציונים

אות ז'. רד"ה ח"ז פטורה. 'זאי' קנין קטן כלום עד שיביא ב' שערות. במש"כ הכית פנחס דצ"ל 'זאי' וכ"ה ברש"י שבריי"ף. וכע"ז בראמ"ח, אמנם בנמ"י, הר"י אלמדארי, ואו"ז (הל' יבום וקידושין סי' תרס"ג) כלפנינו, ואולי הזכיר קנין לרצותא דלא רק קידושיו לא מהני אלא אף קניניו אינם כלום וכולם מטעם שאין לו דעת, ומש"ה הזכירם יחד דדין א' הם.

אות ח'. רד"ה וחולין לשני'. 'הואיל והויא כו' מתיבמות'. במש"כ המלא הרועים דצ"ל 'דידלמא קני וחול' שתי יבמות מבית א' וב"ב לעיל וב"ב התוי"ט. עי' ערול"נ.

דף צז.

הגהות הב"ח

אות א'. וממאי דבאנוסה כתיב 'דכתיב מעילוי' דקרא'. במה שהג' 'מעילוי' דקרא דכתיב'. בג' כת"י לעיל (ד). כלפנינו (או כע"ז).

הגהות וציונים

אות א'. דאמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי כל ת"ח שאומרים דבר שמועה מפיו בעולם הזה שפתותיו דובכות בקבר. במה שהביא הגרי"פ הגירסא בסנהדרין ר"ש בן יהודה דק כל מי שנאמרה הלכה בשמו'. ביחוסי תנאים ואמוראים כלפנינו (שם רש"י), ובכת"י א' בסנהדרין ר"ש בן יוחי. אמנם בכמה כת"י בן יהודה.

אות ב'. כי אתו לקמי' 'דרבא'. במה שהביא הגרי"פ דבנדה וב"ב הגירסא 'רבי חי'א'. וכ"ה ברכת"י, אמנם ברש"י כלפנינו (בכת"י א' דרב).

אות ג'. רד"ה דובכות. נעות לשון 'דבר'. בס"א הובא בגליון 'דבב'. כ"ה בד"ו. בכת"י א' דובב.

אות ו'. רד"ה נאמרה קיחה. איש כי יקה את אשה ואת אמה. במה שהונה בגליון 'אשר'. וכ"ה בנמ"י ורש"י שבריי"ף, ובכת"י א' דכתיב ואיש אשר יקה (ולא דייק לכ' לישנא דקרא).

דף צז:

הגהות הב"ח

אות א'. וקאמר לי' ברי' דשמעון לבר ברי' דלוי. במה שהוסיף 'חבי'. וכ"ה בד' כת"י, ובא' נוסף אנא ואת בני אחי כו'.

הגהות וציונים

אות א'. ליפול 'בכו' סתר פתר. במה שהביא החכמת מנוח מפ"א 'לכו' וכברשי'. וכ"ה בכת"י א', בג' להו'.

אות ב'. ואתא בר לוי ונסב 'חד' מינייהו. במה שהג' היעב"ן 'חדא'. וכ"ה בג' כת"י, ובא' א' חד לעיל בסמוך ג"כ, ובא' אידך וחוליד בן.

אות ח'. רד"ה שלום עלך ברי. במש"כ הבאה"מ הנראה להוסיף 'וכו' ו'בת אחותך אני' שייך לדיבור זה. ד"ה שלום צא לפ' המילות, ומה שהתחיל הדיבור צמחומין אני אכן קצ"ע (ותחת לך שבד"ה שלום בכת"י א' עלך ובא' עליד).

אות ז'. רד"ה וחוליד ממונה בן. אנא ואמך אחי מן 'אב אחד'. במש"כ הרש"ש הנראה להוסיף אב 'זאב'. בכת"י א' מן האב, ואולי ל' זה משמע שהוא גם מן האם משא"כ בל' מן אב א', וצ"ע.

דף צח.

הגהות שבסוגריים

הוא השיב 'את' גבול ישראל. וכ"ה ברכת"י.

דף צח:

הגהות הב"ח

אות א'. ומותר באשת אחיו 'מאמו'. במה שמחקו. וכן ליתא בנמ"י, אמנם בתר"פ כלפנינו, וצ"ל דפי' אפי' מאמו כמש"כ רש"י, ומה דא' בגמ' קטני מיהת מותר באשת אחיו כו' נקט לה אליבא דלמח.

אות ב'. 'מקצתן' אחין. במה שהוסיף 'תנו רבנן' מקצתן. הוא ע"פ תוס'.

אות ג'. רד"ה הכי גרסינן מקצתן. מאי 'קאמר מקצתן' אחין מן האב. במה שהוסיף מאי

מאחר שתי נקבות במחבא (לכאז' בטעות). ועוד יש שינויי נוסח, אבל רובן לגרעיותא (בהכח"י הדיבור מתחיל הכי גר' ואחתי).

שם. בא"ד. כיצד אמו ואשה אחרת (שחי' לו בן). בכת"י שהיה להם, ונראה דצ"ל שילדו כו'.

שם. 'ואו שני אחי ראובן'. בדק"ס הגיהו דצ' למחוק אחי ראובן דלעיל בסמוך, וכן נראה (ונשתרבו מכאן).

שם. הרי ראובן (אצלם). נשתרבו מלעיל נכר'י הן אצלם.

אות ד'. רד"ה אשתו ואשה אחרת. ובאז' 'אחיה' אחי הבעלים (הם) שני אחי ראובן. במש"כ דצ"ל 'אחיו' ובחנם הקיפו תיבות אלו וציינו לחישרש יעקב. אין הדברים מוצגים. והנה לגי' דפז"ר לעיל הגו"ל אות ג', דשם מזכיר שגירסת רש"י כלפינו, צ"ל דאחיהן קאי אראובן וכלל ר"ל או אחין של ראובן או של כלל כמש"כ הישרש יעקב.

בכת"י א' אחין (או אחיו, וכ"ל, והא' סגולה וחי' קמוצה) ג', (וכן בא' אי' אחי ג'), וממשיך אם שני אחי ראובן נשאום (שינוי זה האחרון נמצא בב' כת"י הנ"ל).

ובכת"י זה (הנזכר ראשון) אי' לעיל כגי' דפוס שונצינו (עכ"פ תחילתו), וצ"ל דעירוב נוסחאות יש כאן.

בדפוס שונצינו כלפינו, רק דאחר הם נוסף הן. ונראה חצלו הוא ציון אד' הגמ' וה"ק וצאו אחיהן, פי' אחי הצעלים, והם הן שני אחי ראובן כו'. וי"ע.

דף צט:

הגהות וצינונים

אות ד'. רד"ה אין סופגין. (והתראת ספק היא). במה שהובא בגליון מס"א דליתא. וכן ליתא בב' כת"י (בראמ"ה וספק הוא).

אות ו'. רד"ה (חלק א' כו'). במה שהובא בגליון דבמקצת ספרים ליתא. וכן ליתא בב' כת"י (אבל בא' חסר ממשום זרות דלעיל ד"ה ובכרו).

קאמר 'אמר רב ספרא ה"ק. צ"ל דלא דייק להעתיק ל' הגמ' אות צאז"ע.

אות ד'. רד"ה ואחין מן האב. מקצתן 'אחין' של ודאין. במה שמחקר. וכן ליתא בד"ו וכתה"י.

הגהות וצינונים

אות ג'. רד"ה חבי גרסינן מקצתן. מקצתן של ודאין אחין 'לכני' התערובות מן האב. במש"כ דנרצ"ל 'לחני' וכ"ה בראמ"ה. שם להני תערובות, אמנם הגירסא דלפינו א"ש ג"כ, ואין הסכח שמעתיק מרש"י צדיקנות.

אות ד'. בא"ד. ומקצתן יש לחן בחני תערובות אחין מן האב 'שלא מן האב לבד' אחין שיש לחן בתוכן מן האב. במש"כ הגנזי יוסף דנ"ל תיבת 'לבד' מיותר או שצ"ל 'לבד שלא מן האב', ובמה שצינו דבראמ"ה ליתא 'שלא מן האב'. הגהה זו תמו', דכוונת רש"י לפרש דמקצתן אחין מן האב היינו שיש לו מן האב ומן האב, וה"ק מן האב מלכד מה שיש לו אחין מן האב, ואי לא תיבצ' לצד עיקר חסר מן הספר. ובראמ"ה לא פי' דהוא שלא מן האב דס"ל דהוא פשוט.

אות ה'. רד"ה ואחין מן האב. ומקצתן שאינן לחם אחין מן האב 'אלא' מן האב כו' ושאין אחין לחן מן האב 'אלא' מן האב מייבמין. בפ"א הובא בגליון 'שלא'. גי' זו תמו', אמנם אי' בב' כת"י ובסמוך בא'.

אות ו'. רד"ה ואחין מן האב. 'אחין חולצין'. במה שמחקר המהרש"ל. בכת"י א' ליתא אבל נוסף בין השיטין. צגנזי יוסף תי' דקאי על לישנא דגמ' האחין חולצין ודו"ק.

דף צט:

הגהות וצינונים

אות ג'. רד"ה ח"ג לאחותו מספק. במה שהביאו גירסת דפוס שונצינו תחת חל"ק ברש"י. וכ"מ ממה שלא כ' צל"א ה"ג (דזדפו"ר מזכיר שגרס כלפינו גם צל"ק).

בכת"י א' הוא דומה לנוסח דפז"ר, רק דליתא

דף ק.

ה"א.

הגהות שבסוגריים

רד"ה מנחת ישראל. בדכתיב וקמץ (חכהק).
י"ל דהוא הוספת זיכור (או שינוש בקרא צדוקא
לפרש).

הגהות הב"ח

אות א'. הכי קאמר 'במקום שחולקין מעשר
עני'. במה שהביא מ"א 'מעשר עני המתחלק
בתוך הבית'. וכ"ה בראשונים.

אות ב'. רד"ה מעשר עני. בדכתיב 'לגר ליתום
ולאלמנה'. במה שהביא מ"א 'ואכלו
בשעריך'. וכ"ה בריטב"א.

הגהות וציונים

אות א'. דמקרב למתא ולא שכיחי 'בהו' אינשי
אי נמי דמרחק ושכיחי 'בהו' אינשי. במה
שהג' היעב"ץ 'בי'. וכ"ה בכת"י (או כע"ז),
אבל ברוב בשניהם בה.

אות ד'. רד"ה איקרי כאן. 'דכתיב כו'. במה
שהובא בגליון דבס"א ליתא. וכן ליתא
בכתה"י.

דף ק:

הגהות שבסוגריים

רד"ה משמשות במוך. מותרות 'לשמש'. וכן
ליתא בב' כת"י.

הגהות וציונים

אות ד'. רד"ה הוא אינו יורש. 'דיורשיו' מדהין
אותו. במה שהביאו מהרי"ד והרע"ב
'דיורשין'. ז"ל דר"ל יורשי המת.

אות ה'. רד"ה זרעך בתרך. דכתיב האשה
וילדי. במש"ב הבאח"מ דיש לחוסף
'תחי' לאדוני'. בכת"י א' נוסף וג', וי"ל
דהלימוד הוא ממה דנקראים בני' דהיינו
שמוחסים אחרי'.

אות ח'. רד"ה היא. כלומר אשה 'גמורה דבי'
לא נאנסה וזינתה אסורה. במה שהוסף הב"ח
גמורה 'חוא'. וכ"ה בכת"י א', ובא' היא. בד"ו

דף קא.

הגהות הב"ח

אות א'. 'למה עולה' האמר בעינא דניעבד
מצוה. במש"ב דמשמע מרש"י דל"ג לה. אולי
ממה שהזכיר רש"י לפ' דהוא צתמי' דייק (וגם
דתיבות אלו אינם צתחילת הדיבור). וליתא
בקכת"י.

אות ב'. אזיל להאי בית אב ומדחו לי'. במה
שהוסף 'זאזיל להאי בית אב ומדחו לי'.
בפסקי רי"ד לזיל להאי בית אב ולידחי ליה
ולזיל להאי בית אב ולידחי ליה.

אות ג'. רד"ה לחקרות. מאן יבמי לחקים וגו'.
במה שהוסף 'זלה' מאן. וכ"ה בנמ"י ורש"י
שבר"ף.

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה חייב. 'קסבר כו'. בס"א הובא
בגליון דליתא. וכן ליתא בכת"י א' (בדפוס
שונצינו חסר כל הדיבור ובכת"י א' חסר עד
ד"ה האמר).

אות ד'. רד"ה האמר 'בעיני'. במה שהג'
המהרש"ל 'בעינא'. בכת"י אמר בעינ'.

אות ו'. רד"ה משום פגם. 'ובני כו'. בס"א
הובא בגליון דליתא. וכן ליתא בראמ"ה וב'
כת"י.

אות ח'. רד"ה ואפילו. שאינן 'מוסנהדרי עירך'.
במה שהג' הגרי"פ 'מוסנהדרי'. כ"ה ברש"י
שבר"ף אבל בנמ"י כלפנינו, ואי"ל דע"ד קרא
דזקני עירך נקט כן.

דף קא:

הגהות הב"ח

אות א'. ואידך האי 'ישראל' מאי עביד לי'.
במה שהג' 'בישראל'. ז"ל דלא דייק (בכת"י
א' ליתא כלל ובא' מבשראל).

אות ב'. רב שמואל בר יהודה הו' קאי קמי'
רב יהודה אמר לי' סק. במה שהג' 'אמר' רב
שמואל בר יהודה 'בי' הו' 'קאימנא' קמי' רב

דף קב:

הגהות הב"ח

אות א'. ואילו יבמה דחלצו 'לה' אחין.
במש"כ דג' רש"י 'מינח'. אולי זיכור
גירסא דלפנינו (שכ"ה גם בכתה"י) הוא
לאס הס חלצו מנעלי' לאו כלום הוא.

הגהות וציונים

אות ד'. מו כתיב 'חליץ להם'. בס"א הובא
בגליון 'חלצו לו'. וכ"ה בב' כת"י, ולכא' מזה
הגירסא זא רש"י לאפוקי.

אות ה'. 'זתנן' נמו. במש"כ הגר"פ דנרצ"ל
'זתניא'. ביחסי תנאים ואמוראים הובא זה
כמשנה בשקלים וכן כלפנינו בכתה"י, ונראה
שהוא הג' האמיתי בשקלים. בפסקי רי"ד לא
הובא משנה זה כלל.

דף קג:

הגהות הב"ח

אות א'. לאו דחליץ בה איהו. במה שהוסיף
'מאי' לאו. כ"ה ברש"י וכן יש בכת"י.

הגהות וציונים

אות ג'. 'אמר רב אשי'. במה שהג' הגר"פ
'רב אשי אמר' וכ"ה בערכין. וכ"ה בג' כת"י.

דף קד:

הגהות הב"ח

אות א'. 'מוחלט' מתוכו ומאחוריו. במה שהג'
'זהמוחלט'. וכ"ה בראשונים.

אות ב'. שאני התם דאמר קרא ושרף את
הבגד. במה שהוסיף 'אלא' שאני התם. כרש"י
וכן יש בכת"י.

דף קה:

הגהות שבסוגריים

ואמר רב יוסף בר מניומי 'ואמר רב נחמן'.
וכ"ה בדפוס שונצינו וכת"י (בא' אמ' והשאר

יהודה אמר 'לי' סק. כלפנינו בראשונים,
ומעשה זו לא אמרה ר"ס ז"י.

אות ג'. 'אמר' רבא. ז"ע זהגהתו דהא יש הפסק
בין מימרא הראשון לזה.

הגהות וציונים

אות ב'. ור' אלעזר ברבי יוסי'. במה שהג'
הגר"פ ברבי 'שמעון'. כ"ה לקמן, אמנם
ברש"י וכת"י כלפנינו.

אות ג'. מפני שהוא 'בב"ד'. במה שהג'
היעב"ץ 'ב"ד'. וכ"ה לעיל ובראשונים.

אות ד'. דברי ר' יוסי'. במה שהג' הגר"פ ר'
'שמעון'. וכ"ה בד"ו. לפנינו הוא ע"פ
המהרש"ל, וכ"ה בפסקי רי"ד, וצ"ע.

אות ו'. 'אמר' לו למה לי חמשה אמר 'להו' כי
חיכי דליפרסם מילתא. במה שהג' היעב"ץ
'אמר' בו' אמר 'לי'. בפסקי רי"ד ליתא כ"ז
עד דליפרסם, ושם לפרסומי וכבסמוך.

דף קכ:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה וארקתא. אבל סנדל אין קושרין
ובגליון רצועות 'שלי' אזהרו. במה שהג' 'על'.
וכ"ה בריטב"א.

הגהות וציונים

אות א'. א"ר יוסי'. במה שהעיר הגר"פ
דבתוספתא אי' ר' 'שמעון'. שם הג' הגר"א
כלפנינו וכלפנינו בכת"י.

אות ד'. 'הותר' רצועות מנעל וסנדל. שהוא
ע"פ המהרש"ל שהג' ד"ו 'התיר', וכן הג'
הב"פ ברש"י. בשא"ר כדפ"ק, וכן ברש"י
שבר"ף ורש"י בסמוך ד"ה מסייע (בנמ"י
ורש"י שבר"ף, ובד"ו בטעות היתר). בנמ"י
התירו והג' הב"ח על נכון (או שאינו מעתיק
לשון הגמ').

אות ה'. רד"ה גר דין. אפילו לכל' ישראל. במה
שהביאו דליתא בראשונים וכת"י. ברוב
ראשונים לישראל הוא דן או כע"ז.

אות ו'. רד"ה ח"ג אמר 'לי' וכי חולצין ממנעל.
במה שהגיהו הרש"ש והק"ן אורה 'לי'. וכ"ה
ברמב"ן.

חסר בטעות).

רד"ה (יובי כו'). ובהגוז' (אות ה') במה שהוסיף הר"ש מדעסוי 'דקאמרת' מופנה מצד אחד למדין ומשיבין. ל"ע לשם מה נמחק, ורש"י נא לפ' הקושיא דנכלל זו ש' ר"א דמופנה כו' (ואולי ק' זו רבא אמרה לפ' דצרי).

הגהות הב"ח

אות א'. מי קפיד עלי' דיינא'. במה שהג' בי דינא'. מג' ד'ודינא, ובראשונים כלפנינו. אות ב'. 'אמר כו' כאותו הזוג'. במש"כ דבס"א ליתא. וכן מצאנו בכת"י.

הגהות וציונים

אות ב'. 'רב' בר חייא קטופפאה. במה שהביא הגר"פ ג'י' הר"ף והרא"ש 'רבא'. בערכי תנאים ואמוראים כלפנינו.

אות ד'. רבי 'אלעזר' אומר. במה שהג'י' הגר"פ רבי 'אליעזר'. וכ"ה במשניות וראשונים (וכצ"ל לקמן סע"ב (וכ"ה בכתה"י) וברש"י שם (וכ"ה בכת"י א')).

דף קד:

הגהות הב"ח

אות א'. יומי אמר ר"ע' רקיקה לא פסלה. במש"כ דבס"א הג'י' 'זלרבי' עקיבא. בכת"י א' 'לר' ובא'ואמ' והוהווסבר וכ"ה בכת"י א'.

הגהות וציונים

אות ג'. 'וחולצת' לקטן חליצתה פסולה. במה שהגהו' 'וחולצת' ע"פ ד"ו רפ"ח. וכ"ה בפסקי רי"ד ומשניות, וברי"ף וגמ' בסמוך מן הקטן.

אות ד'. לפי שאינו 'באמר' ואמרה. במה שהג'י' הבי"ח 'בואמר'. וכ"ה ברשב"א וכ"מ מרש"י, אבל בשאר ראשונים כלפנינו (ולישנא דקרא ממחיל אחר הוא' ו' ולהקל על הקריאה קצרו).

דף קה:

הגהות הב"ח

אות א'. ככה 'יעשה דבר' שהוא מעשה מעכב. במה שהוסיף 'כל' דבר. וכ"ה בכת"י א'. יש שאין גורסין כל במשנה.

אות ב'. כי 'החיא דאתיא' לקמו' דרבי אמי. במה שהוסיף החיא 'יבמה'. ל"ל דפשוט הכוונה (בכת"י א' ההוא איתתא).

אות ג'. לא קשיא הא ביחיד הא בציבור יחיד' אימת. במה שהג'י' 'יחיד'. וכ"ה בע"י וכתב יד.

אות ד'. והגוז' שם. רד"ה אמר רבא. שלפנינו כס"א הובא בב"ח שהג'י' דפוס שלפניו אמר 'רב' גרסינן ול"ג 'אמר' רבא. לא ראינו דפוס הב"ח אבל בדפוס שונצינו וד"ו כלפנינו. ועי' ערל"נ (צגמ').

דף קה:

הגהות הב"ח

אות א'. וחד אמר 'עיניו למעלה'. במה שהביא מס"א 'חמתפלל צריך שיכוין את לבו למעלה'. וכ"ה בכתב יד. בדפו"י לבו למעלה שנאמר ולפנינו הוא ע"פ המהרש"ל וכ"ה בכתב יד, ועי' תוס' הרא"ש.

אות ב'. 'אדהכי אתא' ר' ישמעאל בר' יוסי לגביהו. במה שהוסיף אדהכי 'זהכי'. צגמ' צסמוך אי' רק אדהכי (אדהכי אתא רבי, אדהכי אחי' יצמה) ול"ל דכוונה א' לשניהם.

אות ג'. דאמר רב יוסף בר מניומי אמר רב 'נחמן חליצה' בשלשה. במה שהוסיף 'חלצה' חליצה. וכ"ה בתוס' ישנים, ובפסקי רי"ד הלכה מצות חליצה, וכ"ה לעיל בכמה ראשונים.

אות ד'. רד"ה אבל. במה ששינה מקום תיבות רד"ה אין חליצת לאחר תיבת 'אומרים'. וכ"ה בנמ"י.

הגהות וציונים

אות ג'. אמר לי' רבי לאבדן 'קום' אדוכתך. כס"א שהביא החכמת מנוח 'תיב'. וכ"ה

בכתב יד א' (שם אדוכתך). במאיריתעב.

אות ה' רד"ה אשה ואיש. בהגהת הגליון לאיש. וכ"ה בנמ"י.

דף קו.

הגהות הב"ח

אות א' והג"צ אות א'. אמרה לי אימא. בס"א הובא בגליון ובב"ח אמרה ובמש"כ הב"ח דהוא גי' רש"י. וכ"ה בכת"י (אמה, אימ' וכו') בדפוס שונצינו, אמה (וכ"ה בפסקי רי"ד, ובפסקי רי"ד הנדפס ע"ש תוס' רי"ד כלפנינו, ועי' מהרש"ל). אבל בריטב"א ונמ"י ליתא כלל, וצ"ע.

אות ב'. אמר לי משטח אני כך עברה לי. במה שהוסף אל רב פפא. וכ"ה ברשב"א ובעי"ז בריטב"א, אמנם בפסקי רי"ד כלפנינו וכ"מ מהרמב"ן, ונ"ל להכוונה פשוטה אחר שכבר הק' לו לעיל צסמוך.

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה על מנת. גמרינן תנאה שאפשר להתנות על ידי שליח. בהגהת הגליון לעשות. בנמ"י והר"י אלמדארי לקימה (וכעי"ז ברש"י שבר"י). אמנם באו"ז (הל' חליצה ס' תרע"ג) הביא מהריב"ן כעין לפנינו ונ"ל דה"ק שאפשר להתנות ולקיים ונ"ע.

דף קו.

הגהות הב"ח

אות א' והג"צ אות ב'. רבא אמר אפסוקי מילתא היא ואפסוקי מילתא לית לן בה. במה שהביא הב"ח מהרי"ף והרא"ש אפוקי וכ"ה הגר"פ מהערוד ותוס' סוכה. וכ"ה בשאר הראשונים (ובתוס' לכאז' הוא ט"ס).

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה בכפר עיטם. במה שהגי' הב"ח (והיוסף לקח) דהפ"ד. וכ"ה בד"ו, ורש"י צ"ל לקבוע הגירסא (ע"י מלאכת שלמה).

דף קז.

הגהות הב"ח

אות א'. ב"ש אומרים בבעל ולא ביבם. במה שמהקי. בש"נ במשניות הובא דפו"י וכת"י דליתא וכן בראשונים.

אות ב'. וב"ה תרוייהו ניהא לחו בד' דליפוק עלייהו קלא דאישות. במה שהגי' כי היכי (לפנינו ע"פ מהרש"ל ובר"ו ליתא כלל). במאירי ופסקי רי"ד ותוס' כנוסח הישן (במאירי ופסקי רי"ד תחת קלא אל שמא), וכוונת הגמ' לכיון שרואים שיהיו נקראים נשואים לא חשו להפסד סעודה.

הגהות וציונים

אות א'. רד"ה דבעל ברחה. מקידושי ראשון ומכח נישואין רמזא עלי'. במש"כ הבאח"מ דצ"ל נישואיו. צכלל ז"ע למה הזכיר נישואין כיון דצקידושין סגי לן, ונ"ע (ועי' לשון רש"י שבר"י).

דף קז.

הגהות הב"ח

אות א'. כיון דאיתפרא לה אחד איתפרא לחו לכולהו. במה שהגי' לחו. ברי"ף ופסקי רי"ד ליתא כלל.

אות ב'. ר' אלעזר אומר. במה שהגי' ר' אלעזר. וכ"ה בראשונים.

אות ג'. רד"ה כל שיכולה למאן. צרתה חולצת שאינה צרת חבת להפטר משום צרת ערוה. במה שהגי' שאין זו (מגי' ד"ו שאין ולפנינו ע"פ מהרש"ל). כלפנינו (כהמהרש"ל) בנמ"י ורש"י שבר"י (ושם בסמוך ברש"י שבר"י) ואינן ובנמ"י ואין נישואיה.

אות ד'. רד"ה דתני. דעקרתיה לנשואין והויא כאנוסה ומפותה. במה שהגי' דעקרתיה (מגי' ד"ו דעקרתא). בנמ"י ורש"י שבר"י (והר"י אלמדארי דעקרתיה).

הגהות וציונים

אות ב'. בית שמאי אומרים בפני בית דין. במה שהעיר הגר"פ לעיל נוסף מומחים.

ברי"ף ופסקי רי"ד כעין לפנינו (בב"ד וכן בב"ה) וכ"ה שם בכתה"י (בב"ד).

אות ג. ורבי אלעזר ברבי 'שמעון'. במה שהביא הגרי"פ דלעיל הגי' ר' יוסי. ברי"ף ופסקי רי"ד וכת"י כלפנינו.

אות ד. בשלמא עולא היינו דקתני עד 'שתגדיל ותנשא'. במה שהוסיף הגרי"פ שתגדיל 'ותמאן'. וכ"ה בדפוס שונצינו וכת"י.

אות ה. כל שהשיאו' אמה 'זאחי'. במה שהביא הגרי"פ שגי' הרי"ף והרא"ש 'או אחי'. וכ"ה בפסקי רי"ד ומאירי.

דף קח.

הגהות הב"ח

אות א. אמר 'רבי יוסי בר' יהודה. במה שמחקר. כ"ה ברי"ף ואו"ז (הל' מיאון ס' תר"פ) אבל בבה"ג כלפנינו.

הגהות וצינונים

אות א'. רד"ה תבעו'. ונתעכבה מלינשא בשבילו כאילו היא אשתו 'וצריכה' מיאון. במש"כ הבא"מ הנדצ"ל 'צריכה'. ה"ק כיון שצטצילו נתעכבה הוי כאילו היא אשתו וכיון דהוי כאילו שהיא אשתו 'מיאון' (משא"כ מחמת ד"א הוי כאילו שאינה אשתו ר"ל דהוי מיאון).

דף קח:

הגהות הב"ח

אות א' והגו"צ אות א'. לאחר 'וגירשה זה הכלל. במה שהוסיף הב"ח וגירשה לאחר ומיאנה בו' וכן בסמוך בגמ', ובמה שהעיר הגרי"פ דכ"ה גי' הרי"ף. במאירי כבר"ף וכן במשניות וירושלמי. בפסקי רי"ד כע"ז רק דליתא לאחר וגירשה לאחר ומיאנה בו פעם שני', וכבגמ' בסמוך (פעם הב').

אות ב'. אמר 'רבא'. במש"כ דמתוס' משמע גורסים 'רבה'. בתוס' הרא"ש דא.

אות ג'. 'אידי' דמכרת ברמיזותיו וקריצותיו. במה שהגי' 'אידי'. כ"ה ברש"י וכ"ה

בריטב"א, אבל בפסקי רי"ד כלפנינו (כסקליא וטריא).

אות ד. הא כבר שבשא ולא 'אישבשא'. במה שהגי' 'אישתבשה'. וכ"ה בראשונים (אשתבשא).

אות ה. הרי 'חיתה' אשת אחי אמו. במה שהגי' 'שהיתה'. וכ"ה בראשונים.

אות ו. אמר רב יצחק בר אשיאן. במה שהוסיף 'אמר רב'. ושם הוא אינה מכרת 'בקריצותיהם ורמיזותיהם'. במה שהגי' 'בקריצותיו ורמיזותיו'. וכ"ה ברי"ף ופסקי רי"ד, ושם לאחי.

אות ז. רד"ה כל. אף על פי שיצתה מושל 'אחרון' במיאון. במה שהגי' 'אחריו'. וכ"ה בנמ"י והר"י אלמדארי (אבל ברש"י שברי"ף כלפנינו ואולי גרס כבפסקי רי"ד).

אות ח. רד"ה את ר' ישמעאל. ותנאי קאמר היינו רב ורבי ישמעאל. במה שהוסיף 'בר' יוסי. אי"ל דסגי ל' צלל שס אציו ומוצן.

אות ט. רד"ה לאיסור לאו. דמחזיר גרושתו לא כ"ש 'דגלי' דקטנה היא. במה שהגי' 'דגליא מילתא'. כ"ה ברש"י שברי"ף (ובהר"י אלמדארי גליא דעתה לכאו' בטעות). בכת"י א' 'דגליא' (ובא' דודאי לא היה). לגירסתינו הפי' הוא דמגלה ההפקעה שע"י המיאון שקטנה היא.

הגהות וצינונים

אות ה. מהו שתמאן חשתא ותעקרינהו לנשוואין קמאי ותתייבם 'צרתה'. במה שמחקר המחש"ל, וצינונו להמחרש"א. בריטב"א וכת"י ליתא (בגליון כת"י אי' פרש"י צרתה), ועי' הגו"צ ברי"ף.

אות ז. רד"ה אלמא. ומגלה על 'קטנות'. במש"כ הבא"מ דצ"ל 'קטנותה' וכ"ה ברש"י שברי"ף. וכ"ה בכת"י א' (ולגירסתינו הפי' הוא שקטנות יש כאן).

דף קט.

הגהות הב"ח

אות ב'. רד"ה קטנה. 'זמקבל' את גיטה הרי היא

כל כך. במה שהוסיפו הגליון והב"ח והמהרש"ל 'אלא' שאין, והב"ח והמהרש"ל מחקו 'שאיין'. בדפ"ל תחת לדן אל דין. וצע"ב. וכלפנינו א"ש ור"ל דההלכה שיודע אינו כ"כ דומה לדין כו'.

אות ד'. רד"ה מאי טעמא. תצא 'זו' בולא כלום. במה שהג' 'יבמות' וב"ח המהרש"ל ושניהם הגיהו ד"ו דליתא כלל. בכת"י א' תצא בלא כלום (ובדק"ס משמע בשאר כת"י כלפנינו). לגי' זו י"ל דה"ק דמסתגדיל, תלא זו כו'.

דף קו.

הגהות וציונים

אות ב'. 'רבא' אמר. במה שהג' הגר"פ 'רבא' בדמסיק תיובתא דרבה. בד"ו לקמן תיובתא דרבא.

דף קי.

הגהות הב"ח

אות א'. והתנן 'נשתטית לא יוציא'. במה שמחקו. בכת"י א', וכ"ה לעיל בסמוך וצ"ע (נתחדשה יוציא דלעיל ליתא בכת"י).

אות ב'. אי בהרשת 'ניחא דגדולה' היא. במה שהוסיף 'ניחא ליה'. וכ"ה בכת"י (באלו שאינם כן יש טעות וליכא כלפנינו).

אות ג'. רד"ה נבריות נמי. דכל הנך חרשין 'דלעיל' נפלה לפנייהן פקחת מוכח קידושי פיקח. במה שמחקו. וכן ליתא בכת"י א'.

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה ואשת אחיו. ומוכנס נמי לא מצי כנים לה דאחות 'גרושת' היא. בס"א הובא בגליון 'אשתו'. צ"ע נגירסא זו דהא גירסה (וכ"מ הלשון הימה).

אותיות ד' וה'. בא"ד. דאחותה חרשת היתה קנוי' במקצת 'לאחיו' החרש. במש"כ הישרש יעקב דצ"ל 'לבעלה'. ושם 'שהרי אחות גרושתו היא'. בס"א הובא בגליון דליתא. אין הגהת הישרש יעקב מספיק ואם נגל' צ"ל קנוי'

כיתומה בחיי האב. במה שהג' 'זמשקיבל'. בהר"י אלמדארי כלפנינו, והוא לשון המשנה דשם, ושם נהרי וא"ש.

הגהות וציונים

אות ב'. שני אחין נשואין לשתי 'אחיות קטנות'. במה שהוסיף הגר"פ ע"פ המושנה שבמשניות אחיות 'יתומות' קטנות. וכ"ה ברוב ראשונים. במאירי (וכת"י במשניות) כלפנינו, ובמאירי לקמן (ק). ג"כ ליתא יתומות (וצע"כ כיתומה מיירי דאל"ה מה לי קטנה מה לי גדולה).

אות ו'. רד"ה בד"א. דתהוי ביאה משגדלה 'קידושי'. בס"א הובא בחכ"מ דגרסי 'קידושי'. מגי' ג' ד"ו קידושין הן ובנמ"י ורש"י שבר"ף והר"י אלמדארי כלפנינו ונדכצ"ל בד'.

דף קט:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה שלציון. שלוף דוין. במה שהג' דהס"ד ומתחיל ד"ה 'שלוף דוין', ושם 'ותוקע עצמו' על הערב במה שהוסיף ותוקע 'דוין'. אי"ל דאחר שהביא שלוף דוין אף שהוא צגמ' צסמוך פירשה עכשיו, וד"ה דוין אולי הד"א עם ד"ה שלציון שאחר שפי' שלוף דוין פירש שדוין הוא לשון תיקוע, וע"כ אין להוסיף ודך (אמנם כ"ה בע"י דפוס שנוצצו וכת"י א'). ולפי הגהתו צ"ע סדר הדיבורים.

אות ב'. רד"ה אלא תורה. 'ואין' מקיים. במה שהג' 'שאינו'. בכת"י א' ואינו ור"ל שלומד ואינו מקיים. בא' אלא אלמד תורה ואני (צ"ל ואני) מקיים.

שם. בס"א. תיבות הקישור שבסוף ההגהה הם בטעות שאינו הוספה אלא חילוף.

שם. הגו"צ אות ד'. אינו מקבל 'עליו' שבר. במה שהביאו דבע"י הג' 'עליהם'. גי' הצי"ס א"ש יומר דקאי על התורה (דודאי אינו מקבל שבר ת"ע על מעשים שלא עשה).

אות ג' והגו"צ אות ב'. רד"ה וגמר הלכה. יודע 'הלכה שאין' דומה לדין הבא בפניו

אות ב'. רד"ה לאחר ל' יום. במה שהוסיף
 'אמרה לא נבעלתי והוא אומר בעלתיך'.
 בנמ"י ורש"י שברי"ף כלפנינו, ול"ע זהוספה זו
 דפשיטא דלדלעיל קאי.

הגהות וציונים

אות ג'. רד"ה לא פסל. שלא 'היתה קנוי'
 לאחיו. במה שהג' 'היו קנויות'. וכ"ה ברש"י
 שברי"ף והר"י אלמדארי.

דף קיב.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה מפני. נאסרה 'צרתה ודאי' לא.
 במה שהוסיף צרתה 'צרתה'. בנמ"י הצרה
 צרתה ובאו"ז (סל' תרל"ג) צרה צרתה, אמנם
 ברש"י שברי"ף כלפנינו ול"ל דה"ק ודאי הוא
 ללא נאסרה, ופשוט ע"מ קאי.

אות ב'. רד"ה יעשו. 'לבעל ולהתנהג' בה מנהג
 יפה. במה שהג' 'לבעול ולהתנהג'. בנמ"י
 לבעל ליתא כלל (ואיל' לנהוג) אבל ברש"י
 שברי"ף כלפנינו, והכוונה כזהר"י אלמדארי
 מצקשין מן הצעל להמנהג.

הגהות וציונים

אות ב'. רד"ה אינו כבעל. שיחי' צריך להפר
 'כבעל דאדעתה דבעל נדרה וצריך הוא להפר
 אבל ליבם' מותרת בלא הפרה. בס"א הובא
 בגליון 'ליבם'. באו"ז (סל' תרל"ה) והר"י
 אלמדארי אדעתא (בהרי"א דאדעתא) דבעל
 נדרה וצריך (בהרי"א דצריך) הוא להפר אבל
 ליבם מותרת בלא הפרה דלא מסקא (בהרי"א)
 אסקא אדעתה דנפלה קמי יבם.

דף קיב:

הגהות שבסוגריים

שלא ינהגו 'בחה' מנהג הפקר. וכ"ה
 בראשונים.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה דקיימא. אבל שומה אפילו
 בפקחת לשומה ושומה לפקח אין שלום'

לו במקצת הילכך. בכת"י א' ליתא מלאמיו עד
 גרושתו היא (בא' חסר מלה עד מדינא לכאור'
 בטעות).

אות ו'. רד"ה נכריות נמי. מדהוא חרש
 מעיקרא איהו נמי חרשת מעיקרא 'כו'.
 במש"כ דנראה מיותר. בדפוס שונצינו ליתא
 מדקאמר (שם דקא') עד לותיב, ובכת"י א'
 ליתא ממדאחיות עד לותיב, וא"ש.

דף קיא.

הגהות הב"ח

אות א'. בדקא מתריץ רב חסדא אליבא דרב.
 במה שהוסיף 'חרשת כו'. מה שהוסיף צ"ע
 ובפר"ח (מכת"י) וכת"י כלפנינו.

שם. שני אחין נשואין שתי אחיות יתומות'.
 במה שהביא מפ"א דליתא. כ"ה בפר"ח
 וקכת"י, ורש"י לקמן ד"ה יתומות משמע כן
 (וצ"ע דאם שייך שם שייך לכאן ג"כ).

אות ב'. רד"ה הא. ותו ליבא זיקה 'אבתרייתא'.
 במה שהג' 'אבתרה'. ל"ע זהגהתו דעיקר פי'
 הוא דכיון דאין זיקה חקונה אין חלי'תה פוסלתה
 (ובכת"י א' אבתרא ובא' אבתה ופשוט דצ"ל
 כהב"ח).

הגהות וציונים

אות א'. רד"ה חרשת קנוי. ואם זו 'קנוי' וזו
 אינה קנוי. במה שהובא בגליון דהוא מפ"א.
 ה' צ' להיות בסוגריים מרובעים (בדפוס
 אמ"ד ליתא). בדפ"י ונמ"י א'.

אות ב'. רד"ה 'ווליטעמיו'. בס"א הובא בגליון
 'יכי תימא'. רש"י גורס כן בגמ' (וכ"ה בכת"י
 א').

אות ה'. רד"ה ש"מ. אם בא על החרשת נותן
 לה גטין במש"כ הבאח"מ דיש להוסיף
 'והותרה'. צ"ב.

דף קיא:

הגהות הב"ח

אות א'. כל יבמה שאין אני קורא בשעת
 נפילתה יבמה יבא עלי'. במה שהוסיף קורא
 'בה'. כ"ה לעיל וכ"ה בפסקי רי"ד.

ביניהם. במה שהוסיף אין 'דרכן לחיות' שלום.
הוא ע"פ רש"י שברי"ף אין דרכן שלום (והג'י)
הב"ח כמו כאן, אמנם בנמ"י ורש"י אלמדארי
כלפנינו, וכלשון הגמ' אין אדם כו'.

ליתא).

דף קיד.

הגהות שבסוגריים

רד"ה 'לא תאכלום' לא תאכלום כי שקין הם.
וכ"ה בכת"י א'. (בדפוס שונצינו לא תאכלו
לא תאכלום).

הגהות הב"ח

אות א'. לא דלא ליספו 'לי' בידים. במה שהג'י
לחור. וכ"ה בפסקי רי"ד.

אות ב'. רד"ה 'תרומה טמאה'. במה שהג'י 'אין
זקוק לו'. מגי' ד"י ותרומה טמאה ליתא.

אות ג'. רד"ה לא תאכלום. במה שהוסיף בסה"ד
'קרי ב' לא תאכלום'. בכת"י א' (מתחיל
מאזהרות רבות) אזהרה לעיל מיניה הילכך
קרי ביה לא תאכלום להני שרצים לבניכם.

דף קיד:

הגהות הב"ח

אות א'. משום דאמרה 'בדדמי סלקא' דעתא
בכל הני דאיקטול הוא פליט. במה שהוסיף
'דסברה' ס"ד, וכ"ה המהרש"ל, והוא ע"פ רש"י.
בפסקי רי"ד ואו"ז כלפנינו, ויתכן שרש"י אינו
מעתיק לשון הגמ' אלא מפרש.

אות ב'. איבעיא לחור. במה שהג'י 'לי'.
בראשונים וכת"י כלפנינו ואולי רצא אמרה,
ו"ע.

דף קטו.

הגהות שבסוגריים

רד"ה פסתא דידא. מאיש אחר 'להבא
להצילול' (מהרש"ל). בתוס' הרא"ש הד"א
עם ד"ה ואיתיליד (שם נוסף ביה) מומא
(ואין הפסקי נקודה), וליתא הוספת
המהרש"ל דא"ל לה דרש"י צא לאחר סצרת
רמז"ל לצאח למי שייך יד זה ולא שייך לזה
הצא להצילו שאותו אכלה האש, עיי"ש צמוס'

הגהות וציונים

אות א'. רד"ה יבנוסו. שאין חליצה בחרשת
וחרש שאינן 'באמר' ואמרה. במה שהביאו
מהר"י אלמדארי 'בואמר'. אבל בנמ"י ורש"י
שברי"ף כלפנינו, ועי' לשון רש"י לעיל (קד:)
ד"ה והאמרי.

דף קיג.

הגהות שבסוגריים

רד"ה שרוצח. ואע"פ שלא 'נשא' תקנו לה
חכמים כתובה. וכן ליתא בד"ו ורש"י שברי"ף.

הגהות הב"ח

אות א'. רצו לקוימן יש להם כתובה. במה
שהוסיף 'מנה'. וכ"ה בכמה ראשונים.

אות ב'. מפני שרצה 'לזוק' בנכסיו. בס"א
שהביא כלפנינו, שהוא מגי' ד"ו 'לזון'.
בראשונים כלפנינו או כע"ז.

אות ג'. רד"ה מאי שנא דאכלה' בתרומה. במה
שהוסיף 'קטנה' דאכלה. בהר"י אלמדארי
כלפנינו, ואינו מעתיק לשון הגמ' (ומש"ה כ'
מאי שנא ולאומאי שנא).

הגהות וציונים

אות א'. אי 'סבירא כרבי' אלעזר. במה שהוסיף
היעב"ץ סבירא 'ליה'. בערכי תנאים
ואמוראים ואי כרבי אליעזר סבירא ליה.

דף קיג:

הגהות הב"ח

אות א'. מחמת כיסופא הוא דקאמר לחור. במה
שהג'י 'לה'. וכ"ה ברי"ף ופסקי רי"ד.

אות ב'. רב יצחק בר ביסנא אירכסו לי'
מפתחי דבי מדרשא ברשות הרבים 'בשבתא'.
במה שמחקר וכ"ה המהרש"ל. וכן ליתא
בראשונים (לבד תורי"ד הנדפס אבל בפסקי רי"ד

הרא"ש.

דף קטו:

הגהות הב"ח

אות א'. או דילמא כצד' קלוניא מתא. במה שחוסף וכתב 'בי'. ברשב"א וכתב בו. אות ב'. ואנכי בהו 'רבא' בר אב' זוזי. במה שהג' 'רבא'. וכ"ה בראשונים. אות ג'. רד"ה פנחיא. ופנחיא בעלמא קבעינן. במה שהג' 'הוא קבעינא'. בב"ק הוא דקבעינא. בדפ"י קבעינ' ולא דק צהצח ד' הגמ'.

דף קטז:

הגהות וציונים

אות א'. איבעיא להו עד אחד בקטטה מהו 'מאי' טעמא דעד אחד מהימן כו'. במה שמחקר הגר"פ. וכ"ה בפסקי רי"ד והר"י אלמדארי.

דף קיז.

הגהות שבסוגריים

ז'ואת"ל כו' (מהרש"ל). כ"ה ג' הרי"ף והרמב"ם, אמנם בפסקי רי"ד ורא"ש ליתא, ועי' קרבן נתנאל אות ק'.

הגהות הב"ח

אות א'. או דילמא 'הואיל' דלא ידעה במאי משתריא. במה שהג' 'משום'. וכ"ה בראשונים.

אות ב'. דאמרה קאכלה לגירסנא דבי נשאי'. במה שהביא מס"א 'דאימא'. בדפוס שונצינו דאם, אבל בכת"ל כלפנינו, ואפ"ל דקפידתה אינה דוקא משום דקאכלה מגירסנא דאימא אלא אפי' אם לא הי' מאימא רק מצי נשאי היתה מקפדת. דקפידתה אצי נשאי הוא אפי' כשהוא מאימא.

אות ג'. רד"ה ורבנן. אם הוא אוהב את זה גם ז'ה' הוא אוהבו. במה שמחקר. בהר"י

הגהות הב"ח

אות א'. או דילמא כיון 'דאיחזקה אמרה בדרמי ולא אתי' מה לי לשקר ומרע חזקת'. במה שהביא גירסת הרי"ף 'דהחזקה הוא דאמרה בדרמי לא אתיא'. בהגו"צ ברי"ף מובא בדפוס' וכת"ל ליתא איבעיא זו ברי"ף. ברוב ראשונים אי' כיון דק"ל חזקה דאמרה בדרמי לא אתי מ"ל לשקר ומרע חזקה.

אות ב'. נורא איתליא. במה שחוסף 'בי'. וכ"ה בפסקי רי"ד ופסקי או"י (שגורסים כרש"י).

אות ג'. 'ותסברא מיב' שאין להם סוף נינהו כו' אלא 'ה"ד דאמרי' כו'. במה שחוסף 'הא' מיב כו' ה"ד 'הכא'. כ"ה ברי"ף. בהגהות הא' בפסקי רי"ד כלפנינו, ובהגהות הב' בכמה ראשונים ה"ד כגון.

אות ד'. רד"ה שאני התם. 'דחבי קאמרה דכשנתמלא' עשן ברחת. במה שהג' 'דאמרי' כשנתמלא'. מג' דפ"י דהיכא דקאמרה (ולגירסא דלפנינו א"ש דר"ל דהכי נכלל צתון דצרי').

הגהות וציונים

אות ב'. שאני התם 'דאמרי' לה כי היכי דלדידך כו'. במה שהג' היעב"ץ 'דאמרינן'. וכ"ה בראשונים (בד"דאמ').

אות ד'. וחכא 'כיון דזימנין דסניא לי' לא דייקא ומינסבא. במה שהג' המהרש"ל וחכא 'לא דייקא ומינסבא דאמרה בדרמי'. עי' הגהות הגר"א. ותיבת ומינסבא ליתא בראשונים (וצ"ע מנ"ל להוסיף דאמרה בדרמי, וליתא בראשונים). במאירי כיון דאיכא מלחמה לא דייקא ומינסבא, ובהר"י אלמדארי כיון דאמרה בדרמי לא דיקא ומינסבא.

אות ו'. לאו אע"ג דמדינה זו משובשת. במה שחוסף הב"ח 'בגייסות'. בכת"ל לאו הכי קאמ' אע"פ דמדינה זו משובשת בגייסות כך (כך ליתא בקכת"י).

דף קיח:

הגהות שבסוגריים

רד"ה חוששין. ביצאה בחזקת 'היתר' לשוק. עי' מש"כ צ"ס א"ת ז' וכו' כ"ה כלן (וליתא גם בהר"י אלמדארי).

הגהות הב"ח

אות א'. או דילמא 'זיהא' דגופא עדיף לה. במה שהביא מס"א 'צוותא'. כ"ה באו"ז ס' תש"ו. בשא"ר כלפנינו.

אות ב'. רד"ה מת. שהרי 'בחזקת לשוק' יצאה. במה שהוסף בחזקת 'היתר' לשוק. כ"ה ברש"י שבר"ף, אמנם בנמ"י כלפנינו, ושם הוסק הו"א חזקת לשוק (ר"ל שמוטרת לשוק), ועי' לקמן צ"ס א"ת ו'.

אות ג'. רד"ה ניתן לי יבם. 'שהלכה' חמותי במדינת חים. במה שהג' 'שילדה'. כ"ה ברש"י שבר"ף.

אות ד'. רד"ה המזכה. וזיכה 'לה ע"י שליח' 'שתתגרש מעבשיו'. במה שהוסף לה 'גמ' כו' שתתגרש 'בד'. כ"ה ברש"י שבר"ף, אבל בנמ"י כלפנינו, ומבואר מעלמו צמה מייירי.

אות ה'. רד"ה במקום יבם. פשיטא לן דלא מיגרשא עד 'שתגיע' לידה. במה שהג' 'שיגיע' חגט'. כ"ה ברש"י שבר"ף והר"י אלמדארי, אבל בנמ"י שיגיע וכו'.

אות ו'. רד"ה חוששין. ומדקתני נמי 'בחזקת יוצאה' ליבם. במה שהג' 'ביצאה בחזקת'. וכו' בנמ"י וכו' ברש"י שבר"ף והר"י אלמדארי.

אות ז'. רד"ה דשומשמנא. במה שהג' 'בעל' גרין כנמלה. מוג' ד"ו בעל דשומשמנא גברא.

הגהות וציונים

אות ט'. רד"ה חוששין. 'זקתני' חוששין. במה שהג' 'הב"ח' 'קתני'. אבל בנמ"י והר"י אלמדארי כלפנינו, וכו'.

אלמדארי גם זה אזהבו ואם הוא שונאו גם הוא שונאו וכו' בנמ"י.

הגהות וציונים

אות ב'. 'זהאנן תנן'. במה שהג' הגר"פ 'זהא תניא' (וציין לתוס'). בתוס' הרא"ש וכת"י (התניא).

אות ג'. 'דתנן'. במה שהג' הגר"פ 'זהתניא'. וכו' בכת"י.

דף קי"ז:

הגהות וציונים

אות ה'. רד"ה כפלגא ופלגא. 'בעד' אחד אומר מת. במה שהג' 'הב"ח' 'בעד'. וכו' בנמ"י, אמנם ברש"י שבר"ף כלפנינו, ואולי ה"ק צאיזה פלגא ופלגא מייירי, צעד א' כו'. בהר"י אלמדארי כמד בעד כו'.

דף קיח.

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה צערא דגופא. 'זאפי' שהיא נשאת תמות נפשה עם פלשתים. במה שהג' 'זאף על פי'. צ"ב.

הגהות וציונים

אות א'. ותמות 'נפשה' עם פלשתים קאמרה. בהגהת הגליון 'נפשי'. וכו' בראשונים. צרש"י משנש הקרל דזוקא דאמרי' עלה תמות נפשה כו'.

אות ג'. אין זו דרך 'מוציאתו' מיד עבירה. במה שהג' הגר"פ 'מוציאתה'. וכו' במשניות וראשונים (וכן בסמוך) וכו' בפסקי ר"ד.

אות ד'. אמרה מת 'לוי' בעלי ואחר כך מת חמי. במה שהביאו דמחקו היעב"ץ וציינו לעי"ש. אין שם אלא דכ"ה לעיל ובד"ן וראשונים.

דף קיט:

הגהות וציונים

אות א'. 'זאיתיו כו' ופלגא'. במש"כ הקרן
אורה דמשמע מרש"י דלא גרים לה. על' לשון
הרמב"ן.

דף קכב.

הגהות שבסוגריים

רד"ה 'ס"א כו"ל. בנמ"י כעין לפנינו.

הגהות הב"ח

אות א'. מקובלני מר"ג חזקן. במה שהוסיף 'כך'
מקובלני. כ"ה לעיל. ברי"ף ופסקי רי"ד כז
מקובל אני.

אות ב'. אמר 'לחור' לכשתהא כפונדקית נאמנת.
במה שהג' 'לחם'. וכ"ה בראשונים.

הגהות וציונים

אות א'. פשט מהא 'מתניתין'. בהגהת הגליון
'מתניתא'. וכ"ה בכת"י (או מתנ"ל) וכדו' וכן
בראשונים).

אות ב'. אלא יהודה בן בבא. בהוספת הגליון
'רבי' יהודה. כ"ה לעיל ובמשניות ומאירי,
אמנם ברי"ף פסקי רי"ד ומשב"ר כלפנינו או
כע"ז.

אות ג'. והשיא ר"ג' נשותיהן על פי עד אחד.
במה שהביא הנמוקי הגר"ב דבמשניות נוסף
ר"ג 'חזקן' (ובתפא"י ישראל שציינו לו). וכ"ה
בראשונים. ומש"כ הספא"י ז"ע דנוכר לר"ג
מעשה שה' צוקנו ר"ג חזקן.

אות ד'. ולא תהא כהנת כפונדקית. במה
שהביא הנמוקי הגר"ב דבמשניות נוסף 'אמרו
לו' ולא תהא כו'. בראשונים ליתא.

אות ה'. רד"ה לא אמר כלום. וכמדומה לי דהאי
עזיקה שם העיר שבארץ ישראל. במה שהביא
מתוס' מנחות 'כדכתיב ויכם עד עזקה'.
כפשוטו התוס' אינם מעתיקים מרש"י אלא
מבארין פירושו, ולא הוזכר בנמ"י ורש"י
שבר"ף.

דף קכ.

הגהות וציונים

אות א'. חלף קמייחו ולא 'בשקריו'. במה
שהביאו ג' פרו' 'אישתמודעו' וב' דב"ה
הערך ג"כ. בערוך הביא בשקרוהו או
אישתמודעוהו.

דף קכ:

הגהות הב"ח

אות א'. רד"ה מובהק. אפילו 'אאיסור'
דאורייתא. במה שהג' 'באיסור'. וכ"ה בנמ"י.

הגהות וציונים

אות ד'. רד"ה מן הארכובה. הואיל ומים שאין
לחם סוף. במה שהוסיף הבאה"מ 'חם'. צ"ב.

דף קכא.

הגהות וציונים

אות ב'. 'אי דסליק' קלא אית לי'. במה שהוסיף
היעב"ץ אי 'איתא'. בפסקי רי"ד אי איתא או
אם איתא.

אות ג'. רד"ה אשתו אסורה. אדם יכול להיות
'ולשהות' במים יום או יומים. כס"א הובא
בגליון 'ולשהות'. בראשונים כלפנינו.

דף קכא:

הגהות וציונים

אות א'. בישראל 'אע"פ שהוא' מתכוין. במה
שהביא הגר"פ מהמשנה שבמשניות 'עד
שיחא'. וכ"ה במאירי, אבל ברי"ף ופסקי רי"ד
כלפנינו.

דף קכב:

הגהות וציונים

אות ב'. ורב שלום בניך. במה שהביא הגרי"פ
מנמ' ברכות דנוסף אל תיקרי בניך אלא
בניך. לכא' לזה צא רש"י לקבוע הגירסא כמו

שהוא לפנינו וכלפנינו בכת"י.

אות ג'. רד"ה חו' בכיא. דקודם ששאלו'
התחילה לומר'. במש"כ בשו"ת מהריט"ץ
דצ"ל 'לבבות' וכ"ה בנמ"י. וכ"ה בהר"י
אלמודארי.

תם ונשלם

שיבח לקל בורא עולם

בעזה"ת

להחזיר עטרה ליושנה

נוסחא ישרה

בענין חקירת הנוסחאות מכת"י וראשונים:

נחיצותה וההתנגדות אלי'

ודעת רבותינו גדולי הדורות בזה

עם הצעה חדשה

תוכן הענינים

הקדמה.....	ד
הסיבה הראשונה: אין תועלת מהעסק בגירסאות.....	ו
דוגמאות לשינויי נוסחאות שיש בהן תועלת.....	ז
למה אין זה ידוע לרבים.....	יא
שינויי נוסחאות להלכה.....	יג
הסיבה השנייה: יש להתנגד לבירור הגירסא ע"פ כתבי יד.....	יד
א. העיון בנוסחאות מכת"י הוא נגד מסורתנו.....	טו
ב. הנוסח שבידינו נמסר לנו מדור דור, ואין לפקפק באמיתתה.....	טז
ג. טיבן של אלו העוסקים בתחום זה.....	יז
ד. אין לנו לחלוק על האחרונים, שבמקום שלא הגיהו הם אחזו שגירסתנו היא האמיתית.....	יח
ה. מה שהכת"י נמצאו בגניזות מוכיח שלא היו מדויקים.....	יח
ו. מנין לנו שגירסת הכת"י אמת, אולי נוסחת הדפוס היא הנכונה?.....	יט
ז. לשנות הגירסא בכל מקום מוקשה הוא דרך העצל, וחסר בעמילות.....	כ
ח. אם לא נתגלו כתבי היד עד זמנינו, סימן הוא מן השמים כי נוסחתנו היא הנכונה.....	כא
ט. אם היום נקבוע הגירסא ע"פ מציאות חדשות, מה יביא מחר?.....	כא
י. אילו דייקנין כולי האי לא תנינו.....	כא
דעת רבותינו גדולי ישראל בעלי המסורת בזה.....	כב
רבותינו הראשונים ז"ל.....	כב
רבותינו גדולי האחרונים ז"ל.....	כג
תקופת הדקדוקי סופרים.....	כד
התנגדות.....	כו
דעת שאר גדולי ישראל מזמן ההוא עד זמנינו.....	כח
דעת בעל החזון איש ז"ל.....	מ
שיטת החזו"א בענין חיבורי הראשונים שנתגלו מחדש מכת"י.....	מה
האיך פסקינן כשנתגלה טעות.....	מו
דעת הגר"ח ז"ל.....	מוז

פתרון החידה..... מט

המצב היום..... נב

עוז והדר..... נב

החרון אף..... נב

הבעיות במהדורותם ומה שמותקנים..... נד

הפתח דבר לש"ס וילנא החדש..... נד

עד כמה המפשות מגיע..... נו

הבעיות הנשארות היום..... נו

הצעה חדשה..... נח

דקדוקי סופרים החדש..... נח

דקדוקי סופרים השלם החדש..... נח

תלמוד בבלי ערוך ומוגה מחדש..... נח

האיך להכריע..... ס

רשימת ספרים בהם מופיעים שינויי נוסחאות..... סא

הקדמה

אחרי הדפסת התלמוד, כשנתקבל בכל תפוצות ישראל ללמוד מנוסחא אחת של התלמוד, וכתבי היד שהשתמשו בו מקודם הדפסת התלמוד נשתכחו ונעשו ליקרי המציאות, ענין של חיפוש בנוסחאות כמעט שנשכחה, מכיון שבכל העותקים הי' בערך נוסחא אחת.

בשנת תרכ"ח הדפיס הגאון ר' רפאל נתן נטע רבינאוויץ ז"ל את החלק הראשון של ספרו דקדוקי סופרים, בו השווה נוסחת הדפוס עם נוסח כת"י מינכען, ובהגותיו השווה גם לעוד כת"י והעיר על משמעות השינויים. הוא זכה לגמור ספרו על סדר זרעים, מועד, נזיקין, וחלק מסדר קדשים.

ועכ"ז לא מצאנו שימוש רב אצל לומדי ביהמ"ד מזמנו ועד זמנינו. ר' אברהם אליהו קפלן ז"ל תיאר גישת הלומדים בזמנו (תרפ"ד) והדברים אמיתים גם היום, וז"ל:

ויש גם בין חריפי המזרח ובקיאיו שסרו כאן קצת מן הדרך הנאות לצד שני שבדבר - הם הזניחו יותר מדאי את ענין הגירסאות. כשאדם בא לפנייהם והגהת גירסא בידו אין להם עליו אלא לעג וקלס. מיד הוא נדמה להם כ"מערב" חקרן-בלשון, מיד הוא מוחזק כפרן ב"לומדות" של מזרח, והרי הם מבטלים אותו בליבם ודיו. לא כך היה דרך הקודש של רבותינו הראשונים ז"ל. הם הכניסו לתוך עמקי עיונם בגופי ההלכות גם את הדיוק הגירסאי בלשון ההלכות. והרוצה בפירוש של אמת וצדק צריך לצאת בדרך זו עכ"ל.

בזמנים האחרונים נפוץ תלמוד בבלי מהדורת עוז והדר, בו נקבע הגו"צ על העמוד ובתוכו ש"נ מכת"י וראשונים, ועכ"ז מצינו להרבה מן הלומדים שנתעלמו מזה והזניחו השימוש בה כנ"ל.

והנה מדובר כאן בציבור ת"ח ובני תורה אמיתים^א, שלא התעוררו לענין הזה מפני שלא שימו לב להתועלת שבה, ואינם יודעים מטיבה, ואין זו תלונה עליהם כלל ח"ו. ובאנו בזה לעורר הלבבות ולהראות את גודל התועלת שבחקירת הנוסחאות מכת"י, ודיוק

^א על עריכת פירוש לתלמוד הבבלי. נדמ"ח בקובץ בית הועד עמ' 185.

^ב דאלו הצבועין שהתורה להם כקרום לחפור בו, בודאי שלא ישמעו ורק ילעיגו עלינו, דרך מי שלומד התורה יעניין לו מה כתוב בה, לא כן מי שלומד את עצמו, ועהכ"א אל תוכח לי פן ישנאך.

הגירסאות מחיבורי הראשונים, וכן להסיר הטענות שנשתקעו בקרב לב הציבור בענין הלז.

ואין אנו צריכין להתנצל ולומר שאין כוונתנו שהכל תלוי בחקירת הנוסחאות, דמילתנו ברורה שאין חקירת הנוסחאות חלק מהלימוד כלל, רק אמצעי לה, ועצם דרך הלימוד פשוט הוא שלא ישתנה בזה, ואין בזה משום עשיית הטפל לעיקר וכדו' דאין זו אפי' טפל, רק הכנה.

ויען כי ידענו בנפשינו כי אין אנו ראויין להגיד לבית ישראל את המעשה אשר יעשו, וזאת לפשוטי העם, כ"ש לבני תורה ות"ח בעלי תורה ויראה, ורק שחשבנו שהוא בגדר מקום שאין איש, ע"כ בקשתנו שטוחה לפני המעיינים לקבל את דברינו אך ורק מצד האמור, ושידרשו ויחקרו וישפטו לעצמם.

וזאת למודעי, שרוב המראי מקומות שבמאמר לקחנו ממארים שונים, ולפעמים העתקנו בלי לעיין במקור, ופרטנום בהערה¹.

הנה יש ב' סיבות עיקריות למאי דאין העולם נוהגין לעיין בגירסאות מכת"י וראשונים:

א'. משום דס"ל שהוא "מקצוע" צדדית שאינו כ"כ נחוץ, ואין ביאורי הסוגיות משתנים ע"י שינויי נוסחאות, וממילא דאין תועלת כ"כ ממנה, וע"כ אין העיון והחיפוש בגירסאות מעניין אותם.

ב'. יש שמתנגדים לזה מפני איזה טעמים.

¹ בענין חקירת הנוסחאות בכלל נעזרנו ממבוא לס' העקוב למישור להגר"ד קאהן שליט"א (גבול יעב"ץ).

בישורון כ"ב עמ' קע"ט נדפס מאמר על בעהמח"ס דק"ס, ע"י ר' צבי גרטנר ור' יהודה אהרן הורביץ. בישורון כ"ג עמ' שכ"ו נדפס מאמר המושך, ושם רבה מ"מ וציונים למאמרים וספרים אחרים, ונעזרנו הרבה ממנה, בפרט לדעתיהם של גדולי בענין, לר' אליעזר יהודה בראדט. המאמר מיוסד קצת על ס' עמודים בתולדות הספר העברי, הגהות ומגיחים, לר"ש שפיגל, אמנם הספר לא הי' תח"י.

גם העתקנו מהקדמה לס' קדשים מהדורת עוז והדר.

בצפונות ט"ז עמ' ס"ח נדפס מאמר בשם כתה"י לרבותינו הראשונים שנתגלו בדורות האחרונים וסמכותם לגבי קביעת ההלכה, לר' צבי יעקב הלוי לרר, ונעזרנו הרבה ממנה.

נעזרנו עוד מס' קובץ בית הועד, נערך ע"י ר' יואל קטן ור' אליהו סולוביצ'יק, עם הרבה מאמרים מעניינים, והערות העורכים הי' לנו לעינים. ובפרט נעזרנו במאמר היחס ל'שאלות נוסח' בספרי חז"ל, ע"י ר' שלמה זלמן הבלין, ומאמר שינויי הנוסח בתלמוד – הולדתם ומשמעותם, ע"י ר' הלל פרוש.

שני כיתים אלו מביאים ראי' ממה שגדולי ישראל לא עסקו ואינם עוסקים במקצוע זה, ובע"כ או שאינו נחוץ או שיש הקפדה שלא לעיין ולעסוק בזה.

ונקדים בעזה"י בעצם הענין עד כמה צדקו דבריהם, ואח"כ נבאר דעת רבותינו גדולי הדורות בזה.

הסיבה הראשונה: אין תועלת מהעסק בגירסאות^ד

יש חושבים שהעוסקים בגירסאות עוסקים ב"מקצוע", וכאילו שבאו לברר איזה אותיות כתבו רבינא ורב אשי, ולא שייך זה ללמוד הרגיל היורד לעומקו של הלכה וכל חפצו ומגמתו להבין ד' התלמוד ומפרשיו בתכלית ההבנה ולא לעסוק בפטפוטי מילין בעלמא.

והצדק איתם, שאם זה הי' העסק נמצא שהוא מקצוע. ובאמת אין אותיות בתורה שבע"פ (ואמר הגרי"ז ז"ל להגר"ר אלחנן ז"ל דלא נאמר אותיות מחכימות בתורה שבע"פ^ה). רק שע"י האותיות אנו יודעים גופי ההלכות, וזהו המטרה.

אמנם האמת הוא שכל העסק בגירסאות הוא רק לברר הפשט בגמ'. אם הפשט משתנה ע"י שינוי הנוסח א"כ צ' לחקור אחרי' תוך עיון וחיפוש בנוסחאות כת"י וראשונים, דכמו שצ' לקנות גמ' כדי לדעת מה כתוב בו, כמו"כ צ' לעיין בכת"י לדעת מה כתוב באמת. ר"ל שהעסק בנוסחאות אינו אלא אמצעי פשוטה, לא מקצוע ולא דרך הלימוד. מה שניתן עדיין לברר הוא אם אכן שינויי נוסחאות משנים הפשט האמיתי אם לאו, ר"ל אם יש מקום לאמצעי זה^ו.

^ד נקטנו כאן שאין טעם להתנגד לש"נ אלו, ע"כ מי שיש לו השגות עלינו בזה תוך עיון בדברינו יעויין נא במש"כ להלן בענין ההתנגדות.

^ה הובא בשיעורי הגרמ"ד הלוי עה"ת עובדות עמ' שצ"ג.

^ו יש להעיר שמומין הראשונים עד זמן האחרונים עסקו בבירור וביאור שינויי נוסחאות בהרצאת השקו"ט ובידורי סגנון, וכן בשמות התנאים ואמוראים, ועוד דברים קטנים מאוד שאין להם שייכות להסוגיא כלל, ודברו ע"ז באריכות, וכידוע. ואולי יש לקרות לדברים אלו "מקצוע" אם שהוא מקצוע נחוזה, אבל עכ"פ אין העיון והחיפוש בגירסאות מקצוע בפנ"ע, רק אמצעי פשוטה אשר על ידה יכולים דברים כאלו בפרט להתברר. אבל לא בזה עסקינו.

נסביר השאלה לעומקה, דאפי' את"ל שיש איזה ט"ס בגמ' המשנה הביאור של הגמ', הלא אפילו כל מי שאינו לומד רק עם פירוש רש"י יעמוד עלי' ולא יכשל, בין מהמובאות הרבות שברש"י ללשון הגמ', בין מעצם הפירוש שעל ידה יוכל הפשט להתברר, וא"כ מה תועלת יכול להיות מזה.

תשובה, באמת יש כמה סוגים של ש"נ להשיב לשאלה זו.

דוגמאות לשינויי נוסחאות שיש בהן תועלת

א'. טעות בגמ' וברש"י כאחד

כמה פעמים המדפיסים התאימו הנוסח שבתחילת רש"י להתאם עם נוסח הגמ'. או התאימו נוסח הגמ' לנוסחא שברש"י. או שהמהרש"ל הגי' בין בגמ' בין ברש"י והוכנס הגהתו בפנים בלי לסמן. גם שלפעמים המדפיסים עשו הנקודה ברש"י המפריד בין נוסח הגמ' לפירושו שלא במקומה, זאת משום שהי' לרש"י נוסחא אחרת בגמ' מלפניו. ומצינו כ"פ שהנכון הוא כהגירסא ששינו ממנה.

לדוגמא ע' סוכה דף יז: דאי' ואמינא להו אנא האי מאי בשלמא לדידי דאמינא ארבע אמות משום שיעורא ולא שיעורא הוא האי לאו שיעורא הוא כיון דלא שוו שיעורייהו להדדי לא מצטרפי ע"כ. וברש"י שם האי לאו שיעורא הוא כיון דלא שוו גרסינן ולא גרסינן וכיון ע"כ. ובדק"ס הביא דתיבות 'האי לאו שיעורא הוא' ליתא בכת"י ודפו"י דגמ' ורש"י ונוספו ע"פ המהרש"ל, וביאר שם הגירסא הישנה. וכן מוכח מד' רש"י שהושמטו בדפוס ונמצאים בכת"י ופי' רבינו אברהם מן ההר שם.

עוד דוגמא: שם דף מז. אי' ברש"י הכי גרסינן ואנן נמי כרבי עבדינן ומברכינן כל שבעה, ע"כ וכ"ה בגמ' לפנינו. אבל בדק"ס הביא דליתא בכת"י וכ' וז"ל ולא הביאוהו אחד מן הראשונים וכולם דייקו לה משמיו דנפשיהו מהא דרבא ומדברי רש"י בא בגמ' וברש"י כ"י לא מצאתי מלות (הכי גרסי') והדבור מתחיל ואנן כרבי כו' ופסק מרש"י הוא ובזה כל דבריו נוחים וישרים עכ"ל.

וע"ע בדוגמא צא: בהגו"צ אות ב'.

ב'. כשאין פירוש רש"י

כמה פעמים מצינו שאין פירוש רש"י על איזה ענין, ושם דוקא יש ט"ס. במקרים רבים מקומות אלו הם קשים מאוד להבנה, ואפ"ה אין פירוש רש"י. מעם א' לכך שלא פירשה רש"י ולפעמים אפי' א' משאר הראשונים ורק האחרונים עמדו עלי', משום שהנוסח שעמד לפניהם לא היתה מוקשה כלל והיתה פשוטה כ"כ עד שלא הצריכו לפרשה.

דוגמא לכך: בסוכה דף יד: אי' בגמ' תא שמע שני סדינין מצטרפין שני נסרין אין מצטרפין ר' מאיר אומר אף נסרין כסדינין כו' לישנא אחרינא בשלמא לשמואל דאמר בשאין בהן ארבעה מחלוקת אבל יש בהן ארבעה דברי הכל פסולה מאי מצטרפין מצטרפין לארבע אמות מן הצד אלא לרב בשלמא לר' מאיר מאי מצטרפין מצטרפין לארבע אמות מן הצד אלא לר' יהודה דאמר אפי' יש בהן ארבעה כשרה מאי אין מצטרפין קנים בעלמא ניהו אידי דקאמר ר' מאיר מצטרפין אמר רבי יהודה אין מצטרפין ע"כ. ולא פירש רש"י על זה כלום.

וז"ל הדק"ס שם ובאמת האי לישנא אחרינא אינו מובן כל צרכו דהאי קושיא דמקשה לרב אלא לר"י מאי אין מצטרפין קשה נמי לשמואל דהכי דמי אי ביש בהן ארבעה מ"ט דר' יהודה דאמר שני נסרים אין מצטרפין לד"א מן הצד ואי באין בהן ארבעה מאי לישנא דמצטרפין והא אם סכך כל הסוכה בכך כשרה וכבר נתקשו בזה המהר"ם לובלין והמהרש"א ומ"ש המהר"ם דלר"י אף דברחבין ד' פסולין אין מצטרפין לד"א מן הצד דברים תמוהין הן דמאי בינייהו דכיון דהאי ד"א משום דופן עקומה נגעו בה ואם יש ד"א מפסול לא אמרינן דופן עקומה מה לי אי הוה סדין או נסר ועוד מדקאמר שני נסרין משמע דבנסר אחד רחב ד"א מודה דפסול ולא אמרינן ביה דופן עקומה וא"כ הוא הדין לשנים או שישה נסרים דמ"ש וכן כתב המהרש"א דלא שאני לן בין הכא לשאר סכך פסול ועי' פ"י עכ"ל שג"כ נתקשה בזה, וכן דן בזה השפ"א.

הדק"ס כ' כ"ז משום שמצא בב' הכת"י שלפניו דליתא כל הלישנא אחרינא, ואנו מצאנו כן בעוד חמשה כת"י, וכן ליתא בכל הראשונים שנדפסו מאז נדפס ס' דק"ס. וע"כ המשיך הדק"ס וז"ל אלא מחוורתא דל"ג לה. וכתב הריטב"א והא דקתני ר' יהודה כו' אליבא דרב דאידי דנקט רישא שני סדינין כו' משמע נמי שלא היה לפניו הל"א שאי ידעה הגמ' מזה לא היתה צריכה לומר אידי דקאמר

ר' מאיר כו' אלא אידי דקאמר רישא שני סדינן כו' וגם בדברי הריטב"א יש לעיין מ"ט ניהא ליה בדשמואל עכ"ל. עכ"פ ברור שאין ל"א זה מן הגמ'.

ויש להעיר שהמהדיר של הריטב"א סוכה (מהדו' קוק) לא עמד בזה.

דוגמא נוספת: בב"ב דף ט. אי' בגמ' א"ר אלעזר גדול המעשה יותר מן העושה שנאמר ודו' מעשה הצדקה שלום כו' (פירש"י מעשה הצדקה טורח המעשים את חבריהם מולא כתיב והיתה הצדקה שלום), ובסמוך לה אי' אמר להו רבא לבני מחוזא במטותא מיניכו עושו בהדי הדדי כי היכי דליהוי לכו שלמא במלכותא ע"כ.

ע"ז לא פירש רש"י מאומה, וצ"ב טובא מה שייך גמ"ח (עושו בהדי הדדי) לכאן, הא איירינן במעשה הצדקה שע"ז נאמר דרשת ר"א שיהי' שלום.

המעיין בדק"ס ימצא דבכתה"י (הי' לו חמשה כת"י) וס' אגדות התלמוד ומנורת המאור ובעיין יעקב ויד רמה תחת תיבות בהדי הדדי אי' אהדדי והכוונה פשוטה (המפרשים לע"י לא עמדו בזה דלפניהם הי' כבר מתקן).

עוד יש להק' דר"א לא הזכיר שלום במלכות, ולמה נקט רבא שלום במלכות. וכבר עמדו בזה המהרש"א והעיון יעקב (ותי' המהרש"א צ"ע דלכאו' הול"ל ממלכותא). אבל ביד רמה ליתא תיבת במלכותא, וא"ש בפשיטות.

כעין זה נמצא לרוב באגדות התלמוד דשם נתמעטו הפירושים ורבו השיבושים.

דומה לכך שלפעמים יש סתירה לפירש"י מגמ' מפורשת וניתן לפתור דוקא ע"י העיון בכת"י.

לדוגמא לכך עיי' ס' רשימות שיעורים למס' שבועות סי' י"ט אות א'.

ג'. טעותים בפירוש רש"י

כמה פעמים אי אפשר לעמוד על פשט הגמ' או פירוש רש"י מפני הט"ס הנמצא לרוב בפירושו. דוקא פירוש רש"י, אשר ניתן לדייק כל אות ואות ממנה, לא זכה להגהה ע"פ

¹ ולקו' זו יש ליישב דשאני צירוף ד"ט דבלא"ה אין פסול כלל אפי' בס"פ ושייך יותר לשון צירוף, מפסול ד"א מן הצד שהוא כבר דרגה יתירה ולשון אין מצטרף משמע דבעצם פוסל רק שאינו מצטרף להוציא מידי דופן עקומה (ואף שבדואי אין הדין כן אבל המשמעות גרועה יותר) ואכ"מ.

כת"י ודפו"י. לפעמים גם חסרים דיבורים שלמים בפירושו (וזה יסביר כמה מקומות שנראה שהו"ל לפרש ולא פירש).

התועלת בכך היא לרוב ודומה להתועלת המגיע מעיון בכת"י הרמב"ם ולכן היא מרובה מהתועלת בעיון כת"י של הגמ'.

לדוגמא ע' דוגמא דף לב. בב"ח אות ב'.

ד'. כשמבואר שיש טעות אך מהו אינו ידוע

כמה פעמים הרגישו האחרונים (או שסתם מורגש) בסתירה בין נוסח הגמ' לנוסח או תוכן פירש"י ושינו הגירסא או דחקו להסביר, וע"י העיון בכת"י ניתן להסביר אחרת.

דוגמא לכך: בב"ב דף קעה: במח' עולא ורבה אם שעבודא דאורייתא אי' ומי אמר רבה הכי (ר"ל דשעבודא לאו דאורייתא) והא אמר רבה גבו קרקע יש לו גבו מעות אין לו וכי תימא איפוך דרבה לעולא ודעולא לרבה והא אמר עולא דבר תורה בע"ח דינ' בזיבורית ע"כ.

וברשב"ם פי' איפוך גבו קרקע אין לו גבו מעות יש לו כו', ומוכח דגירסא אחרת הי' לפניו בגמ'. וע"כ ברא המהרש"ל גירסא חדשה בגמ' להתאם עם הרשב"ם, ומצוין על הגליון על הרשב"ם עי' רש"ל שהי' לרשב"ם גירסא אחרת בזה ע"כ והביא הב"ח גירסא זו בהגהותיו.

אבל המעיין בדק"ס יראה שבכת"י מינכען ליתא 'דרבה לעולא ודעולא לרבה'. ולפי"ז ההפסק נקודה ברשב"ם צ"ל אחר תיבת 'איפוך', והוא לא פי' איפוך כפשוטו. וכן משמע מלשון הרשב"ם בד"ה בע"ח דינ' בזיבורית שסיים אלמא שעבודא דזיבורית דאורייתא, ולא כ' אלמא דכך ס"ל עולא (וכן משמע מתוס' שם).

ועי' בפ' המיוחס לרגמ"ה וז"ל וכי תימא איפוך. והאמר עולא דבר תורה בע"ח בזיבורית אלמא דקסבר עולא דשעבודא דאורייתא ולא מצית אפכית לי' עכ"ל. הרי מפורש א' שלא גרסו דרבה לעולא ודעולא לרבה, ומדפיסי וילנא הוסיפו

נקודה להראות שיש דילוג וטעו בזה. ועוד שפי' כפשוטו וכ' מפורש כן ולא סתמו כמו הרשב"ם^ה. וצ"ע.

ה'. גירסאות שאר הראשונים

לכמה ראשונים היתה נוסחא אחרת מרש"י ותוס' וניתן לברר רק ע"י העיון בכת"י לתרץ קושיות חמורות עליהם. ומיוחד בכך הוא הרמב"ם שהיו לו נוסחאות משונות מאוד משא"ר. בזה אכן המהדירים של ספרי הראשונים והמפרשים להרמב"ם כבר עמדו בכמה דברים כאלו וס' דק"ס מוזכר כ"פ אצלם, אבל הניחו מקום גדול להתגדר בו.

עוד תועלת

והנה כל דוגמאות הנ"ל מראין על טעותים שא"א להגיע אל האמת אם נלך בעקבותם ודוקא ע"י החיפוש בנוסחאות יתגלה האור. ובאמת יש עוד תועלת היוצא מעיון הגירסאות והוא שבמספר מקומות מצינו שבלי הנוסח האמיתי ה' אפשר להבין הדברים על נכון רק שהגירסא המשובשת מביא הלומד לידי טעות.

לדוגמא ע"י ברש"י תענית דף כה. דא"י שם דובים. וזאבים בשדות ע"כ והלומד יכול לטעות שמדובר כאן בדובים וזאבים. אבל ברור שמדובר כאן בזאבים גרידיהו ודובים בארמית הוא זאבים. ומה שכתב רש"י וזאבים אכן קצ"ע אבל הכוונה מובנת מאלי'. אבל בע"י הגירסא ברש"י זאבים בלי וא"ו וא"א לטעות^ה.

למה אין זה ידוע לרבים

מכל זה ברור שהתלמוד שלפנינו הוא ספר שאינו מוגה. וכאן נשאלת השאלה: א"כ למה אין הלומדים מרגישין בכך?

אבל התשובה מבוארת, הנה הנוסח שלפנינו מלבד מה שנקבע בדפוס כך שהמדפיסים הגיהו' כדי שלא יראה כאינו מוגה, הלא הוא מוגה מסברא ע"פ הגהות המהרש"ל בלי

^ה ועי' ס' הישר לר"ת חידושים סי' תרי"ג וז"ל וההיא דשילהי ב"ב שאילה בת יומא שכתבת שבו ביום היית עוסק בה אי אפשר דלא פגמא פורתא דאדמקשית מבני חרי לעולא דעולא מבני חרי קאמר בע"ח בויבורית דבר תורה תיקשי לרבה ממיטב שדהו וממיטב כרמו ישלם כדפריך בשילהי שמעתא משור שנפל על האדם. אלא משום דלא ידעת פירושא לפום חורפא שיבושא. והכי פירושה וכי תימא אפיך דרבה לדעולא כו' עיי"ש.

^ט העקוב למישור מבוא עמ' י' עיי"ש, ומשם להגו"צ על אתר.

לסמן, ונראה לפום ריהטא כמדוקדקת. ורוב הלומדים לא ידעו מן הדוגמאות הנ"ל, וס' דקדוקי סופרים אינה מצוי' בבהמ"ד.

גם אלו שראו הספר דק"ס, מלבד שקשה להשתמש בו למי שאינו רגיל בה וגם לרגילים בה הוא קצת קשה, הלא רוב השינויים אינם משמועיים ללומד הרגיל (דבר שאינו ממועט חשיבות של שאר השינויים, כמובן), וגם במבט שטחי קשה לעמוד על החשיבות של כמה מן השינויים.

גם מדור "הגהות וצינונים" הנדפס בש"ס המפואר "עוז והדר" הביאה לידי כך. שעל אף שהם זיכו את הרבים מאד בהבאת כמה נוסחאות ישרות מכת"י וראשונים, הם לקטו גם שינויי סגנון רבים, וחלקם גם מוטעות, וקראו עליהם שהם רק השינויים המשמועיים, והשמיטו כמה שינויים חשובים' והלא רוב שינויים הנ"ל אינם מופיעים בהגו"צ^א, והטעו הלומדים בשגגה.

בנוסף לכך כת המתנגדים אוהבים לפרסם שדפוס וילנא מוגה מכל טעות ושאינ תועלת מעיון בנוסחאות כלל, ואלו שבעצמם אינם מתנגדים הושפעו מהם.

ויש טעם נוסף לכ"ז. והוא, דמי שחידש איזה חידוש יש לו זמן מספיק לחשוב עלי' ושתהי' רשומה בלבו. דהרי עמל ויגע עלי' הרבה, ולפעמים שומע יסוד א' המתרג' כמה קושיות והרבה יש לפלפל בה, ומשמח עלי' כעל כל הון. ואפי' בקושיא ותירון פשוטה הלא לאחר שהדברים נתבארו יש כאן קושיא ותירון, ונשארית הבנה חדשה הרשומה בזכרו.

לא כן תיקון טעות. הרי מיד שנתגלה התיקון פרחו כל הקושיות למפרע, דהא מעולם לא היתה קושיא. כך, שמי שנמצא תיקון טעות ע"פ כתה"י על גליון הגמ' שלו, וקיבלה בלי לחשוב על הצד האחר והקושיות שיכולין לבוא בעקבותה (וכן ראוי לעשות) לא ירגיש כלל באותה טובה שזכה לה, היינו להנצל מטעיות קושיות ופלפולים של הבל. ובכן לא יימצאו שיעורים על שינוי נוסח, ולא ישאר זכרו למוצאו, יען כי אין מקום להאריך בה^ב.

^א והם עומדים באמצע תיקון לד"ז, ר"ל שעורכים מדור הגו"צ מחדש ומוסיפים כמה הגהות חשובות ואלו שאינם חשובים בעיניהם לשעת הלימוד מדפיסים בסוף המסכתא בשם השלמות להגו"צ, ובעזה"י נרחיב הדיבור בזה להלן.

^א וחלקם עתידין להיות מודפסין בהגו"צ והשלמותה החדש.

^ב ועל אף שמצאנו קצת מחברים מאריכים בקושיות ומתרגמים בשינוי נוסח, לא יפה עשו (ואולי עשו כן להוציא מטעמים שכתבנו) דלא היתה קושיא כלל ששייך עלה תירון.

וא"כ אין פלא שאין התועלת בש"נ רשום בזכר המעיינים ושהציבור לא שמו לב אלי'. אבל האמת הוא שהרבה תועלת יש להפיק מהעיון בנוסחאות, כמוש"נ.

שינויי נוסחאות להלכה

עוד מטעה לזה הוא אותו הדבר המפורסם בכל קצוי תבל שאין סומכין על הגירסאות שנמצאו מחדש להלכה. והנה הטעם לזה לפום ריהטא נראה משום דלפסק הלכה הנוהגת למעשה צריך שיהא הדבר ברור ואמת, ומכיון שאין הגירסאות אלא מקצוע בעלמא להגדיל תורה ולהאדירה להוסיף לקח ופלפול, אבל אינו העיקר, א"כ למעשה אין לנו אלא הש"ס דלפנינו ועל פיו אנו יודעין בבירור שאנו מקיימין את דבר ה'. ואם כנים הדברים נמצא דאין מקצוע הגירסאות אלא רווחא מילתא בעלמא שאין העיון בו ראוי לכלל הלומדים אלא לאלו האוהבין דברים משונים ומקצועות צדדיות.

אך כ"ז אינו, הנה באמת אנו פוסקין ההלכה ע"פ כתה"י כל זמן שהטעות ברור, ועכ"פ חוששין לה", אך דבר זה אינו מצוי.

הבה נבאר דברינו. הנה כו"ע מודו דאם הי' נתגלה לעינינו אותה כת"י שחתמו עלה רבינא ורב אשי והיתה גירסתו משונה מהגירסא שבידינו היינו פוסקים כמותם. דהלא הסכימו כל הפוסקים לכלל המהרי"ק (שורש צ"ד) הובא ברמ"א (חו"מ סי' כ"ה סוף ס"ב) וז"ל אבל אם נמצא לפעמים תשובת גאון ולא עלה זכרנו על ספר ונמצאו אחרים חולקים עליו אין צריכים לפסוק כדברי האחרונים שאפשר שלא ידעו דברי הגאון ואי הוי שמיע להו הדרי בהו עכ"ל כל שכן וכל שכן בג"ד היו מודים הראשונים לד' האמוראים (ועיי"ש בש"ד).

אך דא עקא שאין לנו כת"י רבינא ורב אשי. הכתבי יד שיש לנו הם מזמן הראשונים. ומכיון שבכל דבר הלכה פלפלו הראשונים ואין דברי השו"ע בנוין אלא על דבריהם, א"כ בע"כ שלא יהי' נפק"מ להלכה ע"פ כת"י, דאין ההלכה תלוי' בנוסח הדפוס אלא בנוסחת הראשונים.

והרי ממ"נ, אם זה הגירסא כבר נמצא באותו ראשון שאנו פוסקין כמותו, הלא א"צ לכת"י. גם אם נמצא בשא"ר ופסקינן כג' האחרת, הלא ודאי שאותו הראשון דקיי"ל כוותי' ראה גי' זו ודחהו מן ההלכה. ואם לא נמצא בשום ראשון הלא זה גופא מעיד על זיפו דהאיך אפשר שהגירסא האמיתית הנמסר מדור דור ונוגע להלכה הוא לא ראו

² ראה למשל יבמות דף קיד: בהגו"צ אות א' בגמ' אבל דם דעד דאיכא 'רביעית' אימא לא.

הראשונים, הלא כל המעיין בדבריהם יודע עד כמה טרחו לאוקמי גירסא אפ' בדברים שאין בהם נפק"מ, ואם לא הזכירו' ודאי שבט"ס תליא מילתא. ועכ"פ ודאי אין לנו להכריע כאותה הגי' נגד גירסת הראשונים, שלהם ג"כ היו כת"י, ובמאי עדיפי כת"י שלנו מכת"י שלהם? ומטעם זה כתבו המומחים בחיפוש הנוסחאות שכמעט לא נמצא גירסא שיש בה נפק"מ להלכה שלא נזכר בראשונים.

ולכן, במקום שנפסק ההלכה ע"פ ט"ס ברור בתלמוד, או שנפסק ע"פ איזה ט"ס ברור בראשון, בודאי שנקבע ההלכה כגירסא הנכונה, וז"ב, ועי' להלן עוד בדעת רבותינו גדולי הדורות בזה.

לסיום, על המעיין לבדוק לעצמו אם באמת נמצא תועלת בחיפוש הנוסחאות אם לאו, ואנו מציעין שיבדוק בספרי ליקוט ש"נ שאינם מביאים אלא השינויים המשמעותיים להם, דוגמת ס' בית נתן למס' ברכות וס' לאוקמי גירסא לרש"י מס' ביצה וחגיגה וס' ילקוט שינויי נוסחאות בסוף רזא דשבתי למס' ב"ק, ולראות אם יוכל למצוא שינויים חשובים, וישפוט לעצמו.

הסיבה השנייה: יש להתנגד לבירור הגירסא ע"פ כתבי יד

יש כמה אנשים, כולל תמימים וישרים, המתנגדים לעיון בכת"י בכלל. יד.

לדעתם אי אפשר להיות שהנוסח שבידינו, הידוע כנוסחא "המקובלת", היא מוטעת כלל. שאם כן היתה, נמצא שניטלת מאתנו היכולת לדייק בד' חז"ל ופירושי הראשונים,

יד היא הנותנת שהתנגדותם לא באה משום ששונאים דברים הכתובים בידים, רק שמתנגדים לשינוי הנוגע לתורה הבא ע"י מציאות חדשות. ע"כ בעוד שעד כאן דברינו לא היו נוגעין רק לשינויי נוסחאות בתלמוד, אבל מכאן ואילך יהיו דברינו נוגעין לכל הפרשה של כתבי יד. וכגון הרמב"ם מהדורת שבתי פרנקל, שמהדורה זו נתקבלה ע"י רוב הלומדים, אבל עדיין שמענו תערומות עליו, מטעמין שוין. שכן הם שינו הנוסח של הרמב"ם בפנים ע"פ כת"י בלי שום סימן ע"פ שיקול דעתם, ורק בסוף הספר כתבו טעמם. כל טענות אלו שייכים לנ"ד ג"כ. וכן אירע בחיבורי הראשונים שנדפסו מחדש מכת"י שנמצא גישה דומה לא להשתמש בהם וכ"ש שלא לסמוך עליהם להלכה, שכן מציאות חדשות הן. והקורא דברינו יתמה עלינו שבודאי שיש חילוק בין ש"נ בתלמוד פירש"י ותוס' לש"נ ברמב"ם (וחיבורי ראשונים שנדפסו מחדש). אבל ילאה הוא למצוא החילוק ולהסבירו יען כי לא היתה חילוק בענין זה מעולם, ולא ישאר בידו יותר מהרגש בעלמא, ובעזה"י נסביר הטעם להרגש זה לקמן.

והכל מוטלת בספק. ועוד שכמה חידושי האחרונים, קושיותיהם ויסודותיהם, ישאם הרוח, וכן כמה ח"ת של דורינו נמצא שבשקר וטעות יסודם, ונפלה היסוד וממילא הבנין. אין כלום בטוח, אין לקבוע מסמרות בשום דבר. ומי יכול לעמוד בכל זאת בלא שיחרד וירעד כל גופו, מי ישמע כזאת ולא ישתומם מהתוצאות הנוראות הבאות בעקבות גילוי רז זה?^{טו}

אבל מה יעשו, הלא לשכוח כל זה ולהתעלם ממנה אין זה אלא דרך השיכור והלץ, אבל כל דורש אמת לא יוכל לסבול הדרך הזה.

אבל הרפואה באה קודם למכה. אין צורך להצטער ואין צריך להתעלם. כמה דרכים יש להתנגד, אשר נשמעים מיד לאחר הצענו קצת מהשינויים הנ"ל.

אך כולם בטעות יסודם. ונבארם אחת אחת.

א. העיון בנוסחאות מכת"י הוא נגד מסורתינו.

ביאור הדברים, מעולם לא ראינו גדולי התורה שבימינו ושבדורות שקדמו להם מטפלים בכתבי יד ודנים בהם בספרם ושיעורם, על אף שהי' ביכולתם. א"כ עלינו לא לשנות מדרכם וצריכים אנו לילך בעקבותם, וידוע מה נעשה באלו שעשו דרך לעצמם נגד המסורת.

ואף שכל המעיין בדברי הראשונים יודע שהם היו עוסקים בזה מאוד, אולי נשתנה איזה דבר בין זמנם לזמנינו שבה יש לתלות השינוי.

טענה זו מניח שכן לא נהגו בזה גדולי הדור הקדום, וכשעמד השאלה על הפרק באו נגדו. ובזה עי' מה שנבאר ונברר להלן בדעת רבותינו בעלי המסורה, ונראה מה יהיו עם חלומותיהם.

^{טו} והרגש הלז עצת היצר היא, מלבד שקצת גוזמא יש כאן, דהלא עיקרי הסוגיות ע"פ רוב מוחלט במקומן עומדות, אבל על השאר תחת מלהצטער עלינו לשמוח שזכינו להבין דברי קדמונינו ז"ל וניצלנו מטעויות, וכמו שהאחרונים דייקו בנוסחתם על אף שתמיד היתה קיימת האפשרות שמדובר בט"ס, כמו"כ עלינו לעשות מה שמוטלת עלינו, היינו לחקור אחרי הנוסח הישר ולדייק אחריו, ואם נטעה נטעה.

וזה אמת אף אם הם לא עסקו בזה בפועל, רק כל זמן שלא התנגדו ישר זה ודאי נמסר לנו שאין לשנות ולבוא נגד, כש"כ אם הסכימו, וכ"ש בן בנו של כ"ש אם עסקו בזה בעצמם.^{טז}

ויש כאלו האומרים "נניח שכן הוא, וכמה טעותין נמצאין בש"ס הנדפס, ואין זה נגד מסורתנו, אבל מה בכך, הלא אם נוסחא הלז הי' טוב להגר"ח והגר"ד הוא טוב גם לנו". אבל זה מבואר, שאנשים כאלו אין להם אותן ביקוש האמת ואהבת התורה שהיתה לכל רבותינו גדולי הדורות שמימיהם אנו שותין, רק קרירות עזה שולטת בהן.

אבל השאלה מתעוררת מאלי', שאם אכן העיין בנוסחאות הוא כ"כ נחוץ, למה לא מצינו שימוש רב בענין זה אצל גדולי ישראל, אם לא שהתנגדו לה?

נראה שיש ב' טעמים לדבר. א' קשה לדעת מספריהם אם באמת עיינו בה אם לאו. דהרבה מספריהם בנוין על יסודות הסוגיות ולא בהערות על הדף, כך שלא יבא הנוסחאות לתפוס מקום בדבריהם, וכבר ביארנו שחידושים הנובעין מתוך גירסאות שנמצאו אינם ראויין בד"כ להעלותן על ספר. אבל טעם העיקרי לכך נראה שלא נתעוררו לענין זה, ולא ידעו עד כמה הנוסח שבידינו מוטעת היא, וממילא לא שמו לב לענין זה כלל שהוא בלא"ה רק ענין צדדי (כמש"נ שהוא רק אמצעי ולא חלק מהלימוד). סוף דבר, א"א להביא רא' מגדולי ישראל אלו בענין זה מטעמים הנזכרים.^{יז}

ב'. הנוסח שבידינו נמסר לנו מדור דור, ואין לפקפק באמיתתה.

נקדים ונאמר, כי מה שמכונה "הנוסחא המקובלת" לא ניתן להאמר אלא על אותן הגירסאות שנמסרו לנו ע"י הראשונים וכולם הסכימו עליהן. אבל על השאר לא ניתן

^{טז} וממילא היא הנותנת שכל מי שמביע דעתו שזהו נגד המסורת, ולא כן סברו רבותינו, על כרחך שאינו חלק ממסורתנו. שפירוש המילה 'מסורה' הוא הקשר המקשר בין דורות הקודמים לדורינו (ולא דעתו של כל החכם בעיניו נקרא "מסורה"), ואם יש שינוי בין דעתנו לדעתיהם על כרחך שנפסק הקשר.

^{יז} להמחיש הענין, נביא דוגמא אחת לזה. הנה חיבור הרא"ש, מכיון שזכה להיות נדפס בסוף הגמרא, ממילא חלה עליו הדין "מסורה" שאסור להגיהו ע"פ דפו"י וכת"י. אבל בשנת תשנ"ט יצא לאור פסקי הרא"ש למס' מגילה ע"פ דפו"י וכת"י עם כמה הוספות חשובות (ע"י ר' משה רוזנר). בהסכמת הגאון הרב ברוך שמואל הכהן דויטש שליט"א כ' וז"ל והנה אע"פ שדברי הרא"ש הנמצאים בסוף המסכתות נראים מוגהים ובלי טעויות אך כפי שהראני הרב המו"ל באמת בדפוסים ראשונים רבו בו השיבושים והוגה בהרבה מקומות מסברא עפ"י מפרשי הרא"ש גדולי האחרונים, אך מ"מ עדיין יש ויש מקום להגהה נוספת עפ"י כתבי יד והשוואה לתוס' הרא"ש שיצאו בזמנים האחרונים, ועוד. ובוודאי שדבר חשוב וגדול הוא כי כל תיבה בפסקי הרא"ש היא עולם מלא עכ"ל. הרי מפורש שא' מגדולי דורינו לא התעורר לזה כלל עד שהראהו המו"ל נחיצות הענין, ואח"כ הסכים בכל ההתלהבות.

לומר שהיא מקובלת, כי על אף שנתקבל ללמוד מגמ' מודפסת, אמנם הנוסחאות שבפנים לא נתקבלו כאמיתיות. מה שהשתמשו כל הלומדים שבכל הדורות בנוסח הדפוס היתה אך ורק מן הסיבה הפשוטה שנוסח זה נשאר בידיהם לבדו, ובליט ברירה, וכי היתה עליהם לבטל לימודם מפני שלא עמדה לפנייהם הנוסחא הנכונה, ודאי לא, ואם הי' נוסחא אחרת לפנייהם היו משתמשים בה, והיתה מכונה בימינו "הנוסחא המקובלת" כמו"כ.^{יח}

א"כ זאת אומרת שאין לנו מסורה מיוחדת על הגירסא שלפנינו שהוקבע ע"י המדפיסים. ובאמת הדבר מוכרח, דהלא מצינו בכמה מקומות שגירסתן של הראשונים חלוק מגירסתינו, ומי פסק כגירסתינו נגד גירסתם לעשות שמסורתנו הוא דוקא כגירסתינו ולא כגירסתם. ועוד, האין "הע"ז" (ח"ו) הרש"ש, למשל, את פניו לשנות הגירסא נגד המסורה? אלא ודאי שאין לנו מסורה ע"ז.

ג'. טיבן של אלו העוסקים בתחום זה.

יש שרצו להביא רא' להתנגד ממה שאנשים מחוגים מסויימים הם העוסקים בזה, וע"כ שאין זה ראוי לציבור שלנו. והנה זה לא יכול להיות יותר מסימן בעלמא, ובודאי אין לסמוך עליו לבדו. ועכ"ז יש ב' תשובות לדבר.

א', הרי אי אפשר לומר שד"ז ל"ש לנו אם רבותינו בעלי המסורת עסקו בו, כמוש"כ לעיל.

ועוד, שחילוק יסודי יש בין גישתנו לגישתם. דלנו העיון בנוסחאות אינו יותר מאמצעי בעלמא להבין ד' חז"ל וראשונים. אבל להם הוא סוגיא בפנ"ע והוא התכלית. נמצא ששני דברים נפרדים הם, מה שאין לא' שייכות לחבירו.

^{יח} אמנם חובה עלינו להעיר שכנראה לפום ריהטא לא כן הי' דעתו של בעל הדק"ס בעצמו שכך כתב בהקדמתו וז"ל ובעשית הערותי כתבתי על הרוב שכן הוא בספר פלוני ופלוני לאמר שהגירסא שקולה, שאם שהרבה מהראשונים גורסים גירסת הדפוס, יש גם הרבה שגורסים כגירסת הכ"י, ולא הבאתי ראיות לגירסאות הדפוס שכ"ה בספר פלוני ופלוני, יען שגירסאות הדפוס מקויימות הן מעצמן, ואין צריכין לראיות לקיים דבריהן, ורק לגירסאות הכ"י שאנו באין על ידן להוציא הנוסחאות הראשונות מחזקתן עלינו להביא ראיה עכ"ל.

וצ"ע איזה חזקה יש על נוסח הדפוס שאינה צריכה רא', הלא איתרע חזקתה כמה פעמים. ואף שמה שלא הביא ראיות לנוסחת הדפוס שפיר עשה, שהי' הספר נתארך פי כמה, ונוסחאות הראשונים מצויין הן, ובנוגע לכת"י שתיקתו מראה על זה, עכ"ז טעמו צ"ע.

אמנם נראה דלא כיוון לומר אלא שרוב הגירסאות שלפנינו הם אמיתים ויש להם חבר בכת"י וראשונים ולזה כינה לנוסחאות הדפוס מוחזקין מעצמן, והאריך לרווחא דמילתא.

ד'. אין לנו לחלוק על האחרונים, שבמקום שלא הגיהו הם אחזו שגירסתינו היא האמיתית.

אין אלו אלא דברי הבל. וכי כל מקום שמצאו קשה הי' עליהם להגי' כל השומע יצחק! הלא ידועים דברי הנודע ביהודה שאם נגי' כל הש"ס מחמת איזה קושיא נסתרו ונהרסו כל יסודות התורה וכו'. וא"כ מה שהם הקשו והאריכו על גירסא מזוייפת אין זה משום שאחזו בשיטה שזהו הגירסא האמיתי, רק שטעו מפני שגי' זו היתה לפניהם, ואם היו רואים הכת"י ודאי שהיו מודים. וחבל על שהצרכנו להאריך.

ואם ישאל השואל, כבודם מה תהא עלי', תשובתו: כבודם במקומם מונח! שהם עשו מה שהי' מוטל עליהם לעשות בדרכי החכמה וההגיון, ואם טעו, מן השמים הי', ואין שום גנאי בדבר ח"ו. זאת ועוד, בכמה ממקומות אלו היו הטעויות יכולות לעמוד מיני' ובי' בפנ"ע, כך שאם היו מגידין היתה זו טענה עליהם. ועם כל הנוסחאות ישרות שלנו, וכל הטעויות שלהם, עדיין לא נוכל להשיג את גודל קדושתם וגדלותם בתורה, ואם נשב ונעסוק בתורה לאלף שנים לא נגיע אל קרסולם, וכי אי"ז כ"א חוצפא יתירה לומר שהם צריכים לנו ח"ו לחפות עליהם?"

ואף במה שדייקו מנוסחתם אין להביא ממנה ראי' כלל שס"ל שנוסחתינו מדוייקת, רק שמכיון שגי' זו היתה לפניהם, היתה החובה עליהם לדייק בכל דבר ולא להתעלם בהשערות פורחות באויר. והדבר פשוט.

ה'. מה שהכת"י נמצאו בגניזות מוכיח שלא היו מדוייקים.

את"ל הכי, מה לנו אם הכת"י אינם מדוייקים, הלא כמה נוסחאות טובות וישרות נוכל למצוא אף בספרים שאינם מדוייקים, וכי מה שהי' ידוע כאינו מדוייק עושה שכל תיבה ותיבה שבו הוא ט"ס?

ט' ובענין אם יכולים צדיקים לטעות, ראוי להביא מש"כ הדברי שלום (להגה"ק מסטרופקוב, פרשת נצבים) דמי שחושב שא"א להטעות את הצדיק, הוא כופר בתורת מרע"ה, דהרי דברים ברורים כתב רש"י [דברים א', י"ג] (והוא מספרי שם, דמשה אמר:) שאם בא לפני מעוטף בטליתו, איני יודע אם הגון הוא עכ"ל. הרי דייתכן להטעות אף נביא ובעל רוה"ק ע"כ (כ"ז העתקנו מס' מגילת פלסתר עמ' רפ"ה לר' אברהם שמואל יהודה געשטעטנער, [על הזיוף הנמצא בס' מגילת ספר המיוחס להיעב"ץ]). וידוע המעשה שאירע עם הירושלמי קדשים המזוייף, שמתחלה אחזו כמה גדולי ישראל ממנה, ואח"כ נתגלה זיופה (לכל פרטי המעשה עי' בס' שאלו שלום ירושלים לבעל הכלי חמדה ז"ל). הגאון מהרש"ם ז"ל כ' לה הגהות, וכששלח לו הרב דוב ארי' ריטטער ז"ל (המעורר הראשון להזיוף) חששותיו בזה השיב לו המהרש"ם שהוא מטיל מום בקדשים, והרב ריטטער שלח בחזרה שהוא מביא חולין לעזרה. לסוף הדבר חזר (הובא בס' מעדני יוסף). וע"ע בקיצור תולדות חייו בתחילת מכתבי החפץ חיים, עמ' כ"ד, לעדות מבנו האיך שהניח תפילין דר"ת מחמת גילוי הירושלמי. וד"ב.

אבל באמת קושיא מעיקרא ליתא. רוב הכתבי יד הנמצאים בידינו נשתמרו באוספים פרטיים, לא בגניזות, ונמצאים היום בספרייות ואוניברסיטאות. אכן כמה קטעים הגיעו לנו מגניזות שונות, אבל אין טעם לומר שנגנזו מפני אי דיוקם, בו במקום שמסתבר לומר שנגנזו דוקא משום שבלאו ונקטעו מחמת רוב שימוש. ואולי הם יותר מדוייקים דהלא כנראה היו משתמשים בהם הרבה.

ו'. מניין לנו שגירסת הכת"י אמת, אולי נוסחת הדפוס היא הנכונה?

ה' סבור שאלו השואלים כן הם העוסקים בחיפוש ולימוד הגירסאות ביותר, ואין מזיזין ידם מס' דקדוקי סופרים לעולם, ועל כל גירסא וגירסא שוקלין ודנין על ביאורה והיוצא מתוכה, וכ"ז אפי' בגירסאות שנראין פשוט שהם טעותי סופר. דהלא אולי כן הוא הגירסא! גם עושים השערות מה ה' יכול הגירסא להיות, דאולי הגירסא האמיתי נעלם מאתנו ומכל כתה"י.

אבל בא ונראה נפלאות, אנשים אלו מקצתם לא שמעו על ספר דקדוקי סופרים מעודם וכולם לא השתמשו בה אפי' פעם אחת בחייהם! א"כ ברור שאנו לא הבינו את טענתם, ואתנו המשווגע. ואחרי העיון נראה שיש ב' דרכים להבין שאלתם.

הדרך הא': מכיון שנוסחת הדפוס היתה לפני הלומדים לחמש מאה שנים ולפני כל רבותינו האחרונים, יש לה דין מוחזק. והרי הכלל הוא: המוציא מחבירו עליו הראי'. ואם תביא אלף כתבי יד עדיין חרס העלה בידך, דאולי הכתבי יד משובשין בגירסתם, ואין להוציא אלא בראי' ברורה.

אמנם כבר ביארנו דאין לנוסחתינו שום סמכות יותר מן הכתבי יד, ומה שלמדו ממנה כל השנים אינו נותן לה יותר נאמנות ואין לה שום חזקה, והארכנו יותר מדאי, יען כי סברא הוא.

הדרך הב': מכיון שממה נפשך אי אפשר לדעת בברירות שהנוסח שמצאנו היא האמיתית, א"כ עלינו לעזוב את כל הענין ולא להפסיד הזמן על דבר המוטל בספק.

אבל לפי"ז נאמר באופן שוה ובאותה מידה: אולי לא נעמול לשוא על הבנת הסוגיא ופרטי', ולא נשקיע כוחותינו לריק בהבהרת דעת קדמונינו ז"ל, דממה נפשך אי אפשר

לדעת אם באנו להבנת הענין באמת הצרוף והברור, ותסגי לן בכל העולה על רוחינו לפום ריהטא².

אלא, שכל מי שהאמת נר לרגלו לא יסבול זה הדרך. הוא יודע שעליו להשקיע כל כוחותיו להגיע אל האמת, ואם לזה יצטרך לחפש בנוסחי עתיקי, יעשה כן, ואם נשאלנו הא אולי בכל זאת הוא טועה, יענה לנו אולי ואולי, אבל מה שמוטל עלי לעשות כפי כוחותי אני עושה, ואחרי כי כן הוא אין אני צריך לחוש לזה, ואין לדיין אלא מה שענינו רואות. וד"ב.

רק פרט אחד עלינו להבהיר. והוא, שמי שבא להכריע בין הנוסחאות, אין לו להשגיח במה שהיתה לפני האחרונים ז"ל באמרו שאין להכריע הנוסחא אחרת כיון שאולי גירסתם נכונה היא, רק לשקול את הענין מצד עצמו. דהנה זה פשוט שכל חשבוננו ושיקולו יהי' עכ"פ לדעתו בהתאם לדרכם של רבותינו האחרונים, ואם ס"ל שהפני יהושע הי' מכריע כן, אין לו להשגיח במש"כ הפני יהושע בעצמו בחיבורו, דהלא לפי שיקול דעתו אילו הי' רואה הפני יהושע גירסא זו הי' מודה. והוא פשוט למתבונן.

ולעצם השאלה, באמת אפשר להיות שגירסת הדפוס היא הנכונה, וכמו שאפשר שגירסת כתב יד א' היא הנכונה אף כנגד ג' הדפוס ושאר הכתבי יד. והכל צ' שיקול הדעת הישר.

ז. לשנות הגירסא בכל מקום מוקשה הוא דרך העצל, וחסר בעמילות.

טענה זו מקורה בדברי הנו"ב המובאים לעיל. אבל אין שייכות בין ענינו לענינינו. כי הוא כיוון לשינוי הנוסח מסברא, שאינה אלא השערה הפורחת באויר, ודרך הקל להתעלם מקושיות. לא כן בתיקון טעויות ע"פ כת"י, שאין זה הגהה אלא גירסא אחרת. ובמקום שנראה ע"פ שיקול הדעת הישר שנוסח הכת"י ודאי נכונה היא, אין מקום לדון בגירסא האחרת.

וזה פשוט, דהלא כל עמלינו הוא להגיע אל האמת, ובלא"ה אי"ז יגיעה בתורה אלא פלפול של הבל. וכי יש חסרון של סוגיות בתלמוד שצריכין ביאור וברור והתאמצות כל הכוחות להגיע להבנתם על בוריים, עד שאנו צריכים לעמוד על גירסאות מזויפות?

² ובאמת יש מהשואלים כן שהולכין בדרך הזה, ולהם אין אנו פונים כי צדקו בזה.

ח'. אם לא נתגלו כתבי היד עד זמנינו, סימן הוא מן השמים כי נוסחתינו היא הנכונה.

וזה שמענו גם בנוגע חיבורי הראשונים שנדפסו מחדש מכת"י, דודאי אין לנו לעסוק בהן, מכיון שעד עכשיו לא נתגלו.

אנו מאמינים בני מאמינים, אבל לא בדברים מוזרים! כי לומר דברים כאלו צריך להיות או נביא או שוטה. דמי הגיד לנו שמה שנגזר מן השמים עד הנה שכך יהי' הנוסח העומד לפני הלומדים, הוא סימן שנוסחא זו היא הנכונה ושכך צריך להישאר, וכי מי שנתלכלך בגדו לא יחליפנו, באמרו דסימן מן השמים הוא שצריך ללבוש בגד מטונף?!

ט'. אם היום נקבוע הגירסא ע"פ מציאות חדשות, מה יביא מחר?

שאלה זו תלויה בכך שהחיפוש בנוסחאות הוא נגד המסורה, מה שכבר ביארנו שזה אינו. ומכיון שאין זה נגד המסורה, א"כ נמצא דאנו גודרין גדר במקום שלא גדרו ראשונים, דבר שהוא לא גדר אלא פירצה, וכן לא ייעשה.

י'. אילו דייקנן כולי האי לא תנינן.

אכן טענה זו חזקה היא. כי זה פשוט שאין לבלות כל הזמן בחקירת הנוסחאות בו בזמן שיכולים ללמוד דף גמרא.

אך זיל לאידך גיסא, שמי שנתעלם מגירסאות כלל וכלל הוא מובטח למטעות.

וא"כ היוצא מזה הוא שכ"א צריך לטכס עצה האידך לקיים שניהם כאחת^{כא}. אך זה ברור, שטענה זו לא יוכל להצדיק להתעלם מגירסאות מכת"י כשא' מביאן לפנינו. ועל המעיין לשפוט לעצמו ואת הישר בעיניו יעשה.

^{כא} למשל, לעיין בהגו"צ שעל העמוד, וליקח הזמן לעיין בספרי הליקוט של הנוסחאות המשמועיים (כולל "השלמות להגו"צ" לכמה מסכתות), ובפגעו בשאלת נוסח לעיין בספרים הכוללים כל השינויים, וכן שיבדוק טרם שידייק דיוק קלה.

סוף דבר: נקוט האי כללא בידך, המציאות הפשוטה שנוסחת הדפוס מוטעת היא ויש להגיע אל האמת ע"י עיון בכת"י וראשונים, הוא דבר ברור אשר אמיתתה מעידה על עצמה, וממילא כל הטענות להתנגד לה אין בהן ממש וישאם הרוח.

דעת רבותינו גדולי ישראל בעלי המסורת בזה"כ

רבותינו הראשונים ז"ל

כל בר בי רב דחד יומא שכל הראשונים עסקו בחיפוש ועיון בכת"י (דלהם לא היו אלא כתבי יד), וטרחו מאוד להשיג נוסחאות מדוייקות, ודייקו בכל דבר קטן כגדול.

²² עלינו מוטלת החיוב להסביר מה שלא הכנסנו דעת רבותינו בתוך דברינו כנהוג (מלבד מה שהוא מסודר יותר בכגון דא). והוא משום דכל הולך ישר בודאי יתמה על איזה טענות שהפרכנו לעיל, שהם טענות מוזרות מאוד, וכי אחד באמת טען כך, ולמרבית הצער מוכרחים אנו להשיב שכל הטענות דלעיל אכן שמענו באזנינו, וברובן יותר מאחד טענו כן. ועתה נופלת התימה עליהם היכן באו לידי כך. הפתרון נראה, שכשהם פוגשים באיזה מימרא מא' מגדולי ישראל, שלפום ריהטא להם הוא דבר מוזר שאינו מובן ע"פ השכל הישר, תחת מלהשתדל להבינה ולשאול בה, מיד מקבלים אותה כמו שדימו' במוחם. והטעם לזה, משום שחונכו מילדותם שאין להם דעת יותר מזבוב ופרעוש, ורק לגדולי ישראל יש מוח, ולא עוד אלא שיש להם (!) "דעת תורה" שהוא ככל הנראה איזה דבר רוחני המורכב מנבואה ורוח"ק. ומי שחושב כן עושה חשבון פשוט: הוא אין לו מוח כלל ובודאי שלא יבין את דעתן של גדולי ישראל בשום אופן, ועליו לקבלו בלי שום מחשבה מה הוא מקבל, רק הכל לפום ריהטא, דהלא לנו אין אפי' מוח, כ"ש ד"דעת תורה" אין לנו. אך מפני שלא שימו לב להבין דבריו של זה הגדול בישראל כלל וכלל, קיבלו את הרושם שדעת התורה הוא לומר דברים מוזרים שבאמת אין בהן לא דעת ולא תורה. ובבואם לדון באיזה שאלה, מיד משתדלים להלוך על זה הדרך ולעשות את הדבר המוזר יותר.

(כמובן, אלו השייכים לתיאור זה במבטם השטחי יבינו את דברינו כאילו שאנו אומרים שאין לקבל ולבטל דעתינו לדעת גדולי ישראל, ולא מינ' ולא מקצתי, דוק ולא תשכח, וד"ב).

וכבר באו מים עד נפש, כי יש שברצונם להתחסד ו"לרחם" על גדולי האחרונים שביססו ביאוריהם על גירסא מזוייפת, הם ביקשו להפוך קערה על פי' בכפירת א' מעיקרי האמונה, ה"ה העיקר דזאת התורה לא תהא מוחלפת, רח"ל מדעתיהם הכוזבת, צא ולמד ממה יצא את העגל הזה.

והנה מובן מאליו שאי אפשר לדבר עם אנשים אלו, וכל הסברות שבעולם לא יזיוזם ממקומם, כי דחוקים ותירוצים וקושיות מוזרות יש להם בשפע, רק שכל הישר אין להם ידיעה על טיבו ומהותו. הדרך היחיד לנצח עמם הוא להביא מימרות מפורשות וברורות מגדולי ישראל, ואז יודו ולא יבושו שאינם מודים מפני הסברות, רק משום שגדול א' אמר כן.

ועתה מובן מאליו, דהנה כל ההולך ישר יקבל דברינו מצד האמת והפשיטות שבו, ולא יצטרך לדעתן של גדולי הדורות אלא לקבוע הדבר במסמרות ולהעלותו מעל כל ספק. אבל אלו מכת הנ"ל יתעקמו ויתעקשו בטענות שדופות קדים, וע"כ עלה בדעתנו לסדר דברינו כך כדי להכחותם על קדוכם, ולהראות שדעת גדולי ישראל מיוסדת על השקפת התורה שהעידה על עצמה פקודי ה' ישרים, וכל דבריהם בטוטו"ד נאמרו כד דייקת שפיר, ולא במקרה תמכו רבותינו בדברים אשר השכל מחייבם.

רבותינו גדולי האחרונים ז"ל

בתחילת תקופת האחרונים נדפסה התלמוד לראשונה. ומכיון שהיו עותקי הדפוס זולים הרבה יותר ממחיר כתבי יד, וכן שהיו בהם מעלות נוספות על פני כתבי היד, כמעט שנשכחו ונעזבו כתבי היד. ועם כל זאת לא נמנעו גדולי האחרונים שבזמן ההוא להשיג כתבי יד אלו שכבר היו יקרי המציאות ולהג' נוסחת הדפוס על פיהן. ואלו מהן:

רבי בצלאל אשכנזי ז"ל.

השיטמ"ק הנדפס על הגליון בסדר קדשים הוא מעשה ידיו שהשיג כמה כתבי יד והג' הדפוס שלפניו על פיהם^כ.

המהרש"ל ז"ל.

הרבה מהגהותיו הם ע"פ כת"י וכמ"ש המדפיס בהקדמה לחכמת שלמה ז"ל וזה מעשהו הגדול אשר עשה לא הניח מלהשיג גמרות רש"י ותוספות של קלף ישנים ועל פיהם ועל פי הפוסקים רב אלפס והרמב"ם סמ"ג וסמ"ק ובעל הטורים ובעל הערוך ושאלות ותשובות ראשונים ואחרונים בעקבותיהם דרך והג' וכל מעוות התקין עכ"ל. ורוב הגהותיו שולבו לתוך נוסח הגמ' שלפניו.^{כד}

הב"ח.

מקצת מהגהותיו הם ע"פ כת"י, ע"י בספרינו כט: בב"ח אות ג' לדוגמא. וכן כ' להדיא בב"ח או"ח סי' ב' ס"ק ב' שכן נמצא ברש"י כתיבת יד והגהות מהרש"ל.

מה שאין כל הגהותיו מכת"י נראה משום דכת"י אלו לא היו בהישג ידו, דבמקומות שהג' ע"פ העין יעקב וכדו' הרבה להג', ובבבא בתרא העתיק מדפוס לובלין של"ו שהיתה נוסחתו עד דף צ' ע"פ כת"י, והעתיק דברים קטנים של מה בכך ממש, עד שכ' עליו הדק"ס (בדף נט: רשב"ם ד"ה אבל) שלא העתיק איזה שינוי מדפוס הנ"ל אלא מפני

^כ כן העידו על"י החיד"א ז"ל (בשם הגדולים ספרים, מערכת ה', ל"ד) והמהרי"ט אלגאזי ז"ל (בכורות סוף פ"ה ד"ה וכן יש) וכן מוכח מתוכו ומהשוואה לכת"י.

^{כד} וע"ע מש"כ במבוא בענין הגהותיו.

שהב"ח הביאו בהגהותיו עכת"ד, ואם הקפיד כ"כ כשהי' לו נ"א בודאי שאם הי' לו כת"י בהישג יד הי' מעתיק ממנו כל שינוייו.^{כה}

המהרש"א ז"ל.

הוא מביא בקצת מקומות מכת"י, וככה"נ לא היו בהישג ידו כ"כ.

הברכת הזבח.

בהקדמה לס' ברכת הזבח כ' וז"ל אחר שגמרתי חבורי זה אנה ה' לידי גמרא ממסכת זבחים דפוס וויניציאה הנדפסת שנת ש"ח לפ"ק ומצאתי כמעט רוב ההגהות שהגהתי בפרש"י מסברתי נדפסים שם על נכון. גם הרבה פעמים שנדפסו שם בסגנון אחר גם מה שהשמיטו המדפיסים ברש"י ועל הרוב יש שנויים בפרש"י והם עיקרים ונכונים. יגעת וטרחתי והעתקתי כל השנויים תוך חיבורי ובכ"מ שנמצא בחבורי ס"א לגמ' הנ"ל כוונתי עכ"ל.

הבאר שבע.

ז"ל בהקדמתו וסיוע בהרבה מקומות בגמרות ישנות של קלף דווקני הנמצאות בארץ ישראל מימי עולם שהיו בזמן חכמי המשנה והגמרא ושלחו בידי עכ"ל.

הקרנן נתנאל.

בסוף ספרו כ' וז"ל שלא להוציא הנייר חלק אעתיק איזה גרגרים לזכות את הרבים, וזהו: בברכות דף לד ע"א ברש"י מתחילת הברכה שטעה זה, וממילא משתמע דגומר מונה והלאה, אלמא על סדרה צריך לחזור ולומר, ע"כ. ופירוש זה תמוה, דאם כן הוי תיובתא דרב אסי, והתלמודא קאמר תיובתא דרב הונא, וראיתי שהרבה לומדים נשתבשו בזה להשוות פירוש רש"י עם פרכת הש"ס, וראיתי בש"ס על הקלף בפערישי הגירסא תיובתא דרב אסי, לימא תהוי תיובתא דרב הונא, אמר לך רב הונא, וגירסא זו הי' לפני רש"י, ודבר פלא הוא עכ"ל.

הרחיד"א ז"ל.

הוא ראה כת"י הנ"ל ז"ל בשם הגדולים (ספרים, אות ג', קו"א) ראיתי ש"ס כלו כתוב על קלף בעיר פרש"א שבתחלת אשכנז וכו' והכתב ישן ומשונה, וכל התלמוד בקובץ זה וכו' ולהיות כי הנח"ץ השיאני, ויהי דוד נחפז ללכת, לא זכיתי ליהנות הרבה לאור הש"ס הנזכר. ואגב רהטאי העתקתי מעט נוסחאות בתחלת הוריות, והבאתים בספרי הקטן שער יוסף בשם גמרא של קלף. והרב קרבן נתנאל בסוף ספרו מביא נוסחאות מש"ס הנזכר כו' גם בארץ מצרים ראיתי ברכות וסדר מועד ש"ס על קלף כתיבת יד ושם ראיתי פ"ק דברכות וכו"י עכ"ל.

וכע"ז כ' בספרו מעגל טוב ז"ל אולם אחת היא אמרתי אעלה על שפתי, כי ראיתי בבית הקצין ר' ליב מפירשאי הנזכר תלמוד שלם, והמכתב מכתב ישן נושן כתוב על קלף, וכל הש"ס בקובץ אחד וכו' וקראתי ארבעה וחמשה דפים ממסכת הוריות, ומצאתי שם נוסחאות הרבה מאד, והייתי רוצה להשתעשע בש"ס הזה, והקצין הנזכר צוה לשמש למחר נסיעתי ולא נתנני השב רוחי, גם זו לטובה עכ"ל.

וכן הביא מכת"י הבית נתן בספרו פתח עינים יומא סט: כדאמר רב חסרא בעזרת נשים ז"ל ובש"ס של קלף כ"י נושנת היא בסוגיין ל"ג והיכא אתמור וכו' עכ"ל.

תקופת הדקדוקי סופרים

כמובן, בהמשך הזמן המושג של כתבי יד כמעט שנשכחה לגמרי. לרוב האחרונים לא הי' האפשרות לראותם, והוכרחו להגי' מסברא בלבד.

י' המשך דבריו ז"ל בנוסחא דקמן רי"א יב"ש שהוא פרט לשלוחי מצוה ורבים נתקשו בה ובש"ס הנז' גרים לה כלל, עוד מצאתי בש"ס פ"ג דסוכה דבנסחתנו ד' ל"ז איתה ור' יהודה סבר הני לדפנות ונתקשו רבים ושלמים על דברי תוספות שכתבו שם ר' יהודה הוה מוקי ליה לדפנות, דמאי אתו לאשמעינן והם דברי הש"ס ובש"ס הנז' ליתנהו להני מילי בש"ס כלל, ועוד מצאתי רפ"ק דחגיגה ד"ו ע"א בנוסחתין השיב רבי תחת בית הלל וכו' א"ל אב"י ולפעמין והוא פלא איך אב"י יאמר לרבי והר"ה במאור פ"ק דר"ה עמוד ע"ז וכתב דמצא נוסחא א"ל אבו' והוא רשב"ג ע"ש ובש"ס הנז' כתוב השיב ר' זירא תחת כ"ה וכו' א"ל אב"י וכו' ונוסחא זו נראית עיקרית ודווקנית כמו שאמר בסוף הוריות דר' זירא ואב"י ואינך אמוראי הו' יתבי וכו'.

בשנת תרכ"ח הדפיס הגאון ר' רפאל נתן נטע רבינאוויץ ז"ל את החלק הראשון של ספרו דקדוקי סופרים, בו השווה נוסחת הדפוס עם נוסח כת"י מינכען, ובהגהותיו השווה גם לעוד כת"י^{יז} והעיר על משמעות השינויים.

עבודתו הביא דבר חדש לגמרי לעולם התורה, שעל אף שהשינויים מימי עולם המזה, אבל ליקוט נוסחאות כזה לא מצינו פעם א' קודם לכן.

נביא כאן בעזה"י דעת רבותינו בזה, אבל תחילה ברצוננו להגיש לפני הלומדים גדול א' (עכ"פ) שהתנגד לזה, ואח"כ נבוא לאלו שתמכו בו.

התנגדות

בעל העונג יום טוב ז"ל.

בשנת תרל"ו כ' הגאון ר' בצלאל הכהן ז"ל מזוילנא (בעל המארה כהן) מכתב^{יח} לבעל העונג יו"ט, בו הוא יוצא כנגד החיבור סדרי טהרות להאדמו"ר מראדזין שהדפיס בצורת הגמ', היינו שהפנים מלוקט מדברי חז"ל וסביב לה פירושו ותוספותיו, וכמה מגדולי הדור שבזמן ההוא ראו בזה פגם בקדושת הגמרא. והי' בדעתו של ר' בצלאל להדפיס חוברת נגד הספר, ולשם כך הי' ברצונו להדפיס מכתב העי"ט ששלחו מקודם בו יצא נגדו בחריפות, אבל בעת ההוא נאבד המכתב, וביקש ר' בצלאל מהעי"ט לכתוב לו עוד פעם כדי שידפיסו את דבריו. המכתב חתום גם ע"י בעל הפורת יוסף ז"ל.

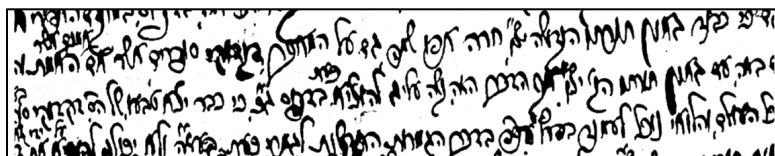
מה שהוא נוגע לענייניו הוא דבריו בתוך המכתב, וז"ל:

וגם כי כבוד גאון תורתו הקדושה יצ"ו, חרה אפו שמה גם על המחבר דקדוקי סופרים אשר אם [אמנם אשר] האמת והצדק גם בזה עם גאון תורתו הק' יצ"ו, אך הדבר הזה קשה עלינו להוציא [כעת] בדפוס ג"כ, כי כבר יצא טבעו של הס' דקדוקי סופרים [בעו"ה] בכל העולם, והלואי נוכל לעמוד בפרץ עכ"פ בדבר הגמרות החדשות לגמרי עכ"ל.

שים לב להתיבות המוקפין שבמכתב נוספו בין השורות, כי דברים בגו יש כאן.

^{יז} כולל אלו מספר בית נתן להגאון ר' נחמן נתן קורניל ז"ל שהדפיס מקודם לכן בו העתיק כמה ש"נ מכת"י הבא לו ממצרים וכיום נקרא כת"י אקספורד. הוא שלח הכת"י לאחר מכן להרנ"ר להמשיך עבודתו.

^{יח} נדפס בס' שנות דור ודור לר' ראובן דסלר עמ' מ"ט ואילך.

השערה בטעמו של בעל העונג יו"ט

את הטעם להתנגדות העונג יו"ט אינו ברור ולא ניתן אלא לשער למה חרה אפו. ועתה נבוא לנתח הדבר על אשורו. ראשית כל, אין נראה שהתנגדותו היתה על הנוסחאות הישנות המתאימות עם דברי הראשונים, דכמו שטענתו על הסדרי טהרות לא היתה על תוכנו ח"ו אלא על צורתו, כמו"כ היתה טענתו על הדק"ס מפני צורתו ולא על תוכנו.

אבל לשונו של ר' בצלאל דהלואי שנוכל לעמוד בפרץ עכ"פ בדבר הגמרות החדשות לגמרי, משמע דטענתו היתה מפני דבר חדש שבו. הנראה בזה הוא שראה העי"ט שיש נוסחאות המתנגדות למשנת הראשונים, ועל אף שע"פ רוב במקרים אלו ניכר מתוכו שמדובר בנוסחא מזוייפת, מ"מ הצורה של הספר, שהוא שורה מול שורה, דמצד א' יש נוסח הדפוס ומצד השני נוסחת הכ"י (מינכען), הוא דבר שיכול להביא את הבור או הפושע ליראות כאילו שיש ב' תורות ח"ו וניתן לבחור באיזה מהן שירצה^{כט}, ויביא ח"ו לידי תקלה. וע"כ כל החיבור הלז הוא דבר חדש שלא הי' נראה מלפנים בישראל, שאפי' אלו גדולי ישראל שהשתמשו בכת"י לא הביאו בחיבוריהם אלא נוסחאות שנראו ישרות, משא"כ הדק"ס הביא הכל.

דעתם של הפורת יוסף והמראה כהן בעצמם

הנה דעת הפורת יוסף אין לנו כלל ממכתב הזה, שיתכן שחתם עליו מפני שהסכים לתוכנו הכללי. אבל דעתו של ר' בצלאל שה"ה כותב המכתב יש לחקור בו. ובאמת דבר מוזר מצינו אצלו בענין הזה, שהוא נתן הסכמות נלהבות לכל שאר ספרי הרנ"ר אבל לא לדק"ס, דבר האומר דרשני. ומצד השני כ' בתשובותיו (שו"ת ראשית בכורים עמ' קמ"ח בהערה) בזה"ל:

^{כט} כמוכן כשיש ב' נוסחאות לפניך יש מקום להכריע ביניהן, אבל זהו ד"א לגמרי מלומר דשניהם אמת וניתן לסמוך על כל מציאה חדשה המזוייפת מתוכה, וההכרעה בו עסק הרנ"ר והראוי לנו הוא איזה לשון באמת אמרו חז"ל, ולחקור אחרי ב' הנוסחאות אם קיימין מיני' ובי' ובמשנת רבותינו הראשונים ז"ל.

ואין רצוני להוציא כעת הגהותי אשר יש לי על כל הש"ס בעז"ה, עד אשר אראה אי"ה את כל הש"ס בכ"י הנפלא על קלף הנמצא בעקר הספרים בק"ק מינכען יצ"ו הנדפס כעת ע"י ידידי הרב המאזה"ג המפורסם לגאון תפארת מו"ה רפאל נתן נטע נ"י ראבינאוויץ עם הגהותיו הנפלאים מאד וה' יהיה בעזרו לזכות את ישראל בזה עכ"ל. וכן הביא ממנו בהגהות מראה כהן (חגיגה בדף ג. ובדף ו.).

אבל הפתרון נראה מתוך המכתב שלפנינו. שככה"נ הי' ר' בצלאל יודע מהתנגדותו של העונג יו"ט (ואולי מאן דהו אחר), ולא רצה לצאת נגדו בפומבי בהסכמה גלויה. וע"כ בבואו לכתוב להעונג יו"ט ע"ז (שהי' מוכרח לעשות מכיון שבמכתבו הראשון כ' העי"ט דברים חריפים נגד הדק"ס, ואם לא הי' כותב ר' בצלאל ע"ז הי' כותבו שנית) נתחבט בשאלה האם לפעול שלא יכתוב ע"ז העי"ט במכתבו השני ומאידך שלא לעשות מזה חילוקי דעות. ומעיקרא כ' באופן מוסווה וחזר בו והחליט שיש לו לכתוב באופן חריף יותר ותלה השינויים בין השיטין¹. היוצא מזה הוא שר' בצלאל ככה"נ תמך בהדק"ס, ואף פעל שהעי"ט לא יצא נגדו ברבים, רק שלא הי' ביכולתו לבוא בגלוי ע"ז.

כמו שנראה להלן, בפשטות הי' העי"ט דעת יחיד בענין הזה², תא ונחזי.

דעת שאר גדולי ישראל מזמן ההוא עד זמנינו³

יש כמה אופנים לדעת דעתיהם של גדולי ישראל בזה:

יש כאלו שהסכימו לספר דק"ס והדומין להם. מזה יוצא שלא התנגדו למפעלו, אבל לאו דוקא שסברו שהוא ענין נחוץ או שימו לב להענין⁴.

¹ והמעין בציוור המכתב יראה שתיבת "דקדוקי" מודגש יותר, כנראה משום שפסק כתיבתו לחשוב שוב ע"ז ובעודו טרוד במחשבה הדגיש תיבה זו.

² יש להוסיף שיתכן מאד שבזמנינו ל"ש חששותיו, כשמדובר בבני תורה בעלי השקפה טהורה, והמשכילים הארוכים כבר אזלו להו מן העולם, וממשיכי דרכם שבזמנינו אינם צריכים לגירסאות מכת"י, וכידוע, וד"ל.

³ בד"כ לא הבאנו אלא מגדולי ישראל הידועים ומפורסמים ביותר.

⁴ לדוגמא, הגרש"ז אורבאך ז"ל הסכים לש"ס פרנקל עם הספר המפתח וילקוט שינויי נוסחאות (מס' ב"ק), ועכ"ז לא עסק בנוסחאות מכת"י. לראי' א' לזה עי' מנחת שלמה למס' סוכה ריש ז. ברש"י ד"ה ויעמידנו כנגד ראש תור, שתיקן שם הציוור הנדפס, אבל הציוור הוא ע"פ הגירסא דלפנינו, ובגליון הובא מ"ש גורסים' גירסא אחרת, והוא מהפני"ש. ואם הי' מעיין בדק"ס הי' רואה שכ"ה בכתב יד (וכ"ה ברבינו אברהם מן ההר שם), ולפי גי' זו כל קושיות גדולי האחרונים על אתר מיושבין בפשיטות.

כמו"כ אלו שהסכימו למפעלים דומים בחקירת נוסחאות הרמב"ם מכת"י, ודאי שלא התנגדו (וכמש"כ לעיל דאין לחלק בזה) אבל אין לנו שסברו שהוא ענין נחוץ. וזהו אפי' אם עסקו בזה בעצמם, דבנוגע לתועלת היוצא מחקירת הנוסחאות מכת"י, התלמוד ומפרשיו לחוד והרמב"ם לחוד.

מאידך, יש מגדולי ישראל שהסכימו הסכמה נלהבת וכתבו במפורש שהוא ענין נחוץ ונשגב, ואין לפקפק אחרי כוונותיהם.

ויש לנו אלו שהשתמשו הרבה בהספר דק"ס והביאו' בספריהם ואין לך הסכמה גדולה מזו.

הגאון ר' רפאל נתן נטע רבינאוויץ ז"ל בעהמ"ס דקדוקי סופרים.

נכון להביא כאן קצת דוגמאות מגדלותו בתורה והערכתו של גדולי ישראל אליו. בתוך מכתב א"ל^ה הוא כותב וז"ל ולאשר בימים אלה חשבו אבי וחמי כי אהי' רב בבריסק כו' עכ"ל והכוונה כשהי' בן י"ט שנים!

וכך כתב א' אודותיו לאחר פטירתו בזה"ל^ה ועודני זוכר עוד כהיום את הרב המנוח, איך הוא יושב מוכתר בטלית ותפילין והוגה בתורת ה' בהתמדה ושקידה רבה, ושם לילות כימים ולא פסק פומיה מגירסא, עד אשר כל באי שער עירנו התפלאו וכן תמהו אז על גודל התמדתו ושקידתו ובקיאותו העצומה בכל מרחבי ים התלמוד, ובעת ההיא יצא לו שם כאחד הגדולים אשר בארץ, ונקרא אז בעירנו "העילוי מקידאן" על שם עיר קידאן אשר בזאמוט ע"כ.

הגר"ע הילדסהיימר ז"ל כ' עליו במאמר הספד^{לו} בזה"ל היכרנו אותו לפני כמה שנים כאשר שהה כאן מספר ימים. אז הייתה לנו ההזדמנות לעמוד על בקיאותו הכמעט בלתי נתפסת. התפעלנו על שידע לצטט בעל פה על פי בחירה קטעים שלמים מתוך הש"ס והרמב"ם, דבר שהיה מלהיב אף את הלמדנים הגדולים ביותר עכ"ל.

^ה ישרון כ"ב אגרות ררנ"ר ל"ו.

^ה ר' שמואל יצחק ריווען, שם עמ' קפ"ז מתוך 'המגיד'.

^{לו} הובא בישרון כ"ג עמ' ש"מ.

מסופר^{לז} שבעל השואל ומשיב קם מלא קומתו כשנכנס הרנ"ר לביהכ"נ כשהי' בן כ"ה שנים!

וע"ע בהסכמותיהם של גדולי ישראל לספריו שהו"ל (ביניהם הגאון יעקב למס' עירובין) וד"ב.

הגר"ח פאלאג'י ז"ל.

בהסכמתו לס' בית נתן^{לח} כ' בזה"ל:

ראיתי אלקים עולים מן הארש בהגלות נגלות. ספרא נהר נורא תהלות חמדה גנוזה תורה שלימה ש"ס מוגה יוצאה בהינומא לקדושים אשר בארץ המה ואדירי והמה בכתובים מכמה דרי מרבנן קמאי דאתו ממולאי בחסירות ויתירות לפקוח עינים עורות. עד עת בא דבר ה' להוציא לאור תורה. מספרי דווקני זכה וברה. עת הזמיר הגיה תהלה לאלקיננו. הן כל יקר ראתה עינינו תלמוד גדול חליף ותני מוחלפת השיטה. נמחית אבן הטועים תהיה פליטה ע"ת לחננה כי בא מועד יתנו עדיהם ויצדקו בספר ויוחקו וחק נתן: וכו' מצוה הבא לידך מהור ימהרנה. בגופו ובממונו ידיו תביאנה. מדלג על הערים מקבץ על הגבעות להדפיס תמימים בבא כל ישראל לראות שלימה משנתו שלים מכל סטרינ ראה והתקין אף הוא ביטל את המעוררין על הנשר הגדול בעל כנפים הרמב"ם זלה"ה אחד מן הרמתיים. טרף נתן ליראיו המאיר לארץ ולדרים. רבים ישתו שמעו נא המורים להורות נתן:

הגאון ר' אלעזר איש הורוויץ ז"ל.

ז"ל בהסכמתו לס' בית נתן:

הדור אתה ראו הביא לנו מטעמים, איש מהיר במלאכתו הלך את חכמים, נוכח ה' דרכו כל הימים, ה"ה הרב המופלג בתורה וביראה חו"ש כש"ת מוהר"ר נתן קורניל נ"י מעה"ק ירושלים תובב"א, אשר נתן ה' באמתחתו מטמון, כתב יד ישן

^{לז} ר' יצחק אורנשטיין, הובא במאמר על הדפסת התלמוד מהדו' קוק עמ' רס"ג (ומשם לישורון כ"ג עמ' שכ"ז).

^{לח} ש"נ מכת"י אקספורד למס' ברכות (הכת"י כולל מס' ברכות וס' מועד), לר' נחמן נתן קורניל ז"ל. הספר קיבל הסכמות גם מהג"ר אברהם אשכנזי ז"ל, הג"ר שמואל מדאלהינאו בעל המנחת שמואל עמ"ס ברכות, הג"ר ישראל חזן ז"ל, והג"ר דוב בערש מייזלס ז"ל.

מזמן קדמון, כולל סדר זרעים וסדר מועד מש"ס בבלי וכת"י קדש זה הי' למראה עיני רבינו ה"ה הנשר הגדול הרמב"ם ז"ל¹ והוא מוגהה ונקי מסיגי השגיאה ומאבני הטועים כי בעת ההוא שנכתב לא חלו בו עוד ידי מעתיקים שונים, אשר לא ידעו לעשות למלאכת שמים כונים, לזאת דעת לנכון נקל כמה מהתועלת יצמח ללמוד תורה ע"י ספר מוגהה כזה, וכמת מהשאלות והקושיות על פסקי הרמב"ם ויתר הראשונים ז"ל יתישבו בהגלות נגלות בספרים הנדפסים אשר לפנינו נמצאים למרבה נוסחאות וגירסות אחרות מאשר היה כתוב מלפנים על הספר מחכמים, וסופרים גדולים הקרובים יותר זמן הרבה למעתיק השמועות עפ"י הקבלה מדור לדור עד חבור התלמוד והמשנה, ואם אמנם בדברים הנוגעים להלכה ולמעשה אין בידינו להכריע ואנו אין לנו לסמוך אלא על דברי רבותינו הקדושים ז"ל והכל כאשר לכל ככתוב בספר שי"ע שלפנינו עכ"ז באורו נראה אור להבין דברי חכמים הראשונים ולמצוא דעת קדושים, אשר על כן התעורר הרב החכם הנ"ל לדרוש ולתור אחרי השנויים והחלופים ההמה והשוה אותם לדברי רבותינו בעלי אסופות ז"ל והיו לבאר דברי אלקים חיים, ולזכות את הרבים קבצם כעמור גורנה וכתבם על ספר הכי קרא שמו בית נתן ע"כ.

ובמש"כ דאין לסמוך על הכת"י דוק שכ' טעמו להדיא שכשיש גירסת ראשון א' וא' בכת"י אין לסמוך על הכת"י יותר מן הג' האחרת דאין בידינו להכריע, ודייק להזכיר השו"ע שכל דבריו בנויין על הראשונים.

הגאון ר' שמעון סופר ז"ל (בנו של החת"ס).

ז"ל בהקדמתו לס' בית נתן:

מציון מכלל יופי אלקים הופיע אור האי תנא ירושלמי, שד"ר הכולל ציר נאמן איש אמונים, ליודעי דת חכמים ונבינים החכם השלם והכולל בתורה וחסידות מזה"ר נתן קאראננאל נ"י צפנת פנעה ומגלה מטמונים, מיישר הדורים ומסיר

¹ כך שיער המו"ל בהקדמתו וז"ל ולדעתי קרוב הדבר, שש"ס הנזכר היה בנמצא ביד הרמב"ם (כי ממצרים הובא הש"ס הנז' הנה על ידי חכם אחד כמו"ה יקותיאל הלוי ז"ל), כי כן מזכיר הרמב"ם פט"ו מהל' מלוה ולוה כו' נמצא שנכתבה הגמרא הזו שבאה ליד הרמב"ם כמו ק"ס שנה אחר חתימת התלמוד עכ"ל. אבל כ' ע"ז ר' מ"מ כשר (מבוא גמרא שלמה מס' פסחים) וז"ל השערתו זו אין לה שום יסוד, ויש לשער שנת כתיבתו במאה התשיעית או עשירית באלף החמישי ע"כ, ולפי"ז מש"כ כאן שהוא מאד מדויק הוא לאו דוקא, ועכ"ז דבריו קיימין.

כמשונים חדשים גם ישנים, חלופי גרסאות ונוסחאות בתלמוד בבלי מצויינים, אשר און וחקר ותיקן עפ"י כתב יד נושן ישן כמה מאות שנים, נצוצי אור בהיר ראינו זעיר שם זעיר שם מאורות נתן במשמר שומר ציון:

מציון תצא תורה, תורה קדומה בעיר ה' שמהם אפש קצהו ראינו במכתבו שומרי ציון² אחת הנה ואחת הנה לזאת היה לבי הומה, מימים ימימה, מי יראני הטוב מי יתן ויחברו אחת אל אחת והיו לאחדים לנו למנה תורת ת' תמימה, מי החכם ולא יבין דדא היא מרגניתא דלית לה טימא, כל חכם לבב ישמה ויאמר אמת חמותי ראיתי אור בציון.

מציון יצא ובא נהר שלום, ויראני את של נכותו אשר בלום, חמדה גנוזה נופך ספיר ויהלום, זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו כי כבר בא חכם עד הלום, וזכינו לראות בעינינו טוב ירושלים, סדר מועד כולו כתוב על הקלף, בו נמצאים ונראים חלופי נוסחאות כמה מאות והרב החכם הזה יגע בעיוני על נוסחא ונוסחא השנויה ידע ערכה והבין דרכה, וכתבם על הלוחות באר הטב, ויחזקם במסמורים, עפ"י סופרים וספרים גדולי המורים, ושאלת ותשובת חכמי הספרדים אשר מעולם אנשי השם המה הגבורים, אשרי עין ראתה של אלה הדברים, טובים וישרים מאירים כספירים, מי הגבר יחיה ולא יראה כי טוב להתאמץ בכל עוז למען החזיק ידי המחבר להוציא מחשבתו הטהורה מכח אל הפועל, למען חוקון מלין בעט ברזל ועופרת למען יעמדו ימים רבים לדור דורים למשמרת, כמה גדול זכות וכח המסייע במפעליו, יהי חלקי עמהם לגבר חיילא ודעו וראו כי הפלא ה' חסיד לו להוציא אור גנוז ולהפיץ אור תורה, אל ה' ויאמר לנו חשכה כאורה, אף גם זאת בהיותנו בארץ אויבינו לא מאסנו ולא געלנו. וזה לנו אות אמת כי אוהב ה' שערי ציון ע"כ.

ובהסכמתו לס' דק"ס כ' וז"ל:

כמאן מצלינן האידינא אקצירי ומריעי היינו רבנן דחלשי בגירסיהו אנא רפ"א א"ל משברי ים התלמוד כי מטו ידי יורדיהם בעניות הדעת ברוב שינוי הנוסחאות והגרסאות מי יודע לעקר או לטעת, עלינו לשבח בהודות והלל לה' אשר מאורות נתן האיר לנו וכו' והראה לפנינו חבור נפלא וכו' ובגדול בקיאותו וטוב עיונו עמד בין ההדסים דקיימי ביני חלופי הגרסאות לאוקמי גרסא היותר

² כוונתו לב' מאמרים שכ' ר' נתן בשומר ציון הנאמן עם דוגמאות מש"נ.

נכונה סייעתא הוא מן שמיא לעינים הרואות כמה הלכתא גבורתא איכא למשמע מינייהו, 'ברכוהו רבנן דמיתב דעתייהו הרואה יאמר ברקאי חמותי ראיתי אור בציון המצויין בהלכה אשרי להדור אשר לחמדה גנוזה הלזו זכה, ברוך ה' אשר לא השבית גואל ושדר לנו רפא"ל אשר נת"ן לנו אור בהיר בשחקים דשחיק וטחן מן לצדיקים דברים עתיקים מודבש ונופת מתוקים יבינו המשכילים ותרבה הדעת וברכות לראש המשביר יתנו בלי מגרעת כו' ע"כ.

הכתב סופר.

ז"ל בתוך הסכמתו לדק"ס:

ואייתי חבור לטהרה ותורה אשר איזן חיקר ותיקן תיקונם הרבה בהעתיקו מש"ס ישן נושן אשר בכתובים ה' למראה עיניו בע"מ מינכען וקראו בשם דקדוקי סופרים וכשמו כן הוא כי דקדוקים טובים ביגיעה רבה ואפי' ספיקא דגברא גרסה נפשו לתאוה, ולספר יקר תפארת מלאכתו הנפלאה ותעולת המחברת אך למותר כי כל המבין יבין מדעתו וכו' ע"כ.

יש לציין שב' בניו של החת"ס, בעל המליצה 'חדש אסור מן התורה', הסכימו לענין הזה.

הגאון ר' שלמה קלוגר ז"ל.

ז"ל בתוך הסכמתו לדק"ס:

והראה לפני מחברתו הכי נפלא הוא בקראו את שמו דקדוקי סופרים והוא חילופי גירסאות וכו' מאד ראוי ונכון להדפיס המחברת הלזה ולהפיצו על פני תבל וכל המחזיק בידו יתברך בגופו ומאודו וכו' ע"כ.

הגאון ר' יצחק אלחנן ספקטור ז"ל.

כ' בתוך הסכמתו בזה"ל:

ובאמת זה ענין יקר ונכבד מאוד ולכל בני ישראל יהיה אור כשנוכח לראותו בע"ה על הגמר ע"כ אמרתי לפעלא טבא דיליה יישר כחו וחילו לאורייתא ומה גדלו כח מעשיו היקרים כי דבר גדול הוא מאוד ויהא רעוא מן ה' לזכה להוציא

מחשבתו לאורה, ואקוה לה' כי כולם יקבלו את כ"ז בגודל אהבה ובכבוד כראוי ע"כ.

הערוך לנר.

כך כ' בהסכמתו לדק"ס ז"ל:

כל יורדי ים התלמוד באניות החקירה וכל עושי מלאכה במים רבים בעיון ובסברא להגיע אל חוף אמתת התורה ולהעלות פניניה ממעמקי ימים לאורה יכירו גודל התשועה למצוא רב חובל יודע לחקור לבל ימצא באניה מחסור ובדק ואשר נמצא בלתי שלם להשלימו ולהחזיקו באמת וצדק. לכן תשואות חן נקריב לאיש יקר רוח אשר נדבה רוחו לעבוד עבודת הקדש בעוז וכח וכו' כל שינויי הנוסחאות אשר בין ש"ס שלנו וש"ס משנים קדמוניות למען הכיר המקומות שנפלו טעויות ואשר יתורצו בזה כמה קושיות גם עמדה לו חכמתו והיתה בעזרו רב בקיאותו להוציא לאור ספונים מטמונים יקרים כפנינים בהעירו על כל המקומות בדברי הראשונים מהם נראו שהיו לפניהם הגירסות הישנים עליהם יסדו פירושיהם ומהם נבעו פסקיהם והמבין מהחרכים נפתחו לו יציץ להפריח פרח ולהציץ ציץ בעץ החיים לגמול פרי הדינים ומשדה התלמוד לבער קמשונים והמחבר נ"י חבורו בו אסף כל הון יקר הלזה קרא בשם דקדוקי סופרים בו ישמחו תמימים ויקרים וישתבח ויתהלל בשערים וכו' ע"כ.^{מא}

השואל ומשיב.

הוא הי' התומך העיקרי במלאכת הרננ"ר בדק"ס כלשונו בהקדמתו ז"ל וטרם גשתי אל המלאכה שאלתי מאת מכירי הגאון מאור הגולה מו"ה יוסף שאול נאטענזהאן הלוי נ"י האב"ד דק' לבוב והגליל אם אקרב אליה לעשותה, ואם אני ראוי לה. והוא השיב לי על זה תשובה ארוכה, וזרזני ואמציני לקבל עלי המצוה הזאת עכ"ל. ושם כ' עוד ז"ל ואחרי אשר הייתי קרוב לגמר עבודתי, יעצוני מתי סודי וריעי כי לא אתננו בדפוס עד שאעשה עליהם הגהות והערות לברר את הנוסחאות כפי הבנתי ויכולתי איזה מהן היא עיקר הגירסא, גם על זה שאלתי ממאן דעילא מינאי הגאון אב"ד דק' לבוב, והשיב לי גם הוא כן, ומצות הגאון נ"י היתה עלי חובה עכ"ל. ושם בהערה הביא לשונו במכתבו אליו וז"ל:

^{מא} מה שלא הביא מהדק"ס בספרו, על אף שכל המעיין שם יראה שכמה מקושיותיו יתורצו בו, הוא מן הסיבה הפשוטה שהוא הדפיס ספרו קודם שיצאה לאור הדק"ס.

ואשר שאל אם להדפיס תכף או שיעשה מקודם הערות, על דעתי שיעשה הערות עליהם, ואם כי נחוץ לזה עיון רב וזמן כביר וסייעתא דשמיא, בלי ספק השם יעזרהו על דבר כבוד שמו (ע"פ תהלים עט, ט), ולא לחנם הובל מעלתו למינכען, בלי ספק כי מן השמים שולח להגיה אורות מאופל מחשבי הטעיות, ואני רואה כי יש ויש הגהות נפלאות אשר לא שזפתם עין אדם אחר זולתו, והנה ראיתי דבר הגהותיו, ומאוד מאוד הוטבו בעיני, כי מקום אשר לא דרכם רגל אנוש, והוא ראה והאיר עיניים, ה' יאיר עיניו במאור תורתו עכ"ל.

וז"ל בהסכמתו לדק"ס:

וכבר שלח לידי כמה פעמים הגהות ותיקנים אשר מצא ושמתתי מאוד וברכתי עליו ברוך יוצר המאורות כי הוא יהיה לנו לעינים לעמוד על עומק כוונת הש"ס על פי הגרסות החדשות הנמצאות שם גם בחלוף שמות התנאים והאמוראים ומאוד שמח לבי בזה כי תורת אמת בפיו וכו' והתועליות הגדולות אשר יצאו מזה אם בשמות התנאים והאמוראים אשר נמצאו בהשינוים וכבר האריך בזה ש"ב הגאון הבקי העצום בעל סה"ד בהקדמתו והגאון מהר"ב ולבי אומר לי אם היו רואים השינוים האלה הנמצאים בכ"י וראשונים היו שמחים לקראתם כי כל איש אשר התורה שמה קן בלבבו ואשר עזרו ה' לעמוד על דברי תורה באמת ולחבב כל דברי סופרים ישמח לבו בראותו כל אלה מוכן לפניו כאשר כתב מוהר"י פיק ז"ל בהקדמתו לספר התשבי וז"ל הדבר אשר לכאורה כל הלומד תורה לשמה כו' ואין אני שואל ומבקש התרה מאותן המצפצפים והמהגים ולבם לשמים בל עמם אלא מאותן צדיקים בפה ובלב שמחבבים אפי' שיחה קלה היוצא ממעמקות רבותינו וחכמינו ז"ל כי לא דבר רק היא עכ"ל הזהב יעו"ש וכו' כ"ז כתבתי למען הראות התועליות היוצאות מן העתקת החילופים שבש"ס כ"י הנ"ל ובלי ספק ימצא כל מעיין דברים יקרים עכ"ל.

הגאון ר' צבי הירש אורנשטיין ז"ל (אב"ד בריסק).

בהסכמה נדירה^{כב} לדק"ס כ' וז"ל:

^{כב} קצת מזה הסכמות לדק"ס לא הגיעו להמחבר אלא אחרי גמר הדפסתו ומכירתו של כמה עותקים, ובעותקים הנשארים דבק נייר עם הסכמות אלו. ושם הסכימו גם גדולי הספרדים ה"ה הג"ר אברהם אשכנזי ז"ל, הג"ר יצחק בכר חיים ז"ל, הג"ר משה פארדו ז"ל, והג"ר דוד ׳ן שמעון ז"ל. הסכמות אלו נדפסו בישראל כ"ג עמ' שכ"ט וש"ל.

שמוח לבי ונפשי גיל מלאה בראותי הגן הנחמד הלזה סוגה בשושנים מעשי ידי אומן נפלא. והנה להסכים ולהלל יקרת המחברת הלזו לדעתי דבר שפתיים אך למותר כי מי עור ולא יראה אור כי יהל דברי רז"ל אשר המה ככוכבים המזהירים אשר גם אם כקטנים נראו לעינים עולם מלא יחזיקו כאשר הראה כת"ה בהערותיו הנחמדים והמעייין המשכיל על דבר להבינו לאשורו ימצא עוד כהנה וכהנה כי שמים לרום כו' ולב חז"ל הקדושים אין חקר ולא באתי איפוא בזה רק לתת תודות אלף לכ"ת עבור כשרון פעלו זאת ורעיוני ישוטמו לבקש מלות נכבדות ומושגים נשגבים לשומז נזר על ראשו וענקים לגרורותיו עבור פועל קדשו ע"כ.

האמרי בינה והגאון ר' שמואל סלאנט ז"ל.

הגאון ר' מאיר אויערבאך ז"ל והגאון ר' שמואל סלאנט ז"ל כ' בתוך הסכמותיהם^{כג} ז"ל:

ומתעסק בקדשים אחרי כי חפץ ה' הצליח בידו והקדיש עתותיו למצוה רבה ומתאמץ בכל עוז לחקור אחרי החלופי גרסאות ושנוי נוסחאות מתלמוד בבלי בדפוסים ישנים וכתבי ידות הנמצאים באוצרות העתיקים, וזכה לזכות רבים בזה והנהו מעלה כעת על מכבש הדפוס עם הערות יקרות אשר שפיר חזה וגדולי גאוני דורינו תמכו בידיו והודיעו טובו בעולם וכו' והננו מחזיקים טיבותא לכבוד הרב הנ"ז וכו' עכ"ל.

הנצי"ב והגר"ח ברלין ז"ל.

הגאון ר' מרדכי ראבינאוויץ ז"ל כ' ספר בשם משנה שלמה, לברר נוסח הרמב"ם ע"פ כת"י ודפו"י שהשיג בהערותיו. למעשה ספר זה לא נדפסה, אבל חתנו (ר' משה שלום סטול) כ' ע"ז בס' דרכי שלום בסופו בקונטרס גדולת מרדכי^{כד}. שם כ' שהנצי"ב והגר"ח ברלין ז"ל כ' לה הסכמה (ולא הדפיסו) מפני האריכות.^{כה}

^{כג} בהסכמות הנדירות הנ"ל.

^{כד} עמ' 252.

^{כה} וכן הסכימו עלה הג"ר בן ציון שטערנפעלד ז"ל, הג"ר יהונתן עליאסבערג ז"ל, והג"ר מרדכי גימפל ז"ל.

הגאון ר' רפאל שפירא ז"ל.

הוא מביא מדק"ס כ"פ בספריו¹⁰⁰.

הגאון ר' מתתיהו שטראשון ז"ל.

הוא מביא מדק"ס כ"פ בהגהותיו.

האור שמח.

הוא מביא מדק"ס כ"פ בספריו¹⁰¹, וכ' הסכמה למשנה שלמה.

הגר"ח מברסק ז"ל.

בהסכמתו למשנה שלמה על הרמב"ם כ' וז"ל:

כבוד הרב הג' חו"ב מ' ר' מרדכי נ"י ראבינאוויץ מסקידל נתן אל לבו לאסוף
נוסחאות ישנות ברמב"ם ולציין כל השנויים שביניהם והוסיף באור משלו,
לבאר בזה בדברי פלפול והלכה בסברא ישראל, ומובן כי הוא חבור טוב ומועיל
לתופשי התורה, וע"כ יישר כחו. ויראו יקירי עמנו להחזיק לו טובה וברכה על
רוב עמלו ושקידתו בזה ויחזיקו בו שיוכל להוציא חבורו לאור ויהא נדפס, והי'
כל מסייע ותומך בזה בעין טובה מבורך בכל טוב וברכה ע"כ.

הגאון ר' דוד פרידמאן מקארלין ז"ל.

כ' בהסכמתו למשנה שלמה על הרמב"ם וז"ל:

והנני מכיר ומוקיר את פעלו הכביר והמועיל בדבר הגירסאות מהנוסחאות
הישנות שמצא בכ"י ובדפוסים ישנים בהיד החזקה להנשר הגדול רבנו הרמב"ם
ז"ל וכו' כי אמנם ספר נחוץ ונכבד מאד ספרו דמור. ותקותי כי רבים וכן שלמים
ישכילו לדעת את ערך מפעלו הכביר ויהיו לו לאחיעזר ולאחיסמך בהוצאות
הדפוס למען החיש להוציא לאור ספר נחוץ כזה אשר רב ברכה בו לכל ההוגים

¹⁰⁰ תורת רפאל ח"א, עמ' 16, 22, 23, 41, ובהל' שבת עמ' 10, 55, 66, 69, 107, 171, 186, 188 ועוד.

¹⁰¹ אור שמח, הל' שבת פ"ב ה"ב, הל' עבודת יום הכיפורים פ"ה ה"ג, שם פ"ה הכ"ז, הל' מכירה פ' י"ז, משך חכמה, סוף חומש שמות הפטרות, ד"ה ליראי ה'.

בתורת ה' בסברא ישראל ובשכל אמתו מבלי להכניס בדברי רבנו הרמב"ם ז"ל פלפולים זרים אשר מעולם לא נתכוון בהם ע"כ.

הערוך השולחן.

ז"ל בהסכמתו למשנה שלמה על הרמב"ם:

שער חרש יפתח ובו יבא הנשיא נשיא ישראל נשיא התורה רבנו הגדול הרמב"ם ז"ל וכל גאוני עולם באו שעריו ויבנו במו רמים מבצריו וארמנותיו יעלו שמים ירדו תהומות בנו דייק ושפכו סוללות בדברים שיצאו מפה קרוש והם סתומים וחתומים כידוע לכל באי שערי תוה"ק, ועתה מזה שפרה עלי השער החדש וכו' ששנים רבות יגע על כתבי יד לחבור היד החזקה של הרמב"ם בהביבלאטיקעם הגדולים ומצא בהם נוסחאות אחרות ובוזה מוצל הארי החי מהרבה השגות שהשיגו עליו וכדאי הדבר שתצא לאור הדפוס וכו' ע"כ.

האדר"ת.

בספריו הביא הרבה מדק"ס^{מח} ובית נתן^{מט}.

הגדול ממינסק.

סיפר עליו ר' מאיר היילפרין בזה"ל^כ כל אות ואות שבדברי חז"ל היתה חשובה ושקולה בעיניו לעשות אותה יסוד ולהעמיד עליה בנין ולקחת ממנה ראייה לדין והלכה. ולכן היו חביבים בעיניו ספרי דקדוקי סופרים, וכמה וכמה פעמים היה מראה כי על פי שנוי קטן בנוסחא מתיישבים כמה דברי גדולי הראשונים, שהבאים אחריהם נתקשו בהם ולא ירדו לסוף דעתם ודחאו מהלכה ע"כ.

עוד כ' וז"ל^{לא} כשעלתה בידו ליישב שיטה איזה מהראשונים על פי נוסחא ישנה שמצא בגירסת התלמוד, היה בעיניו כמוצא שלל רב ואין קץ לשמחתו. ולכן היו ספרי דקדוקי סופרים של הר"ר רפאל נטע רבינוביץ יקרים וחביבים לו ע"כ. וכ"מ שהביאו בספריו^ב.

^{מח} מגלת סמנים עמ' יג, יד, כה, לב, לו ועוד הרבה שם, ובסוף ספרו 'הר המוריה' עמ' רנ"ג.

^{מט} תפלת דוד עמ' ח.

^כ הגדול ממינסק עמ' 85.

^{לא} שם עמ' 159.

האבן האזל.

הוא הביא מן הדק"ס כ"פ בספרו²⁰. ומסופר עליו²¹ שאמר בזה"ל אילו היה עיתותי בידי מצב בריאותי שפיר וכתבי היד עתיקי היומין אשר היו בידי רבי רפאל נתן נטע רבינוביץ לנגד עיני, הייתי ממשיך את עבודתו דקדוקי סופרים על הש"ס, על אותן מסכתות אשר עליהן לא הספיק הוא וכו' את המסכתות בהן העמיד רבי רפאל נתן נטע רבינוביץ את הגירסא הנכונה הרבה יותר נח ללמוד ע"כ.

הגר"ש וואזנר ז"ל.

מלבד שנתן ג' הסכמות לרמב"ם פרנקל, הוא בעצמו הו"ל מהדורא של הרמב"ם ע"פ כת"י.

ובענין כת"י של הגמ', הוא הביא מס' דק"ס בתשובותיו²². וכ' הסכמה לש"ס פרנקל בזה"ל:

וכמו"כ העמיד צוות ת"ח שעוברים על הכתבי יד של התלמוד שניצלו אחרי שרפת התלמוד בימי הביניים ומשווים אותם לש"ס הוילנאי וגם משווים הדפוסים הישנים שנדפסו לפני ששלטה בהם הצנזורה עם ש"ס וילנא ומציינים בשולי הגליון מתחת לקו השינויים המשמעותיים, וזה חשוב מאד מפני שבש"ס נמצאים הרבה סילופים שנעשתה ע"י הצנזורה וגם שיבושי הדפוס ע"כ.

הגרי"ש אלישיב ז"ל.

הוא הביא מס' דק"ס בספריו²³, וכ' הסכמה לש"ס פרנקל, וז"ל:

והנה מצוה גוררת מצוה וכעת עלה מחשבה לפני הרש"פ שליט"א לערוך לסדר ולהדפיס תלמוד בבלי עם כמה וכמה הוספות יקרות וחשובות, תיקוני טעויות ושינוי נוסחאות ותיקון סילופי הצנזורה וכו' ע"כ.

²⁰ אור גדול על גליון המשנה, סוכה ג, יג וביצה ב, א, שו"ת אור גדול סי' נ"ז, אות ב, ואות ז, סי' נ"ח אות ח.

²¹ אבן האזל הל' ביאת המקדש פ"ט ה"ד, הל' מעשה הקרבנות פ"ב הכ"ג ועוד.

²² דרך עץ חיים, ב, עמ' 569.

²³ שו"ת שבט הלוי ח"א סי' קנ"ג וקנ"ו, ח"ט סי' פ"ט וק"ג.

²⁴ קובץ תשובות א' עמ' תע"ח, ובהערות למס' סוטה עמ' רל"ד מובא מדק"ס השלם.

הגר"ח קניבסקי שליט"א.

בהסכמתו לש"ס פרנקל כ' וז"ל:

וכעת הניף ידו להדפיס ש"ס עם הוספות נכבדות רבות דהינו וכו' וכן שינויי נוסחאות נכבדים שידפיסם בסוף הגמרא שכמה מהם מאירת עינים, וספר הליקוטים, ולתקן טעויות הדפוס ושיבושי הצנזורה ע"כ.

דעת בעל החזון איש ז"ל

החזון איש מפורסם כמתנגד תקיף לשימוש בכת"י, ובפרט בכת"י של התלמוד. הרבה טוענים שלדעתו ש"ס וילנא הוא מוגה מכל טעות והכת"י הם נגד מסורתנו וצריך לגנוזם.

אבל למרבית הפלא אלו האמורין להיות שותי מימיו לא דקו בדבריו כלל וכלל. וז"ל בקובץ אגרות ח"א אגרת ל"ב:

כ' לפרש סוגיא... ולהגיה בגמ' ע"פ כת"י מיונק, וכי כל חכמי הדור מזמן הראשונים עד עכשו כולם לא עמדו על האמת, מפני שסופר אחד טעה והוסיף דברים בגמ' מלבדו, והכשיל את כל החכמים.

הרי שמדובר כאן במי שרצה לפ' סוגיא ע"פ כתב יד אחד נגד כל הראשונים, בו במקום שמדובר בהשמטת כמה תיבות שיוכל לבוא בפשיטות מהשמטה בשגגה¹². מדובר במי שלא היו לו השקפות כ"כ נכונות (וכ"מ משאר האגרת עיי"ש), וצ' לזכור את זה בבואינו להבין חריפות דבה"ק.

ואני לא מזהם ולא מהמונם, וכת"י שהיה ביד הראשונים ז"ל מסרו נפשם עליהם, והשגחתו ית' שלא תשתכח תורה מיישראל הגינה עליהם¹³, וכשהחלו להדפיס את הגמ' מסרו חכמי הדור נפשם על זיקוקו והגהתו.

מש"כ כאן דכשהחלו להדפיס התלמוד מסרו חכמי הדור נפשם על זיקוקו והגהתו אין כוונתו שבעת ההדפסה ממש ישבו חכמי הדור סביב השולחן והחליטו את הנוסחא הנכונה דהא מגיהי הדפוסים הראשונים (שוניצני, פיזרו, ווויציאה) כ' בעצמם על

¹² ובפרט להעובדא שמדובר בטעות הדומות, דבר שכיח בכת"י, כמבואר מהמשך האגרת.
¹³ נראה שכוונתו להשגחה כללית, שבדאי לא נכשלו כל הראשונים בטעות כזה, ולא בהבטחה.

מלאכתם ולא הזכירו אלא שהם הגיהו' מעשה יחיד בעצמם, וכדנתבאר בארוכה במאמר על הדפסת התלמוד להרנ"ר.^ט

אלא ברור שכוון להגהות המהרש"ל^ל והב"ח והבאים אחריהם, לומר שאם כל אלו לא הגיהו בודאי שהנוסח שלפנינו א"ש מינ' ובי' (דלא כהשואל שהוכרח להגי' מחמת שלא הבין האידך הנוסח שלפנינו א"ש).

אבל המושך ד' החזו"א לדעת אלו הנ"ל צע"ג וז"ל:

ואם אמנם לפעמים נהנים מהכת"י לנקות השיבושים המתהווים בהמשך הזמן,

והנה לפי דבריהם צ"ע מה הנאה יכול לבוא מזה, דהלא הש"ס דלפנינו מוגה מכל טעות, ואם האחרונים לא הגיהו בודאי שא"צ להגי', ומה הנאה נוכל להיות מזה?

ואין לומר שכוונתו לעניני דקדוק שאין בהם נפק"מ וכדו' שלא טרחו האחרונים להגי', דוכי לזה התכוון בכותבו נהנים, לדברים שלא חשו אליהם האחרונים כלל?

ואין לומר שכוונתו לטעויות הדפוס המתהוות בהמשך הזמן, דא"כ א"צ כת"י אלא דפוסים ישנים.

^ט דפוסים שונצינו הוגהו ע"י הר"ר גבריאל בן הר' אהרן שטרשבורק (שכ' בענין דיוקה וז"ל ולמען דעת חמדת החבור והדרו על השלמות קראתיו מראשו לסופו ומצאתיו נקי מכל מום ושלם הדקדוק בתכלית ואם כי מן הנמנע שלא תמצא בכל ספר מהספרים איזו הטעאה קטנה הלא בספר החבור הזה מצער היא מאד תבטל במעוטה דמעוטה כי הספר הנ"ל רובו דרובו שהוא ככולו שלם הדקדוק בתכלית השלימות כלל העולה אין להטיל מום בקדשי שמים חנם כי הספר הקדוש הזה יפה אף נעים אם בדקדוק אמתי אם בהדרת הכתיבה והסדור הנכבד אם בקובץ המפואר הנעשה שם מן הספרים הנ"ל אשר הם שרש מסורת החכמה אצל כל חכמי לב עכ"ל, ועכ"ז כ' עליו הדק"ס שהוא לא הי' מומחה בזה ויש כמה טעויות חמורות שם, ועכ"פ זה ברור שרק הוא הי' המגי' וע"י הר"ר דוד בן מהר"ר אלעזר הלוי, (שהעיד עליו הדק"ס ג"כ שיצאו טעויות מתח"י דהא כ' שיש לו ד' כת"י ועכ"ז השמיט פסקא ארוכה משגגת הדומות) ור' מרדכי בר' ראובן איש באזלא. ונוסח התלמוד דפוס וויניציאה הוגהה ע"י מו"ה חיה מאיר בן הר"ר דוד ז"ל (הי' מרבני ודייני וויניציאה, ואח"כ רב בק"ק לפנחו, וז"ל בחתימה וכל זה בטורח גדול והשם יודע כמה צער וטורח גדול היה עלי כי היתה המלאכה מרובה והמפרשים רבים ואם שגייתי או טעיתי בשום דבר ידיני המעיין לכף זכות וידע כי לא מלבי והוא אשם שגגות ולא אשם מעילות כי החומר יטריד לפעמים השכל מלראות ע"כ) ורש"י ותוס' ושאר המפרשים שם ע"י קורניליו (ישראל) בן ברוך אדיל קינר מפאדובא, ודפוס זה קשה ללמוד בה מרוב טעותים.

^פ עי' הסכמת החת"ס לס' צוהר הבנין (המיישב קושיות המהרש"א על המהרש"ל) שכ' דמסר המהרש"ל נפשו על הגהת הש"ס תחת מלכתוב חידושיו, עיי"ש.

אלא ע"כ שכוונת החזו"א לאלו השינויים דאזלי ע"ד של הראשונים, דוגמת מה שהבאנו לעיל בתחילת דברינו, שבזה באמת נהנים מהכת"י להגיע אל האמת, אם שע"פ רוב אינו נוגע לסוגיות כמש"ב לעיל.

אבל דבר שיצא מיד כל רבותינו בלי שום פקפוק - חלילה מלהרוס.

יש שהבינו ממשפט זה שהחזו"א מדבר על נוסח הדפוס, אבל כמש"נ זה אינו וכוונתו לכל הראשונים והאחרונים, וזפו"ב.

הגע עצמך, בשעה שיש שלשה כת"י לפנינו ושנים שוין, אנו לוקחים את השנים ומניחים את האחד^{סא}, ומאן לימא לן דהכת"י מיוכן אינו מאותו שנתבטל ברוב בזמנו, ומאן לימא לן שלא היה ידוע לבלתי מדוקדק, ובכל אופן הוא בטל כחרס הנשבר נגד הגרסא המקובלת,

כוונתו כאן דכשיש כת"י א' שנוסחתו מתנגד לשאר הכת"י, אנו אומרים בפשיטות שהטעם שכת"י זה שונה הוא לא מפני דיוקה אלא מפני אי דיוקה, היינו שטעה הסופר בכת"י זה ואין לסמוך על נוסחא זו לשום דבר. וא"כ האיך אתה בא לסמוך על כתב יד א' נגד הראשונים כשאין אנו יודעין על דיוקה? ומש"כ דבטל כחרס הנשבר בודאי לרווחא דמילתא כ' לי', דוכי דין ביטול יש כאן שכל הנוסחאות בכת"י זה מוטעות המה, אלא ודאי שכוונתו רק שאין לסמוך על כת"י א' לבדו. ומש"כ נגד הגרסא המקובלת כוונתו כמש"נ לגירסת כל הראשונים.

וכי מפני שסופר טעה והשמיט איזה תיבות, וכדרך הסופרים לטעות מתיבות שוות והשמיט מתיבת... נבנה מגדלים, ואולי כן הוא שהסופר השמיטם ולא מיד חכמים הוא,

היינו שמדובר כאן בתופעה רגילה, שנקרא בפי ההמון טעות הדומות, מה שמביא טעם נוסף לומר שנוסחא זו טעותא היא.

אבל כשאנו סומכים על הקבלה, תורת רש"י ותו' וכל החכמים, ודאי היא התורה, וכמעט שלא ראיתי תועלת להגיע אל האמת ע"י הגירסאות שנחפשים מהגניזות, רק כולם תועלת לעוות משפט ולעקם את האמת, וראוי היה לגנוזם, שההפסד יתר על השכר. עכ"ל.

^{סא} עי' ירושלמי מס' תענית פ"ד ה"ב.

מתנגדי העיון בכת"י קפצו ע"ז בשמחה יתירה כמוצא שלל רב, שהרי החזון איש כ' שאין תועלת מכת"י, ועוד שכ' שצ' לגנוזם! וכי יש דברים ברורים יותר מאלו?

אמנם לפי"ז נמצא סתירה גלוי' בדברי החזון"א שכ' לעיל דלפעמים נהנים מהכת"י, והא אין תועלת מהם אלא לעקם את האמת? אלא ודאי אלו שקראו דברים כאלו בתו"ד הם המעקמים את האמת וראוי לגנוזם. כי אין כוונת החזון"א אלא שאותן הגירסאות המתנגדים לדרך של ראשונים אפי' מיני' ובי' אינם אלא מעוותין, ואם נשתמש בכת"י לעקם אמיתת הסוגיות בודאי שההפסד יתר על השכר ולרווחא דמילתא כ' כן, ותו לא מיד.

והנה המתבונן יראה מדברי החזון"א שהוא בעצמו עסק בחיפוש בכת"י (דאל"כ האיך ידע אם נהנים ממנה ועל תועלתה), וכן מובא במכתב של ר' דב גניחובסקי^{כב} שכ' בתו"ד שצילום של כת"י מונען היה מצוי בספרייתו של אביו, ומידי פעם היה מגיע החזון איש בעצמו לביתם לבדוק את גירסת הכת"י, או שהיה שולח פתק ומבקש שיעתיקו עבורו קטע מתוכו.

עצם הענין שאין לסמוך על כת"י במקום שלא היו להראשונים גי' כזו מובא בספרו (ראש השנה סי' ק"מ ס"ק ג') ללא ההתנגדות הכללית לכת"י, וז"ל^{כג}:

והנה בשביל זה לא חשכו מלהגיה בגמ' ולגרוס דאשתקד בג' [וסמכו להם במה שכתוב בד' בחצאי ריבוע וכתבו שכבר הוגה קדם רש"י ותו', ואין הדבר כן אלא מפני שנשמטה תיבה זו באחד הדפוסים ובדפוס שאחריו תקנוהו הראו על זה] וכאילו ח"ו רש"י ותו' וכל הראשונים ואחרונים הסבו על גירסא מזויפה, והכל בהשערה בדוי' בלי כל משען ומשענה, ולא די להם במחיקת תיבת בד' ולהחליפו בתיבת בג' אלא שמוחקים עוד ה' תיבות ריש ירחא דאייר מעלי שבתא מפני דליתא בכ"י מינכן [ומפניה עזבו את הגי' של הכ"י שהיה בידי רבותנו ושנתנו דעתם על בחינת גרסאותיו בזמן שכ"י מינכן הנמצא אצלנו אין לו סמכות עד כמה סופר דיקני כתבו] ואשר בפשוטו נראה דהוא השמטת הסופר מריש ירחא לריש ירחא, שהרי בכתב יד מינכן כתוב תיבת בד' דאילו ליתא בכ"י מינכן היה הד"ס מביאו, והנה בראו גי' חדשה דלא כגירסתנו ודלא ככ"י מינכן

^{כב} הובא בס' עמודים עמ' 567, ומשם לישורון כ"ג עמ' שמ"ב.

^{כג} קאי אגמ' שבת פז, וז"ל בתחילת הסימן תלתא מקובלות באו לעקור אשר עקירת הקבוע והמקובל בפי רבותנו מדור דור והטלת ספק בהם היא מסלה לעקשות והגרוע ממנה וכו' עכ"ל.

וכו"ס^{סד} סוף דבר גירסתנו בגמ' אמת וכל דברי רבותנו רש"י ותו' שם אמת ואסור לשמוע נטיעות ההבלים שאין בהם ממש ונותנין יד לפושעים כו' עכ"ל.

המעין בקטע זה יראה במה ה' לוחם החזו"א נגדו, ושים לב שעכ"ז לא כ' לרבים לגנוז הכת"י, ואף הזכיר הדק"ס (בראשי תיבות!) ולא כ' מילה אחת נגדו, וד"ב.

ובאמת בעל הדק"ס בעצמו העיר על חשש זה, וז"ל בהקדמה לספרו מהדו"ק^{סה}:

אף על פי כן זחלתי מאוד ואירא, אולי ימצאון בהכ"י הילוכים בענין הדין וההוראה מחיוב לפטור ומפטור לחיוב, ודברים כאלה אין מן הראוי לפרסמ(י)ם, משום ופושעים יבשלו בהם, אף כי שח"ו לומר שנבשלו כל ישראל וכל דורות הגאונים שלפנינו בדין ובהוראה יותר מאלף ות' שנה עד היום בשביל גירסא משובשת שהיה בספרים, ואם אינם נביאים הם בני נביאים, ובודאי גירסת הכ"י מוטעת. אחר זה נחמתי, ויהי מה, אכתוב ואעתיק את הכל, ועוד מועד להתישב בדבר בטרם הנתנם בדפוס. ועתה שכבר עברתי על כל הש"ס, אני אומר כי איני זוכר שיהא בנוסחת הכ"י שינוי בדין אפילו במקום אחד. הן אמת, מצאתי שינוים כאלה ואולי יותר ממאה פעמים, אבל כבר נזכרו כולם בדברי הראשונים וגירסתם. כי במה שנוגע לענין הדין חברו הראשונים ז"ל הרבה ספרים ותשובות למאות, ומהם היו בבליים ספרדים צרפתים ואשכנזים, על כן כל הנוסחאות המשובשות כבר נמצא באחד או בהרבה מספריהם. ואנו מקיימין גירסת הכ"י ואומרים כי גירסא זו אינה משובשת, שכן מצאנוה בגירסת הבה"ג או בבעל העיטור כו' כו' עכ"ל.

ובמהדו"ב לספרו כ' כע"ז וז"ל:

עוד דבר לי לדבר עליו, והוא כי כל הנוסחאות אשר אני מביא מכתבי הידות, תועלתם ותכליתם הוא להבין על ידם את דברי הראשונים ז"ל, ואם ע"י הנוסחאות האלה יבואר לנו דבריהם הקדושים במקומות הרבה אשר עמלו גדולי האחרונים להעמידן וליישבן, כבר עשינו טובה גדולה בישראל עד אין קץ, וכל חפצים לא ישוו בה, אבל ח"ו לסמוך עליהם בדין והוראה, וכל ענין הנוגע להלכה, פסקי הראשונים והכרעת השלחן ערוך מכרעת, וכל נוסחא בכ"י שהיא שינוי בדין, ולא הביאנה אחד מהראשונים מחברי ספרי הלכות ודינים, היא

^{סד} כאן האריך להפריך הגירסא מיני' ובי'.

^{סה} נדפס בעת ההיא בהמגיד בשם קונטרס דקדוקי סופרים, ונדפס בישורון כ"ב עמ' ר"ג.

בעצמה מעידה על זיופה כי נעשתה באשמת הסופר שאינו בקי, והיא ככל המון יתר השבוישים הנמצאים בכתבי ידות, כי איך אפשר דבר שנוהג למעשה, ופלפלו עליו כל חכמי הדורות בזמנים שונים ובמקומות שונות, בספרד בצרפת ובאשכנז, לא הביא אף אחד מהם את הנוסחא הזאת, אלא שהדבר מובן מאליו שמעולם לא היתה נוסחא כזאת, ובאה כאן בשגגת הסופר ובשפלות הידים, ואנכי העתקתים גם אותם בספרי, אולי ימצאו החכמים בהם תועלת מה, וסעד וסמך לדברים מספרים שאינם מצויין בידי עכ"ל.

שיטת החזו"א בענין חיבורי הראשונים שנתגלו מחדש מכת"י

כ' החזו"א בקונטרס השיעורים (סי' ל"ט אות ו') וז"ל אח"כ ראיתי תשובת גאון הנדפס באוצר הגאונים עירובין פ"ג, ואף שאין לסמוך על כת"י הנמצאין בהפסקת מסורת דור דור אבל כאן נראין הדברים שהן דברי גאון עכ"ל.

יש שהבינו את דבריו שמכיון שלא נמסרה תשובה זה לנו במסורה אי אפשר להשתמש בה. ולפי"ז יוצא שהתנגד החזו"א לכל מציאות חדשות בכלל, ועיון בכת"י התלמוד יהי' נכלל בזה. אלא דלפי"ז צ"ל שחלק החזו"א על כלל כל הפוסקים המובא ברמ"א (חו"מ סי' כ"ה סוף ס"ב) וז"ל אבל אם נמצא לפעמים תשובת גאון ולא עלה זכרנו על ספר ונמצאו אחרים חולקים עליו אין צריכים לפסוק כדברי האחרונים שאפשר שלא ידעו דברי הגאון ואי הוי שמיע להו הדרי בהו עכ"ל, וכמובן שאין זה מסתבר שחלק החזו"א על הרמ"א.

הנראה בזה הוא שהיו ב' טעמים שלא הי' סומך על מציאות חדשות, א' מצד סמכות המציאה, שאינו ידוע לנו מחברו בודאות עד שיהי' מסורה עלי' (אבל אם יש הוכחות ברורות א"צ לחשוש), וכן מחשש זיוף, וב' מזה שבשו"ע נפסק אחרת, שכמה פוסקים נקטו שכשמדובר בשו"ע ורמ"א א"א לחלוק^ס. ובאמת גישה זו נמצאת כבר בשאר פוסקים ג'^ס, וא"כ אין שום מחלוקת בדבר, וודאי שאינו שייך לנ"ד.

ובאמת מוכח כן מיני' ובי' בדבריו, דאחרי שכ' דנראה לו שתשובת גאון היא, לא נמנע מלסמוך עליו.

^ס עי' בשו"ת שבט הלוי ח"י סי' ק"ס שהבין את ד' החזו"א כזה.

^ס עי' אג"מ יו"ד ח"ג סי' צ"ח.

וכ"מ ממה שסיפר המו"ל שער המים להרשב"א בהקדמתו, שהי' מסופק אם להוציא לאור מכיון שנמצא בכת"י, וידוע התנגדות החזו"א לזה, והוא הלך להחזו"א לשאול אם יש לו להדפיסו, והשיב לו דמכיון שיש ראיות שהוא באמת להרשב"א, שהזכירו' הריב"ש התשב"ץ והב"י, א"כ ודאי שהוא להרשב"א ויש להדפיסו. מכאן אנו למדין כנ"ל, שלא הי' מתנגד אלא משום פקפוק באמיתת היחוס והדקדוק בעקבות אי מסורת. וכן הבין הגרי"ש אלישיב ז"ל בקובץ תשובות (ח"א סי' קע"א ד"ה וכבר), עיי"ש שע"פ ד' החזו"א הוא מפקפק באמיתת תשובה בשו"ת הריטב"א ומביא עוד ראיות שאינם להריטב"א, והכל כמש"נ.

ובפרט בתשובות הגאונים צ' לזהר, וכן הביאו^{סח} תשובה א' לרא"י לזה מאוצר הגאונים ב"ק סח. וז"ל מפני שנשתרש בחטא, כיון שעבר שלוש עבירות, גנב וטבח ומכר, עשה שורש בחטא והיתה בו השרשת חטא עכ"ל "גאון" וד"ב.

האיך פסקינן כשנתגלה טעות

לאור ד' הרמ"א הנ"ל נמצא שכשאנו פוגשין בט"ס שנתגלה באיזה ראשון וכיוצ"ב והאחרונים חלקו עליו מאיזה טעם המתיישב לפי הנוסח המדוייק, אנו פוסקין כאותו הראשון. וכן נקטו הפוסקים, ונביא ב' דוגמאות לזה.

החת"ס (אה"ע ח"א סי' נ"א – נ"ג) פסק כר"ת נגד שאר הראשונים, ומשם לשו"ע, משום דבס' הישר מתבררת שיטתו ונפלו קושיותיהם.

בס' שערי יושר (ש"ה פי"א) כ' וז"ל:

והנה כאשר זכינו שיצא בזמנינו לאור ספרו של הרמ"ה על מס' ב"ב הוא יד רמ"ה, כל רואה יראה שדברי הטור בשמו מתפרשים באופן אחר לגמרי, להיפוך מדברי הרמ"א, רק שנחסר בטור בבא אחת מדברי הרמ"ה, ועי"ז נדחקו לפרש דבריו וכו' והנה אף שירא אנכי לסתור דברי הרמ"א ז"ל שכל בית ישראל סמכו עליו, אבל בדבר הנראה לעיניים כזה מצוה לומר דהוראת רמ"א ז"ל בזה אינה נכונה וכו' והב"י שתמה על הטור נראה ברור שלא הי' לנגד עיניו ספרו של הרמ"ה על ב"ב. וכן הרמ"א ז"ל והפרישה והגר"א ז"ל והנתיבות, כולם לא ראו את ספר הרמ"ה, ועי"ז יצאה כל המבוכה בהוראה זו עכ"ל.

^{סח} הרב ברוך סאלאוויציק בקובץ בית הועד, עמ' 137.

וע"ז חלק החזו"א (חו"מ סי' ט"ו) וז"ל:

בל' הטור סי' ר"פ נפלה ט"ס וכצ"ל וכו' וכ"ה ברמ"ה הנדפס, ומפני שב"י ורמ"א לא היה בידם ס' הרמ"ה נתקשו בל' הטור, אבל כשזכינו לס' הרמ"ה נתגלה לנו דהוא ט"ס, ולפ"ז לכאורה גם פסק הרמ"א לדינא תמוה, וכמו שתמהו חכמי הדור יחיו. אמנם יש לדון אי חלוקין עליו חביריו על הרמ"ה או לא וכו' והנה הרמ"א ז"ל לא ראה דברי רמ"ה אלו אבל אפשר שאפי' אם היה רואה אותם לא הי' קובעם להלכה משום שדעת התוס' אינו כן, ומסתימת הפוסקים משמע דלא כהרמ"ה, וכן נראה דהרמ"ה ז"ל יחיד בדבר זה וכו' וזה דעת תו' ורשב"ם בהדיא, וזה דעת כל הפוסקים שסתמו, והוראת רמ"א אמיתית עכ"ל.

הרי שלא חלק עליו שבעצם הי' לנו לומר שהרמ"א טעה, רק דמכיון שהרמ"א ס"ל כזה השיטה, והי' לו ע"מ לסמוך (ואפי' אם הי' יודע מהרמ"ה יתכן שלא הי' פוסק כמותו), ע"כ אנו פוסקין כדבריו. ויש להבין יותר ע"פ מש"כ החת"ס (ח"ז סימן כ"א) וז"ל אבל אני אמרתי לא בשמים היא ותורת ה' הפקר היא, כל הרוצה ליטול יבוא ויטול, ואם לא היתה זאת דעת הרמב"ם, מכל מקום אם הדברים אמיתיים יש לנו לפסוק הדין כך, מפני הטעמים שכתבתי אני, רק שדרכינו בדור הזה ליתלות באילן גדול עכ"ל.

דעת הגר"ח ז"ל

יש שטענו ששיטת הגר"ח היא להתעלם מגירסאות שאינם כבנדפס, כי מה שנמצא לפנינו קבלה היא ואין לשנות ממנה. ראייתם היא מהרמב"ם הל' נזקי ממון פ"ד ה"ד, דג' הדפוס שם בזה"ל:

המוסר בהמתו לשומר חנם או לנושא שכר או לשוכר או לשואל נכנסו תחת הבעלים ואם הזיקה השומר חייב במה דברים אמורים בזמן שלא שמרוה כלל אבל אם שמרוה שמירה מעולה כראוי ויצאה והזיקה השומרין פטורין והבעלים חייבים אפילו המיתה את האדם שמרוה שמירה פחותה אם שומר חנם הוא פטור ואם שומר שכר הוא או שוכר או שואל חייבין ע"כ.

הראב"ד השיג ע"ז, ובכס"מ הובא תשובת הרמב"ם ששאלוהו ע"ז חכמי לונלי, והשיב הרמב"ם בזה"ל (אבל לא הובא לשון התשובה בכס"מ):

גם זו טעות, ואין על המעתיקים תלונה, שבספר הראשון יצאו דברים בגליונים שלא במקומם, וכבר הוספתי אני עתה דבר שלא היה שם תתלה, והוא אפילו אם המיתה את האדם. הוסיפו אתם גם את זה, ויהיה נוסח ההלכה כך: ויצאה והזיקה השומרין פטורים שמרה שמירה פחותה אם שומר חנם הוא השומר פטור והבעלים חייבים אפילו המיתה את האדם ואם שומר שכר הוא או שואל חייבין. זהו הנוסח. ולפי שנכתב והבעלים חייבין שלא במקומו נתקשו הדברים בודאי, ונסתתמו מעינות החכמה לא מכם, אלא הקולמוס הוא סתמן והקולמוס יגלה עומקן עכ"ל.

והנה בחדושי רבנו חיים הלוי על הרמב"ם תי' את נוסח הדפוס, דלא כעדות הרמב"ם בעצמו. ומזה הסיקו ששיטת הגר"ח שהנוסח שלפנינו היא המסורת ואין לזוז ממנה^ט.

וכל השומע תסמנה שערות ראשו מהבוקי סריקי שתלו ב', ואין קץ לדברי רוח, דאין לדבר זה שום ביאור. ומשל למהד"ד לא' שמוצא איזה סתירה ברמב"ם שלא עמד בה הגר"ח, והוא מסיק ששיטת הגר"ח שהרמב"ם רשאי לסתור את עצמו^י (ומה שמצינו שהגר"ח לפעמים מתרץ סתירות לא משום שא"א לו לסתור א"ע אלא שרצונו להראות שכאן במקרה אין סתירה) ואומר זאת בהתלהבות יתירה ומי שמתחיל לשאול ע"ז מיד קורא עליו שהוא חולק על המסורה הק' וכמין ואפיקורס נדמה לו. וחלילה לומר כן על רשכבה"ג מרן הגר"ח ז"ל וכאילו שהי' ח"ו טיפיש וסכל ממין הגרוע ביותר, עפרא לפומייהו, רחמנא ליצול מהאי דעתא.

וכל שכן כשהדברים נסתריין מכמה פנים. ראשית, כבר הבאנו לעיל לשון הגר"ח בהסכמה לחיבור משנה שלמה וז"ל נתן אל לבו לאסוף נוסחאות ישנות ברמב"ם ולציין כל השנויים שביניהם וכו' ומו בן כי הוא חבור טוב ומועיל לתופשי התורה עכ"ל.

שנית, מסופר על הגרי"ז ז"ל שהי' שואל אחרים לבדוק גירסאות ברמב"ם כת"י, ונכדו של הגר"ח, הגרמ"ד שליט"א, מביא בספרו דוקא ממהדורת פרנקל^י. וכן תלמידי הגר"ח עסקו בחיפוש בכת"י, כמו שהבאנו לעיל מהגרא"ז מלצר ז"ל, וכן הגר"י אברמסקי ז"ל

^ט ואי"ז כשיטה המדומה לרבים בדעת החזו"א, דהחזו"א בגליונות חלק על הגר"ח מגי' הרמב"ם בתשובה.

^י ובאמת לפי"ז מיושב האיך אלו הסוברים שחלוק עיון בכת"י ברמב"ם מכת"י התלמוד, תוכ"ד אומרים כן בשם הגר"ח מהרמב"ם, וז"א שדין א' יש להם ואין לחלק, ולפי"ז מיושב שאין בכך שום קושי לסתור עצמו.

^{יא} שיעורי הגרמ"ד עה"ת עניני השעה עמ' תרל"ג.

בחזון יחזקאל על התוספתא, והגרמ"ש שפירא ז"ל במהדורתו של הר"י מיגאש, וכי יעלה על הדעת שהיו עוסקים בדבר שהתנגד לה הגר"ח, אתמהא!

ואם יתעקש המתעקש, דאולי סבר שיש לבדוק בכת"י, אבל העיקר כנגדפס, ג"ז אי אפשר. דשיטת הגר"ח^כ דאחרי חתימת התלמוד לא נאמר אלו ואלו דא"ח, וכ"ש בגירסאות דל"א כן, וא"כ אם ג' הדפוס אמיתית ממילא שגירסת כתה"י שקר.

פתרון החידה

הנה זה אמת וצדק, שהמעין בחדושי הגר"ח ימצא שיטה מסויימת בגישה לגירסאות. דהיינו, שבמקרה ש"ל בקל (ר"ל ויש מקור לזה בראשונים וכדו') שיש ט"ס ברמב"ם, או שהי' להרמב"ם ג' אחרת בגמ', או שהראב"ד הי' לו נוסחא אחרת בהרמב"ם וכדו', הוא אינו מייחס לזה ישר אלא מתעלם ממנה ומיישב הרמב"ם כאילו שאין שום פתרון אחרת. ובכמה ממקומות אלו הק' עליו החזו"א ושאר גדולי"י, ונשארו בצ"ע.

הנראה בזה הוא, שכמו שדרכו של הגר"ח היתה להחמיר בקיום המצוות, כמו"כ החמיר בלימוד התורה, ר"ל שאם הי' קיים אפשרות לפניו שהנוסחא שלפניו היא האמיתית, לא סמך עצמו על אפשרות האחרת, אלא טרח עמל ויגע ליישבו כמו שהי' לפניו, אבל כ"ז רק במקום שהי' מקום לדון בגירסא שלפניו. אבל לא בא לומר שהגירסא שלפניו בודאי היא האמיתית. ומה שלא הביא האפשרות האחרת, משום דלא הי' זה מענין ספרו, וכידוע שספר הגר"ח אינו כשאר ספרים רק יש לה כללים מיוחדים.^כ

ובפרט בעובדא דידן יש ג' מהלכים למה יש מקום להתחשב עם גירסת הדפוס:

א'. בסמ"ג וברבנו ירוחם הובאו דברי הרמב"ם כנוסחא המצוי' ולא תמהו עליו, ואם אי"ז רמב"ם הוא סמ"ג ורבנו ירוחם.

^כ החפץ חיים ופעלו עמ' תתי"ג, הובא בס' תורת חיים עה"ת קונטרס לימוד התורה עמ' י"ג.
^כ להמחשת הענין, מסופר בפניני רבינו הגרי"ז (הובא בס' תורת חיים קונטרס לימוד התורה עמ' מ"א) שהגאב"ד דטשעבין ז"ל הרצה לפני הגרי"ז קושיא מסויימת שאמרו בשם הגר"ח, ואמר לו שמעתי את הקושיא הנ"ל בשם האבא, והתפלאתי האם האבא הי' מקשה גם כאלו קושיות, והשיב לו הגרי"ז כן, אבא הי' שואל בכל מקום מה שצריך לשאול באותו מקום ע"כ. הכלל הוא שאין ללמוד מה שלא הי' אומר מספרו של הגר"ח.

ב'. מלשון הכס"מ ניתן האפשרות להבין שהרמב"ם חזר בו ממש"כ, והו"א של הרמב"ם תורה שלימה היא.

ג'. והיא העיקר, יתכן שחשש לזיוף תשובת הרמב"ם או אי סמכות. חדא משום דממה שהראשונים מביאים הרמב"ם כלפנינו, ולא ידעו על תשובה זו, עושה ריעותא בחזקת אמיתת התשובה. ועוד, שיש אחרונים שכ' שאין לסמוך על תשובות הרמב"ם (אבל דבריהם כבר נתגלו שהם טעות). בקשר לזה נביא כאן דברי המשנה שלמה בקונטרס ע"ד "יד החזקה" להרמב"ם ז"ל ע"ד (אשר נראה ברור שלא ראהו הגר"ח):

וכבר הראיתי במאמרי "לקיים דברי הרמב"ם הראשונים והאחרונים" הנדפס במכה"ע החדשי "בית תלמוד" (שנה ב' חוברת ב') ליישב דברי הרמב"ם התמודים בפי כל (בהלכות שבת פ"ו ופ"כ) בדין מציאה בשבת שמותר לדעתו להוליכה פחות פחות מארבע אמות, וכבר טענו עליו חכמי לונל, והרב המורה צדק השיב להם כמש"כ בתשובתו (סי' מ"ג) ונעתקה ברברי המ"מ, ובמג"ע בפ"כ שם, ובכל זאת חלקו עליו הפוסקים, ולא עוד אלא חבל גאונים היותר מצוינים כותבים עליו כמתנבאים; כי שכח הרמב"ם ז"ל את מקור הדין הזה בתלמוד מס' ע"ז (דף ע') מדברי עצמו בחבורו בעת כתבו תשובתו לחכמי לונל, ולכן נדחק בתשובתו, ובאמת צדקו דבריו הראשונים בחבורו, ומה"ט אין לסמוך על תשובותיו, וכמעט כל הגאונים האחרונים הסכימו בזה לדעת אחת, וכל אחר מהם כתב כן מדעת עצמו, הלא המזה: הגר"א בשו"ע או"ח (סי' רס"ו ס"ק ח') ובעל "פני משה" בירושלמי (מס' שבת ר"פ מי שהחשיך) "במראה הפנים" יעו"ש שכתב מפורש: "שלעת זקנתו ומחמת טרדותיו שכח מאין יצאו לו הרבה דברים שכתב בחבורו!" ובעל "קרנן נתנאל" (במס' שבת שם). ועור הפעם כתב הרב הזה כן בספרו "נתיב חיים" (הנדפס אצל השו"ע בסי' רס"ו). והמג"א (בשו"ע או"ח שם ס"ק י"ד) ובעל "אליהו רבא" (בשו"ע שם ס"ק ט"ז). והפמ"ג (באו"ח שם, במשכבות ס"ק ה'), והג' "יר' מנשה מאלייע" בספרו "אלפי מנשה" בחי' למס' שבת שם, ובספר "קהילת יעקב" בחי' במס' שבת שם. וממש כדבריו כתב גם בעל שו"ת "חתם סופר" (חלק או"ח סי' פ"ב) וסיים: ותמהתי על הראשונים שלא עמדו בזה! ויעוין עוד מש"כ החכם המבקר הגדול ר' מתתיהו שטראשון בחדושו לספר "נתיבות עולם" להרה"ח רצ"ה קצ"ב (מה"ת דף ס"ט א' אות ר') וכתב שם עוד: שכן ראה בספר "עין החיים" להגאון מהר"ח אבולעפאי (בדף ק"מ) שהעיר על זה המקור בשם זקנו ויעו"ש. והאחרון מגדולי דורנו הרב בעל "ערוך השולחן" (בה' שבת שם סעי' י"ט) כתב ג"כ כנ"ל נגד דעת הרמב"ם בתשובתו יעו"ש.

אבל האיר ה' את עיני ומצאתי דבר נפלא אשר לא הרגישו אותו כל הגאונים והמבקרים עד כה במחכ"ת, ולכן שגו בזה השליטים הגדולים הללו, ותלו בוקי סריקי בהרמב"ם ז"ל, דבאמת הגירסא בגמ' דע"ז שם לא היתה לפני הרמב"ם ז"ל וכל הראשונים כמו הגי' שלפנינו שם, ובאמת ליתא בגמ' שם, שלש תבות הללו: "המוצא כים בשבת": וכ"ה נוסחת הש"ס כת"י "בדקדוקי סופרים" שם.

וכ"ה גם גי' הרא"ש בע"ז שם (פ"ה סי' י"ז) ונראה ברור שכ"ה גם גי' הרי"ף שם. וכ"ה להדיא נוסחת הר"ן בהרי"ף שם, וכ"ה גם גי' הראב"ן (סי' ש"ט דף נ"ו ב') דפוס פראג שנת ש"ע, וכ"ה גירסת "האשכול" (ח"ג הלכות י"ג סי' נ"ז אות ח'), וכ"ה נוסחת הרשב"א בספר "תורת הבית" הארוך (בית ה' שער ד' דף קמ"ג ב' ודף קמ"ה ב' דפוס ברלין), וברור דכן ה' גם גי' הרמב"ן ז"ל ואכמ"ל. ועד עתה לא מצאתי לאחד מהראשונים שה' לפניו הגי' שם בע"ז כאשר הוא לפנינו, ולכן ברור הדבר כי כך היתה ג"כ הנוסחא לפני הרמב"ם, וגם לפני כל המשיגים עליו. ועפ"ז פרשתי שם במאמרי כוונת הגמ' בע"ז בדרך פשוט ונפלא, ולא איירי הגמ' התם בע"ז בענין מציאה כלל, ואף לא בענין הוצאה, כדעת המשיגים, ונסתר לגמרי פרושם שם, וכיון שנפל היסוד, ממילא נסתם המקור לדעת הרמב"ם משם, ויפה השיב הרמב"ם לחכמי לונל. וכאשר מבואר אצלי בס"ד, ואין בזה המקום להעתיק המאמר הלזה פה, יען כי מלבד שהמאמר הזה בכלל ובפרטות בנוגע להרמב"ם ולכל הפוסקים החולקים עליו בהלכה זו, ובנוגע לכל המחברים והמפרשים המדברים בענין זה, הוא ארוך, מלבד זה הנה עוד נמצאו משיגים על הרמב"ם בכיו"ב על דבריו (בהלכות תפילין) בענין "המוזוה שלדעתו אינה צריכה עבוד לשמה". וגם ע"ז נשאל מחכמי לונל, והוא השיב להם תשובה כהלכה (בסי' כ"ה), וגם ע"ז רבו המשיגים והמבקרים המחליטים ששכח הרמב"ם בעת כתב תשובתו, את המקור האמתי!

וכן גם (בהלכות ציצית פ"ב ה"ז) שאלו חכמי לונל את הרמב"ם, והוא השיב להם תשובה, והמחברים והמבקרים תפסו עליו גם בזה בשכחה, וכל הרוצה לעיין ימצא הכל בספריהם! וע"פ שלשה עדים הללו, החליטו המבקרים שאין לסמוך על תשובתו של הרמב"ם מפני השכחה הגדולה שנפלה עליו בזקנתו! ואחרי כל אלה הנה בא הגאון האחרון מלבי"ם ז"ל, בטענה כזו על הרמב"ם שכתב (בהלכות נזקי ממון פ"ד ה"ד) בדין השומרים, שנכנסו תחת הבעלים, ואם שמרו שמירה מעולה כראוי ויצאה והזיקה, השומרים פטורים והבעלים חייבים וכו' יעוי"ש. והנה גם על ההלכה הזאת נשאל הרמב"ם מחכמי לונל, והשיב להם תשובה כהלכה, אך באשר הרבה מגדולי הפוסקים לא ראו תשובתו בשלמות, לכן הרעישו עליו מאוד בהשגתם, הראב"ד, והטור, והמהרש"ל ביש"ש בב"ק (פ"ד סי' ל"א) והמ"מ והכ"מ והלח"מ, וכולם יגעו וטרחו ליישב הנוסחאות השונות בלשון הרמב"ם שם, ואמנם בכת"י של הרמב"ם ליתא כלל המלות הללו, ובאמת תשובת הרמב"ם כי נשתבשו הרברים בהעתקה היא הנכונה, וכמש"כ בקובץ תשובת הרמב"ם (בסי' מ"ז), והגאון מלבי"ם בבאורו עה"ת (בפ' משפטים כ"א כ"ט) כתב להצדיק את הנוסח שלפנינו ברמב"ם, ולדעתו מצא את המקור האמתי לדבריו המופלאים בהמכילתא יעוי"ש באורך. ובעל ההגהות "ציוני מהר"ן" על הרמב"ם בדפוס ווארשא העתיק את דברי הרב מלבי"ם וכתב וז"ל: "ואף שרבונו עצמו לא מצא מקורו וצוה למחקו, ע' במש"כ (בפ"ב מה' ציצית ה"ז) ובהלכות שבת (פ"ב ה"ז) ותמצא כעין זה, שרבונו ז"ל לעת זקנותו שכח בהרבה דברים מאין יצא לו, והבאים אחריו

חפשו והערו את מקורם" עכ"ל. ואני בספרי כתבתי קונטרס גדול, ובו ארבעה מאמרים גדולים "לקיים דברי הרמב"ם הראשונים והאחרונים" ובטלתי לגמרי החלטתם הכוזבה, והסירותי קלון השכחה מעל הרמב"ם ז"ל, ודחיתי את כל הטענות בענינים הללו ממנו. ומאד אתפלא על כל המבקרים והמשיגים: מי הגיד להם שלעת זקנתו כתב תשובותיו לחכמי לוניל, והלא מלשונו בתשובותיו נראה שנשאל על דבריו מיד אחרי שנתפרסם חבורו בעולם בהעתקתו הראשונה, ועוד גם טרם נתקן בחבורו המלות הללו: "ואפילו המיתה את האדם" וגם הראה ז"ל בתשובתו סבת הטעות של המעתיקים, יעוי"ש בתשובתו?! ולא עוד אלא שגם הגר"א בבאורו לחו"מ (סי' שצ"ו ס"ק י"ז) הסכים בזה לתשובת הרמב"ם בזה, וכן בשיטה מקובצת לב"ק (שם מ"ה ב') הובאו דברי הרמב"ם מש"כ בתשובתו, ואכמ"ל. ולכן מפני אריכת המאמרים לא אוכל להעתיקם כאן עד אשר יעזרני ה' להוציא את ספרי על הרמב"ם לאור עולם, ואז יבואו כל המאמרים הללו במקום אחד, יען כי ענין אחד משותף להם!! עכ"ל.

ודי בזה.

המצב היום

עוז והדר

החרון אף

דבר מוזר מצינו בגישת ציבור רחב בנוגע לעבודת מערכת עוז והדר, שבכל דבר חדש שמוסיפים במהדורתם של הגמרא, ואפי' במקרה של טעות, ישנה לחרון אף בלתי מובנת, כולל מימרות חריפות וטענות מוזרות לרוב, זאת בשעה שבנוגע לשאר מהדורות התלמוד כשנמצא טעות או איזה חידוש ומעלה אינה נחשבת לכלום והכל שותקין, ובנוגע לרמב"ם פרנקל כמעט שלא תשמע שום טענות, על אף שהם תיקנו הכל בפנים בלי לסמן, ושינו את צורת הדף, ועכ"ז אין שומעים קולות ע"ז, והדבר אומר דרשני.

הנראה בזה, שיש ב' טעמים עיקריים לזה.

חדא, התלמוד הוא דם חיותינו ממש והכל נובעין ממנה, ובכל שינוי כלשהו מיד מרגישינ וצועקין, משא"כ בהרמב"ם אין הדבר חמור כ"כ.

אלא שנראה שיש טעם עמוק יותר לכ"ז. והוא, שמי שפותח רמב"ם פרנקל מיד רואה שהם לא משתדלים כלל להניח דעת הבריות בענין שינויים כאלו, והלומד מקבל את זה ואין לו שום תלונה ע"ז. משא"כ מי שפותח גמרא מהדורת עוז והדר רואה שעדיין קיים הצורת הדף שבדפוס וילנא, וכן כמעט לא שינו את הנוסח בפנים, וזאת אומרת שהם מודים שיש כאן דין "מסורה", ועתה נשאלת השאלה, אם יש דין מסורה האריך אפשר לשנות הצורת הדף אפי' כלשהו, והאריך מותר לתקן תיבות בפנים ע"פ דפו"י? אי"ז אלא חוצפא יתירה ועזות מצח, בושה וחרפה!

דוגמא יפה לדבר, כשהם הדגישו ה"וא"ת" וה"וי"ל" בתוס' יצאה מיד אש של חרון אף נורא עד שהוכרחו להסירו בהמהדורא הבאה. והנה בכל ספרי הראשונים, כולל מבעלי התוס', מקובל ונהוג לחלק הדיבור לקטעים, ואפי' כשיש טעות בחלוקה אין כועסין ע"ז. אבל התוספות הנדפסין אין חולקין לקטעים, דזה מזיק לצורת הדף, ומתנגד ל"המסורה" בזה, וע"כ תחת מלחלוק התוס' כנהוג בשא"ר החליטו להדגיש איזה תיבות בתוכו, ויצא מזה שהם מודים שיש דין "מסורה" ועכ"ז משנים וע"ז יצא הקצף.

והנה כ"ז הוא טעות. אין שום דין של מסורה כאן, ואין להתחשב עם התלמוד כגוסס. ננקוט כאן לדוגמא הענין של צורת הדף ומשם יקיש המשכיל. דהנה אין שום דין של צורת הדף, לא דאורייתא ולא דרבנן. כל הרואה דפוס ישן של התלמוד קודם אפשרות הצילום יראה שאין הצורת הדף שוה, ורק דמיון חזק ימצא, בגלל שהכל מציינים לדפי הגמרא כפי שנקבעו בדפוס וויניציאה הראשון, וע"כ כל המדפיסים מאז שמרו שיהא הדפים שווים, אבל לא השורות. ורק אחרי אפשרות הצילום שכל העותקים מאז עד היום צולמו ממהדורה אחת נמצא במקרה שנברא "צורת הדף". ורק טעם א' יש לשמירת צורת הדף, והוא שהיום זוכרים מקומן של פסקאות בתלמוד ומפרשיו ע"פ מקומן בדפוס, וע"כ יש בזה ענין לשמור על הצורה. אבל כשיש טעמים יותר נחוצים להעביר על צורת הדף בודאי שיש לעשות כן, בפרט כשאין כ"כ שינוי עד שא"א למצוא הקטע המבוקש מיד. וא"כ אין זה בעי' כשמשינים הצורת הדף במקצת, ואין להתרעם על כך.

וחשבונם הוא, מצד א' להוסיף כל המעלות שיכולים להוסיף, ומצד השני לא לשנות יותר מדאי, כדי שלא יצא קצף עליהן, ואל"ה היו מוסיפין יותר.

הבעיות במהדורותם ומה שמתקנים

והנה אין אנו מכחישים העובדא שיש בעיות וטעויות במהדורותם. היינו שמשווים הגהות מסברא לגירסאות מכת"י וראשונים, ואין מביאים כמה הגהות נחוצות מכת"י, והאותיות שבהגו"צ מפריעין.

לעת האחרונה השתדלו לתקן שני בעיות האחרונות. את ההגהות שאינן נחוצות לקריאה בשעת הלימוד העבירו לסוף המסכתא בשם השלמות להגו"צ, תיקנו כמה טעויות, והוסיפו כמה וכמה הגהות נחוצות בדגש יותר על נוסחאות מכת"י, וכבר הופיעו כמה מסכתות במתכונת זה.

עכ"ז עדיין יש הרבה בעיות. ראשית, ההנחה שהלומד בשעת לימודו א"צ אלא לשיפורי לשון אינו נראה נכון, ואיפכא מסתברא, שטוב יותר לבצע תיקונים המשנים את הפשט למוטב להסיר מכשול, מלהפריע הלומד בתיקונים אשר א"צ להבנה, דממ"נ יוכל לקרות אם שיהי' בקושי, וההפרעה באותיות הוא גרוע מהנחת רוח שיגיע ללומד בשיפור הסגנון.

ועוד שעל אף שככה"נ תיקנו רוב הטעויות הגלויות והוסיפו כמה נוסחאות נחוצות, עכ"ז עדיין קיימים כמה טעויות, ישנים וחדשים, והניחו מקום גדול להתגדר בו. ועדיין משווים הגהות מסברא להגהות מכת"י, וכן מביאים מ"כת"י" ואין ידוע אם הכוונה לכתב יד או לכל כתבי היד או למקצת, ד' שעושה נפק"מ.

והנה בכ"ז אין התלונה עליהם אלא על הציבור שאין להם ביקוש לדברים כאלו, וכיון שכן וכי יש פלא שיש טעויות כאלו?

הפתח דבר לש"ס וילנא החדש

כמה בני תורה קיבלו הגישה הלא נכונה דלעיל, היינו ההתנגדות וזה שאין תועלת מכת"י, מהפתח דבר הנדפס בראש ש"ס וילנא החדש היו"ל ע"י מפעל "מסורת הש"ס". והנה זה ודאי שאין יהודים כשרים חשודים לשקר בזדון ח"ו, ופשוט וברור שבשגגה יצא מעיטם, וכן ניכר מדבריהם כמשי"ת, אבל מה נעשה שניתן לומר על הפתח דבר הלז שמספר אותיות' הם מספר שקרי'.

ראשית, מה שקראו מפעליהם "מסורת הש"ס" להראות כאילו ששיטתם שלא לשנות ממהדורת ראם הוא מלטא ד"מסורה", כבר ביארנו דזה אינו, ודפוס וילנא אינו נפוץ יותר ממאות שנה.

ועתה ננתח את דבריהם והכוונה המוסווה בתוכה. ז"ל:

לא בכדי כו' שבמשך דורות רואים לנגד עיניהם את דברי הגמרא באותה מתכונת שבה נתקבעו בדפוס וילנא, ואיש אינו שולח בהם יד לשנות את תבניתם.

הוי אומר, שכו"ע מודו שיש איזה הקפדה שלא לשנות את צורת הדף משום "מסורה", וא"כ מה ששאר מדפיסים עושים עוד שינויים ממילא שהוא נגד המסורת, וכבר ביארנו שצורת הדף הוא ענין אבל לא הקפדה.

הן בבהירות ההדפסה ויופיה והן בתיקון עשרות אלפי השגיאות שנפלו בדפוסים שקדמו להם.

המשמעות הוא שהנוסח כבר מתוקן הוא, ואם שמדפיסי וילנא תיקנו מעט מזהיר תיקוני סגנון מן הדק"ס, המשווה דפוס וילנא לשאר דפוסים לא ימצא כ"כ נפק"מ, והוא בגדר מה ש"עוז והדר" תיקנו קצת שיבושי דפוס בפנים ג"כ, וכמדומה שהתיאור "בתיקון עשרות אלפי שגיאות" הוא שקר.

מהדורת וילנא התברכה בהגהות על הש"ס של הגאון רבי יעקב עמדין זי"ע, היעב"ץ. במשך שנים ארוכות יגע היעב"ץ להגיה את הש"ס בכתב ידו, ולשם כך טרח לרכוש כתבי יד רבים ודפוסים קדמוניים שאותם בחן והשווה. כתב היד של היעב"ץ נתגלגל לידיהם של משפחת ראם, והוא שהיווה את הבסיס לההדרת ש"ס וילנא.

מש"כ דהיעב"ץ הגי' ע"פ כת"י ודפו"י, שלפי"ז בודאי שהש"ס מוגהת היטב על ידו, הוא שקר גמור ואין לו שום מקור. היעב"ץ הגי' ע"פ סברתו, כדמוכח מתוכו ומן המקומות שלא כיוון לגי' הכת"י.

אבל טעות זו בא בשוגג, דבכמה מהגהותיו הוסיפו מדפיסי וילנא בסוגריים וכ"ה בדפו"י, שהיו הדפו"י לפני מדפיסי וילנא, והבינו עורכי הש"ס החדש בטעות שהיעב"ץ הוא שכ' כן, ולשיטתם בהביאם הגהות היעב"ץ על הגליון השמיטו הסוגריים.

וכן מש"כ שהגהותיו ביססו מהדורת וילנא אין לזה שום מקור, ולא כ' מדפיסי וילנא אלא שהיתה הגהתו המדוייקת להמגייהם עינים.

בנוסף לכך, גדולי ישראל הם ששימשו כמגייהי ש"ס וילנא, כדוגמת ר' שלמה הכהן זצ"ל מו"ץ דוילנא בעל ה'חשק שלמה', הגאון ר' נתן נטע רבינוביץ' זצ"ל בעל ה'דקדוקי סופרים' ועוד גדולי ישראל מובהקים, שעליהם אמרו (פסחים ט.) 'חזקה על חבר שאינו מוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן'.

ולפי"ז ודאי שהש"ס שלנו מוגהת מכל טעות, דהלא הדק"ס מרא דנוסחאי הי' מהמהגהדים. אלא דג"ז אינו, ובטעות יסודו. המעיין באחרית דבר לש"ס וילנא יראה שהדק"ס לא הי' מגי' לש"ס וילנא, רק שסייעם בהעתקה לפירושי הראשונים שהדפיסו מחדש על הגליון, עיי"ש. וכן מבואר שם שהחשק שלמה לא הי' מגי' אלא לפירושי הראשונים עה"ג, כידוע.

אבל לו יהא כדבריהם, שגדולי ישראל אכן הגיהו את הש"ס שלהם, אם מדובר בשמירה שלא להוסיף טעויות על קודמם, אי"ז משנה כלום. וכבר ביארנו שכמעט לא הגיהו ע"פ כת"י כלל.

בהכוונתם של גדולי התורה, נזהרנו שלא לבצע תיקונים ושינויים בדפי הש"ס, וגם שלא להרבות בציון שינויי גירסאות.

בהכרח מדובר כאן בב' דברים, א' תיקונים בפנים, וב' ציונים על הצד לש"נ. והנה אינו ידוע מי הם גדולי ישראל אלו, אבל אינם הגר"ש וואזנר והגר"ש אלישיב ז"ל ולהבדיל"ח הגר"ח קניבסקי שליט"א שהסכימו לד"ז בהסכמותיהם לש"ס פרנקל.

הכלל שהנחה אותנו במלאכתנו היה, כי תכלית כל עמלינו הוא להקל על הלומד את לימודו, והלומד בעוסקו בעומק הסוגיא אינו מבקש להרחיב בהבדלי הגירסאות שרבים הם, וכבר נתחברו כמה ספרים מרובי הכמות והאיכות במיוחד למקצוע זה.

אם שלא בכונה, השקפה לא נכונה נמצא כאן, שהלומד א"צ לעשות אלא דבר הקל לו ביותר. לא שהוא מפריע לו, אלא שאינו מבקש לו.

ועוד עשו כאן כאילו ששינויי נוסחאות הם מקצוע, מה שביארנו שז"א אלא הוא אמצעי הכרחי.

והנה כל טענתם אינו אלא למה אינם מציינים שינויים על הצד, אבל לא ביארו למה לא תקנו בפנים.

אלא שהכל בא על מקומו בהביאם דברי החזו"א ז"ל, באופן שמשמע שהוא קאי על דפוס וילנא, וכמש"ב ז"א, ונפלה היסוד ונפלה הבנין.

עד כמה הטפשות מוגיע

ואולי הקורא עדיין מסופק, אולי יש באמת איזה ענין שלא להג' והדרך שנהגו המדפיסים דהיום נכון הוא?

ואנו שואלים, אם תפתח איזה גמרא הנדמ"ח ותעיין ברשימת המעלות שהדפיסו מדפיסי וילנא, תראה שעדיין יש שם רבנים שמתוארים "שליט"א", האם זהו מדין מסורה, או שזהו טפשות וסכלות, לנהוג בהגמרא כגוסס? ולא ללמד על עצמו יצא, אלא ללמד על הכלל כולו.

הבעיות הנשארות היום

הנה אם תישאר הנהגה זו בגמרא לעולם נפגוש בכמה בעיות:

בנוגע לטעותים בסגנון, אם הוא נדפס על הצד אז הוא מפריע, ואם נדפס בסוף המס' (או בלי אות לציינה) לא יועיל כ"כ, דאם הלומד נזקק לו בשעת לימודו אז מפריע לו יותר, ואם לאו אז לא יועיל לה לאחר לימודו.

ובנוגע לטעותים שעושים נפק"מ בהבנה, אם מדפיסים על הצד מפריע, ואם בסוף המס' רבים עדיין יכשלו, שקשה יותר למצוא השינוי ולהבינו שלא בשעת הלימוד, ואם אינו נדפס כלל הכל יטעו.

וכן בקביעות מהו תיקון נחוץ מה אינו נחוץ קשה מאד לדעת.

עוד בעי' הוא שלפעמים ט"ס במקום א' עושה נפק"מ במקום אחר, וקשה לעמוד ע"ז תמיד.

וכן קיים בעי' זו בספרים המלקטים גירסאות. שמצד א' אם תביא כל הגירסאות יהי' מבוזבז, ומאידך גיסא קשה לדעת מהו נחוץ.

ובד"כ קשה להשתמש בכמה ספרים מסוג אלו בלי שיהיו תמיד יושבין בצד הגמ', וגם עצם השימוש בהם קשה ללומד, ולוקח מזמנו היקר.

אבל לכל הנ"ל יש עצה פשוטה ומבוארת.

הצעה חדשה

דקדוקי סופרים החדש

ראשית כל צריך להדפיס הדק"ס מחדש, ועי"כ יהי מצוי יותר וקל להשתמש בו. ר"ל שמצד א' להדפיס הגמרא בנוסח וצורת הדף וילנא, ומצד השני להדפיס השינויים. במקום שיש שינויים, בצורת הדף יהי' אות אחרי התיבות בהם יש שינויים, בקו מלחתחת תיבות שיש בהם שינוי.

בזה יקל על הלומד הרבה, שכשהוא צ' לראות ש"נ ימצא האות המבוקש מיד ע"י שנדפס בצורת הדף הרגיל, ויוכל להשוות מיד בקלות.

דקדוקי סופרים השלם החדש

והנה החיבור דק"ס, מלבד שאינו על כל הש"ס, לא הי' לפניו כל הכת"י שיש לנו היום, וכן קיימים טעויות והשמטות במה שכבר נדפס. וכן בחיבורו לא ייחס לראשונים כשהם כג' הדפוס, והרבה מחיבוריהם באו לידינו אחרי הדפסת הדק"ס, וכל זה מחייב עריכה חדשה יסודית.

וכן יבא אחרי' ליקוט מש"נ אלו מה שנראים כעיקרים, בלי להביא מבול של ש"נ המבלבלים את המעיין, דוגמת ש"נ פרנקל (הנד' בסוף רזא דשבת, ב"ק).

ועי"ז נוכל לבוא להעיקר.

תלמוד בבלי ערוך ומוגה מחדש

הרעיון הוא כ"כ פשוט, אבל צריכים להציעו מחדש. והוא, לתקן כל טעויות הדפוס בפנים, ועי"ז יהי' ללומד נוסח מתוקן בלי להפריעו, בלי שייצטרך לחפש אנה ואנה. לא נצטרך להגהות על הדף, לא מהמהרש"ל, לא מהב"ח, לא מהגרי"ב, לא מהגרי"פ, ולא סוגריים

עגולות ומרובעות. דאם הגהתם אמיתית היא ע"פ כת"י יש לתקנו בפנים, ואם לאו להדפיסו רק בסוף המסכתא.

וכאן הבן שואל, אם אכן זהו דבר פשוט כ"כ, למה לא עשו כן מלפנים? לתשובה ע"ז נעתיק אגרת מהגאון ר' רפאל נתן נטע רבינאוויץ ז"ל, בעהמ"ס דקדוקי סופרים, וז"ל:^ע

מענה

בנו' 42 ממ"ע המגיד ש"ז נשאלתי מאיש וגב"ר יש"ר לברר את הנוסחא בב"ב ס' ב' (ואמרי לה ישוע הבן) איך כתוב בכ"י ודפוסים הראשונים. בודאי יפה כתב וכל דבריו בזה כנים וישרים, וכן ליתא בכ"י קובץ מינכען ובס' אגדות התלמוד (הוא קבוץ האגדות שבש"ס כעין ספר העין יעקב, ונתחבר עוד טרם שחבר המהר"י י' חביב את הע"י, ונדפס בקושט' בשנת רע"א), וכן לא העתיקו הרמ"ה בפריטיו. אבל הפריז אדוני על המדה לצוות להמדפיסים למוחקו מכאן ולהבא מן הספרים, ח"ו לא יעשה כן, וכל דבר שכבר קנה מקומו בתלמוד ונתפשט בדפוס מזמן ארוך קרוב לארבע מאות שנים אפי' כל הרוחות שבעולם אין מזיזות אותו ממקומו, ואנו קורין עליהם שבשתא כיון דעל על, ואולי יבא אחר שדעתו יפה וימצא בהם דברי חפץ, וראוי לכל מגיה להעיר על זה וכיוצא בזה בצד הגליון ולחוות דעתו בראיות מכריעות, אבל גוף הנוסח ישאר בפנים בלי שינוי, וגם השבוש הזה שהעיר עליו מר כבר ישן הוא ונמצא גם בד' הראשון פיזרו רע"א ובע"י הראשון שהדפיסו המחבר בעצמו בשלאניקו סביב לשנת רע"ו, ונמצא כבר בכ"י אשר בעקד הספרים לממשלת העיר המבורג נכתב בגירונא מתא ד"א תתקמ"ד, אבל בעיקר הדבר צדקו דברי אדוני ואפריון נמטייה.

מינכען כ"ה תמוז תרכ"ט לפ"ק

רפאל נטע רבינאוויץ.

נתן כאן ב' טעמים: א' כל דבר שקנה מקומו בתלמוד ונתפשט בדפוס מזמן ארוך אפי' כל הרוחות שבעולם אין מזיזות אותו ממקומו. נראה דר"ל, שמכיון שכל האחרונים לחמש מאות שנה למדו וכתבו חידושיהם ע"פ הנוסחא המצוי, ע"כ אם תשנהו לא נוכל להבין כוונתם. ואם אי"ז כוונתו אין שום טעם בדבריו.

והטעם העיקרי הוא שאולי יבא אחר שדעתו יפה וימצא בהם דברי חפץ.

^עה ישרון כ"ג עמ' שס"ה (מהמגיד).

אבל לזה יש עצה. והוא, שכל השינויים שנתקנו בפנים ייזכרו בסוף המסכתא, בצירוף למה וע"פ מה תוקנה. עי"ז יכול כל לומד לשפוט לעצמו, וגם למצוא טעותי דפוס ע"י השמטתם בסוף המסכתא.

בנוסף לכך, בכל שינוי הנראה קצת משמעי בהבנה, לציין במדור מיוחד מה הי' נוסחת הדפוס, הכל כדי להבין דברי האחרונים.

האיך להכריע

ואם ישאל השואל, האיך נבוא לשנות הנוסח כשלפעמים יתכן שנוסחת הדפוס עדיפה, לזה אנו משיבין דאכן אולי ואולי כן הוא, אבל למה נניח המסתבר להדפיס מה שאינו נראה? וממ"נ הגירסא שלפנינו משובש הוא, וודאי אם נשנה אותה יהי' מתוקן יותר אף דא"א לדעת ברור אם נבחר הגירסא הנכונה.

נוכיר עוד פעם, שהרעיון הזה כבר קיבל הסכמת גדולי ישראל בהסכמותיהם לש"ס פרנקל. **מה שחסר כאן הוא ביקוש הלומדים לנוסח המתוקן**^ע, אבל עצם הרעיון בעזה"י יוכל להתקיים.

ועוד חזון למועד.

^ע כשהצענו ד"ז ליחידים כמה מהם פחדו שהחברותא שלהם יהי' להם נוסחא המצוי, ויקשה הדבר עליהם. אבל כמובן אין לטענה זו שחר, שאין לוותר על נוסחא מדויקת ואמיתת הלימוד מפני איזה קושי שבו, וייחשב כמסירת נפש, ואם א' משתמש בגמ' כזו הוא כבר מזכה את הרבים שלא יפחדו להשתמש בה. ומאידך כל המשתמש בגמ' רגילה מונע מעצמו ומחביריו הנוסחא האמיתי, וד"ב.

רשימת ספרים בהם מופיעים שינויי נוסחאות

אתרים

אתר "הכי גרסין" שע"י "פרידברג" – מופיעים בה תמונות של כמה כתבי יד של התלמוד, וכן טבלאות להשוות בין כתה"י ודפו"י. האתר עדיין באמצע עריכה.

אתר "כתיב" –^ע בה ניתן לראות תמונות של כמה וכמה כתבי יד ודפו"י, ועדיין באמצע עריכה.

ספרים^פ

רוב ספרים דלהלן אינם מצויין בחנויות הס' (לע"ע), וניתנו לראות ב"היברו בוקס"^פ ו"אוצר החכמה"^{פא}. הספרים שניתן לראותם ב"היברו בוקס" מצויינים בכוכב.

באוצה"ח ניתן לראות כמה דפוסים ישנים וכתבי יד.

*^{פב} דפוס וויניציאה רפ"א – רפ"ג – הדפוס הראשון של כל התלמוד.

ש"ס טל-מן החדש – על קצת מסכתות תיקנו הגמ' בפנים ע"פ כת"י.

^{פג} דקדוקי סופרים – להג"ר רננ"ר ז"ל, ש"נ בין נוסח הגדפס וכ"י מינכן, ותחתיו ש"נ מדפו"י ועוד כת"י ועוד. על סדרים: זרעים, מועד, ונוזקין, ובסדר קדשים עמ"ס זבחים,

^{עו} fjms.genizah.org שם ניתן לראות דק"ס ג"כ.

^{עז} web.nli.org.il/sites/NLIS/he/ManuScript

^{עט} כמובן, יתכן שיש עוד חיבורים שלא נודענו עליהם. יש לציין כאן לעוד חיבורים שאינם נצרכים לאור חיבורים ש"ל אח"כ: משניות ברכות פאה ודמאי עם שנו"ס, ע"י מכון הערי פישל, מסכת מגילה ומסכת מועד קטן עפ"י כת"י תימני, דק"ס למס' גיטין ע"י ר' מאיר שמחה הכהן פלדבלום, ודק"ס למס' נדרים ונוזר ע"י ר' מרדכי אריה היימאן ז"ל (נדפס בסוף דק"ס מהדורת אור החכמה, ה"ה מהדו' אוצה"ח והכי גרסין). כמו"כ יש לציין לתלמוד ערוך עמ"ס ב"מ פרק ו' חלק נוסח ע"י ש"י פרידמן ותלמוד בבלי מסכת פסחים עפ"י כת"י שישון-לורנצו (דוגמאות ליחידות) לר' אליעזר שמשון רוזנטל.

^פ hebrewbooks.org. יש אפשרות שם לקנות עותק של הספר, כך שבן תורה שאינו יכול לראות הספר בעצמו יכול לשאול לאחר לקנות עבורו.

^{פא} ניתן לראות ארבעים דפים הראשונים של כל ספר דשם בחינם ב"אוצר המקוון" (otzar.org).

^{פב} למצוא בהיברו בוקס, תחפש ל"שם וויניציאה" ומהתמונה תראה באיזה מסכת הוא.

^{פג} יש ב' עותקים בהיברו בוקס, א' ב' כרכים, ובסופו מאה הערות עמ"ס סוטה מכת"י, אבל אינו ברור כ"כ, וב' המהדורה הרגילה בכמה חלקים.

מנחות וחולין (האחרון הושלם ע"י הג"ר חנוך עהרענטרייא ז"ל). ברוב המסכתות יש ש"נ לרש"י בתוך ההגהות, ולקצת יש גם על תוס' ורי"ף.

דקדוקי סופרים השלם – ממעל נוסחת הדפוס, עם מסורת הש"ס השלם, ש"נ מרוב הכת"י שבידינו היום, עם הערות מתחתיו. על משניות סדר זרעים^{פד} ורוב סדר נשים (חוץ מחלק ב' של מס' קידושין). בתוך ההגהות הביאו עיקרי הש"נ ברש"י ע"פ הרבה כת"י אחרי כוכב. ע"י מכון התלמוד וכו' השלם (יד הרב הרצוג).

* **בית נתן** – עמ"ס ברכות, ליקוט שינויי נוסחאות בין כת"י אקספורד ונוסח הדפוס, עם הערות ארוכות, ע"י ר' נחמן נתן קורוניל ז"ל.

גמרא שלמה – עמ"ס פסחים, ש"נ מ' כת"י לגמ' וש"נ לרש"י תוס' ור"ח^{פה}, מול צורת הדף וילנא, ואחריו באורי הנוסחאות כולל מה שיוצא מן הגירסאות השונות ועוד ש"נ מראשונים וכדו' (ואח"ז אוצר הראשונים) ע"י ר' ברוך נאה (עם מבוא והערות לר' מנחם מנדל כשר).

* **ח"א עד דף ח:**.

ח"ב עד דף טו:.

מסכת יום טוב פרק שלישי – נוסחאות – ש"נ למס' ביצה פ"ג, ע"י י"א אפרתי וא' יצחקי.

* **הערות במס' ר"ה פרק ראשון ע"פ הדקדוקי סופרים** – בתוך ישורון כ"ג עמ' ת"ח, ע"י ר' אליהו עטייה.

מסכת תענית^{פו} מהדורה "מדעית" – נוסח הגמ' מוגה ע"פ כת"י עם שנו"ס והערות, בלא צורת הדף, ע"י צ' מלטר.

רזא דשבת (ספר המפתח) עמ"ס בבא קמא – ילקוט ש"נ בסופו, כולל עיקרי ש"נ גפ"ת, עם מראה מקומות והערות חשובות, ע"י הוצאת שבת פרנקל.

מסכת מכות מהדורה "ביקורתית" – נוסח הגמרא מוגה ע"פ כת"י וראשונים, שלא בצורת הדף, עם הערות, ע"י מ' איש שלום.

^{פד} באוצה"ח תחת "משנה – עם ש"נ".

^{פה} הר"ח כבר י"ל בכמה מהדורות, בראשם ע"י מכון לב שמח.

^{פו} באוצה"ח תחת "מסכת תענית".

מסכת הוריות ע"פ נוסח ספרדי עם שנו"ס – ע"י ר' בצלאל דבליצקי.

מסכת אהלות מהדורה "מדעית" – ע"י א' גולדברג.

מסכת מקוואות ע"פ הר"ש (כנסת ישראל) – מוגה ע"פ כת"י, ע"י ר' ישראל אברהם גרינבוים.

תשלוּם פירוש רש"י על מסכת ברכות – לשון רש"י עם ש"נ מודגשין במקום שינוי, ע"י ר' מ"י בלוי ז"ל, בתוך שיטת הקדמונים עמ"ס ברכות.^פ

* דקדוקי סופרים לפירש"י – עמ"ס שבת, לשון רש"י בשינויים מודגשין במקומן, ע"י רמ"י בלוי ז"ל (לדעתו הוא רש"י מהדו"ק), בתוך שיטת הקדמונים עמ"ס שבת.

* נמוקי שובנ"י – ש"נ מרש"י כת"י עמ"ס פסחים ונדה עם הערות. ע"י ר' שלמה זלמן שניאורזאהן.

רש"י ורשב"ם לפרק ערבי פסחים – מוגה ע"פ דפו"י וכת"י, ע"י מכון שלמה אומן.

לאוקמי גירסא – עמ"ס ביצה וחגיגה, ליקוט ש"נ מרש"י דפו"י וכת"י שלא הובאו בהגו"צ עם הערות, ע"י ר' ישראל אברהם גרינבוים.

רש"י תענית – פירש"י האמיתי לתחילת מס' תענית (הנדפס הוא לתלמידי רגמ"ה) עם הערות, ואח"כ ש"נ להמשך המסכת מכת"י, ע"י ר' יוסף חיים דיין. רש"י לתחילת מס' תענית נדפס במהדורה אחרת סביב הגמרא ג"כ.

פירוש רש"י למסכת מגילה מהדורה "ביקורתית" – ממעל פירש"י הנדפס ומתחת כל ש"נ מכל הכת"י שבידינו היום עם הערות, ע"י א' ארנד.^פ וכמו"כ הו"ל גם עמ"ס ר"ה.

פירוש רש"י למסכת מו"ק:

כידוע הפירוש הנדפס הוא לתלמיד רגמ"ה ולא לרש"י.^פ ונדפס בקובץ ראשונים למסכת מועד קטן ע"ש רגמ"ה מוגה ע"פ כת"י, ע"י ר' ניסן זק"ש ז"ל.

^פ בס' רש"י: הפירוש לתלמוד, ישנן לכמה דוגמאות של ש"נ בפירש"י מס' ברכות, ע"י י' מלחי, בהוצאת מוה"ק. שם כ' שיוצא לאור פירוש רש"י השלם למס' ברכות ע"י מכון אופק.

^פ לע"ע ניתן לראות כולה חנים ב"אוצר המקוון".

^פ וכ' ע"י י' פוקס ב"פירוש רש"י למסכת מועד קטן- בירורים בזיהויו".

* רש"י האמיתי למו"ק נדפס ע"י א' קופפר, ואח"כ ע"י יוסף יצחק קעלער מוגה יותר ע"פ דפו"י כת"י וראשונים עם הערות (ואח"כ נדפס בגליון ש"ס עוז והדר).

נוסח פירוש רש"י לפרק כיצד הרגל – חקירה בכמה ממהדורות רש"י, ע"י ש' אפרתי. לנספח צמד מהדורה של פירש"י בשם פירוש רש"י לפרק כיצד הרגל. נספח: דוגמת מהדורה³.

פירוש הרשב"ם הקצר לפרק חוקת הבתים – ע"פ דפוס פיזרו (וכן נדפס בסוף דק"ס מס' ב"ב) עם הערות, ובסופו הרשב"ם המקורי לאיזה דפים, מוגה ע"פ כתב יד וראשונים ועם הערות, ע"י ר' מרדכי ליב קצנלנבוגן בהוצאת מוה"ק.

* נתן פריז – ש"נ לרש"י מס' מכות מכת"י (ותיקונים לתוס' ע"פ תוס' שאנץ ותוס' ישנים) ע"י ר' נתן געשטעטנר ז"ל.

מסכת אבות ע"פ רש"י וראב"ן – פירש"י מוגה ע"פ כת"י ודפו"ר (עיי"ש במבוא) ע"י ר' משה אלכסנדר זושא קינסטליכער.

פירוש רש"י להוריות – מוגה ע"פ כת"י, ע"י ר' בצלאל דבליצקי.

מסכת כותים – מהדורת מכון התלמוד.

מסכת סופרים – מהדורת מכון קרן רא"ם.